

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

КОЦЕРУБА Ольга Миколаївна

УДК 81-112+81'04

**ЛІНГВІСТИЧНІ ІДЕЇ ДАНТЕ І ЇХ ВПЛИВ НА ЄВРОПЕЙСЬКЕ
МОВОЗНАВСТВО**

10.02.15 – загальне мовознавство

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
ЛУЧКАНИН Сергій Мирославович,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри загального мовознавства та
класичної філології Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КИЇВ 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ОСНОВОПОЛОЖНІ ІДЕЇ ТА ПОСТУЛАТИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МОВОЗНАВСТВА ТА ЇХНЄ ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ДАНТЕ	17
1.1 Мовознавча думка середніх віків до становлення лінгвістичних ідей Данте.....	17
1.1.1. Учення патристики про сутність мови та її функції.....	18
1.1.2. Роздуми про походження мови за середньовіччя.....	25
1.1.3. Значення мовознавчих ідей Аврелія Августина для лінгвістики Данте.....	27
1.1.4. Марціан Капела та Боецій.....	32
1.1.5. Беда Високоповажний та Ісидор Севільський.	34
1.1.6. Граматики Доната та Прісціана.....	35
1.1.7. Учення модистів.....	40
1.1.8. Раймонд Луллій	41
1.2. Вплив арабської лінгвістичної науки на мовознавчі ідеї Данте.....	44
1.3. Дискусія між реалістами та номіналістами.....	49
1.4. Перші згадки про генетичну спорідненість європейських мов.....	53
1.5. Відомості про італійські діалекти.....	55
Висновки	59
РОЗДІЛ 2. ЛІНГВІСТИЧНІ ІДЕЇ У ФІЛОЛОГІЧНІЙ ТА ХУДОЖНІЙ СПАДЩИНІ ДАНТЕ	60
2.1. Джерельна база лінгвістичних ідей Данте.....	6
2.1.1. Збірка „Vita Nova” (Нове Життя).....	61
2.1.2. Трактат „Il Convivio” (Бенкет).....	62
2.1.3. Латинськомовні трактати „De vulgari eloquentia” (Про народне красномовство) і „Monarchia” (Монархія).....	65
2.1.4. „Divina Commedia” (Божественна комедія) як джерело окремих мовознавчих ідей.....	72

2.2. Загальномовознавча проблема „Мова і суспільство” у висвітленні Данте.....	77
2.2.1. Проблеми становлення літературної мови.....	77
2.2.2. Функції мови у висвітленні Данте.....	85
2.2.3. Дослідження діалектів (територіальна диференціація мови).....	89
2.2.4. Соціальна диференціація мови.....	93
2.3. Загальномовознавча проблема „мова і мислення” у висвітленні Данте.....	93
2.3.1. Ментальна особливість мови італійців у лінгвістичних ідеях Данте.....	93
2.3.2. Проблема мови і мислення в розумінні Данте.....	96
2.4. Аналіз поглядів Данте на мову як особливу знакову систему.....	97
2.5. Розуміння граматики в Данте.....	99
2.6. Мова як історична категорія у сприйнятті Данте.....	101
2.6.1. Ідеї щодо походження мови у висвітленні Данте.....	101
2.6.2. Погляди Данте на мовну еволюцію.....	104
2.6.3. Спроби генеалогічної класифікації мов у Данте.....	107
2.7. Загальномовознавчі питання лінгвостилістики та поетики в лінгвістичній концепції Данте.....	110
Висновки	113
РОЗДІЛ 3. РЕЦЕПЦІЇ ЛІНГВІСТИЧНИХ ІДЕЙ ДАНТЕ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ	115
3.1. Загальномовознавча проблема „Мова і суспільство”.....	115
3.1.1. Проблеми становлення літературної мови у європейській постсередньовічній лінгвістиці.....	115
3.1.2. Розвиток теорії функцій мови.....	123
3.1.3. Проблема територіальної диференціації у європейському мовознавстві.....	126

3.1.4. Соціальна диференціація мови.....	138
3.2. Інтерпретація загальномовознавчої проблеми „мова і мислення” у європейській лінгвістичній традиції.....	141
3.3. Рецепція поглядів Данте на мову як особливу знакову систему.....	146
3.4. Питання граматичної кодифікації в європейській лінгвістичній традиції.....	148
3.5. Проблема мови як історичної категорії.....	156
3.5.1. Проблема походження мови.....	156
3.5.2. Погляди європейських лінгвістів на мовну еволюцію.....	161
3.5.3. Проблема генеалогічної класифікації мов.....	164
3.6. Окремі загальномовознавчі питання лінгвістичної і поетики в європейському мовознавстві.....	174
Висновки.....	177
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	185

ВСТУП

Сучасний етап у розвитку лінгвістичної науки характеризується поворотом до розгляду мовних явищ з антропоцентричного погляду [36, с. 5], культурологія та історія все активніше звертаються до проблеми ролі національно-культурних спільнот у міжнаціональних відносинах „глобалізаційних процесів” Європи. Процеси глобалізації та інтеграції в сучасному світі вимагають нового висвітлення переломних моментів у суспільному й культурному житті європейської цивілізації, нового погляду на історію проблемних ситуацій суспільства в періоди, коли з’являлися перші ознаки якісних змін у культурному процесі. Обличчя сучасної цивілізації до останнього часу визначала європейська культура, а її невичерпною скарбницею та невмирущим джерелом була античність, про яку Іван Франко сказав, що, хоча „... з безмірно багатой греко-римської літератури лишилися лише нужденні відломки та шматочки”, проте „навіть ті мізерні останки мали силу в XV та XVI вв. обновити європейську людність, двигнути її з варварства, попхнути до нового розвою і що вони й досі не перестали запліднювати нашого духу і творять непохитну основу нашої цивілізації” [152, с. 12].

Одним із поворотних пунктів духовного життя Європи був Ренесанс з його важливим латинським (а потім і греко-латинським) компонентом. Загальновідомо, що величезна роль у становленні й розвитку ренесансної культури, зокрема літератури і мистецтва, у виробленні ідеології гуманізму належить античності, що яскраво відобразилося в самій назві епохи. Термін „ренесанс” (*Відродження*, італ. *Rinascimento*, франц. *Renaissance*) вперше вжито в книзі знаменитого італійського художника, архітектора, історика мистецтва Джорджо Вазарі (1511-1574 рр.) „*Життєписи найвизначніших живописців, митців і зодчих*” (1550 р.), та остаточно він усталився завдяки етапній праці німецького дослідника культури Відродження Якоба Бурхардта (1818-1897 рр.) „*Культура Італії в епоху Відродження*” („*Die Cultur der Renaissance in Italien*”, 1860 р.) [25]. Як зазначає визначний сучасний український культуролог-

літературознавець Д.С. Наливайко, гуманісти Відродження шукали авторитет в античності. Загалом звернення до давніх часів, зокрема до античності, було типовим явищем пізнього середньовіччя, однак осмислення античних явищ діячами середньовіччя та гуманістами Відродження відрізнялося. „Вчені і культурні діячі пізнього середньовіччя далеко заходили на шляху наслідування античних філософських і поетичних систем, але все-таки найвищий авторитет релігійно-церковних догм залишався для них непохитним, а однією з головних їхніх турбот було „узгодження” стародавніх мислителів і поетів із християнсько-схоластичною системою світобачення. А це, зрозуміло, не дозволяло повного відтворення античних філософсько-етичних, естетичних та інших учень” [114, с. 71].

Однак протягом останнього століття відбулися глибокі зрушення і зміни у вивченні й тлумаченні Відродження, які стосуються сутності явища, його хронологічних і географічних меж. Філологічні досягнення модистів (назва походить від базового терміна, що ними використовувався, – *modus significandi*, в буквальному перекладі „спосіб позначення”), оригінальні й сміливі ідеї яких доволі випереджали граматичну науку свого часу (розмежування в мові трьох компонентів: речі, поняття, слова, зосередження уваги на загальних способах позначення), лише в ХХ ст. стали повномасштабним набутком лінгвістики, так само, як і здобутки середньовічної філософії й ширше – культури, що відкрила внутрішній світ людини (особлива роль тут належить, як довів М.М. Бахтін, народній карнавальній культурі, бо карнавали протиставляли аскетичній християнській ідеології інший тип світовідчуття, де панувало веселе, життєствердне начало), порівняно недавно опинилися в центрі уваги історії філософії. Відкриття наукових надбань XII-XIII ст. призвело до т. зв. „бунту медієвістів” та „медієвізації Відродження” (праці Ч.Г. Хескіна, Е. Жильсона, Е.Р. Курціуса), початок якого стали датувати добою Фоми Аквінського, а то ще й раніше. Цю тенденцію підтримує й дехто з вітчизняних дослідників. Говорячи про феномен „Відродження” в історії мови й культури Франції, В.Б. Бурбело підкреслює, що „т.зв. „середньовічне Відродження” XII ст. започатковує розпад

культурно-мовленнєвого синкретизму, що виявляється в диференціації жанрово-стильових форм і першому етапі релатинізації французької мови” [112, с. 18]. Аргументованішою (маючи на увазі основні тенденції культурного розвитку цивілізації) виглядає позиція Д.С. Наливайка, який акцентує на тому, що XII-XIII ст. не похитнули теології як наріжного каменю універсуму і „ті ж ерудити Парижа й Шартра, звертаючись до античної філософії й науки, намагалися узгоджувати їх із феодально-церковною ідеологією” [114, с. 61]. На географічно широке розуміння Ренесансу спиралася концепція „всесвітнього Відродження”, з якою виступив М.Й. Конрад [96, с. 249-250], однак вона значно послаблювала його специфічні риси і призводила до втрати конкретно-історичної сутності епохи. Хоча саме ця концепція й дозволила долучити до „традиційного” розуміння Відродження як великого й художнього руху й слов’янський світ, і, зокрема, Україну [66]. Про це пишуть Д. Чижевський, С. Гординський, С.І. Маслов, І.М. Голєніщев-Кутузов, О.Є.-Я. Пахльовська [112], М.А. Собуцький, В.Д. Литвинов, І.П. Мегела, Д.С. Наливайко, В.О. Шевчук, Н.М. Яковенко, В.В. Яременко, існують лінгвістичні праці С.П. Гриценко, О.М. Лефтерової, В.М. Миронової та її аспірантів – Н.В. Бойко, Р.А. Щербини, О.А. Кошій, О. Косіцької та ін.)

Тривалий час гадали, що середні віки – це „темні віки”, „провал” у поступальному розвитку людської цивілізації, крок назад порівняно з античністю. Так здавалося, зокрема, мислителям Відродження, сама назва цієї епохи вже несе в собі негативну оцінку „середніх віків” – віків між античністю і Новим часом, які нібито не з’єднували, а абсолютно розділяли їх. Так вважали і просвітники XVIII ст., і позитивісти XIX ст. Думка про те, що середньовіччя – щось принципово відстале й реакційне по суті – тривалий час домінувала і в радянській культурології аж до появи фундаментальних праць А.Я. Гуревича „Категорії середньовічної культури” (1984) та „Середньовічний світ: Культура меншості, що мовчить” (1990). „Феодальна епоха – це не „темні віки”, не „провал” у поступальному рухові людської цивілізації і, звичайно ж, не „крок назад” порівняно з античністю, як це здавалося мислителям Відродження, –

ззначається в першому українськомовному підручнику з філософії, що побачив світ 1991 року в незалежній Україні. – Сама назва „відродження” несе в собі негативну оцінку „середніх віків” – віків між античністю й Новим часом, які нібито не з’єднували, а абсолютно розділяли їх. Проте саме звідси беруть початок характерні для буржуазної свідомості пересуди щодо середньовіччя як чогось принципово відсталого й реакційного по суті. Такий антиісторичний погляд сформувався в період боротьби капіталізму, що народжувався, з історично віджилим на той час феодалізмом. Разом із тим таке уявлення, зрозуміло, неприйнятне для наукового аналізу соціально-економічних, культурно-історичних та ідейних процесів епохи феодалізму” [149, с. 77]. Середньовіччя відкрило „духовну людину”, бо ключ до розв’язання всіх, у тому числі суто „земних”, проблем середньовічна людина шукала у сфері духу, на відміну від античного „речовизму” (термін „вещизм ” належить радянському вченому О.Ф. Лосеву, який під цією назвою розуміє притаманне античності розуміння всього суцього, у тому числі і духовних цінностей „за образом і подобою речі”, такий світогляд, на думку вченого, виражає специфіку способу життя античного рабовласницького суспільства [147]).

На останню третину XIII – початок XIV ст. припадає період, під час якого з’явилися перші ознаки якісних змін у культурному процесі середньовічної роздрібненої Італії – так зване **Передвідродження** або **Проторенесанс**, для якого характерна поява світських реалістичних тенденцій, пробудження інтересу до ідейної і культурної спадщини античності, проте ще в межах середньовічної теоцентричної системи. Творчість зодчого Арнольфо ді Камбіо, скульптора Нікколо Пізано, художників Кавалліні й особливо Джотто ді Бондоне (1266 або 1267-1337 рр.), який приніс у релігійні сцени земне начало, зображуючи євангельські легенди з небувалою життєвою переконливістю, великою мірою підготувала ґрунт для мистецтва Відродження. Найпомітнішою ж фігурою в літературі, був великий флорентієць **Данте Аліґ’єрі (Dante Alighieri, 1265-1321 рр.)** – митець перехідного періоду, творець італійської літературної мови, автор блискучих сонетів, філософських і політичних

трактатів і свого вершинного твору – „Божественна комедія” („*La Divina commedia*”), літературними джерелами якої були середньовічні й античні твори; найбільше значення для вченого має „Енеїда” Вергілія. Для Данте, як і для всієї культури зрілого середньовіччя греко-римська цивілізація – це батьківщина, ґрунт і тіло, яке воскресло завдяки душі Нового заповіту [56, с. 95]. Про Данте як геніального письменника говорилося чимало, існує кілька україномовних перекладів „Божественної комедії” (Володимира Самійленка, Івана Франка, Петра Карманського і Максима Рильського, Євгена Дроб’язка, Максима Стріхи, Василя Барки [100; 141; 142]), однак про його лінгвістичну теорію в Україні існує лише розлога розвідка професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка С.В. Семчинського [131, с. 58-63] і ґрунтовні студії доктора філологічних наук, професора М.А. Собуцького [135; 136]. Дослідження останнього часу показують, що саме із середньовічного граматичного мистецтва Західної Європи народжується сучасна лінгвістична наука. Думки Данте про італійську літературну мову і подальший її розвиток відвертають увагу від не менше цікавих тверджень Данте, які відносяться до природи мови в цілому, до умов її виникнення і функціонування. Р.О. Будагов підкреслює, що „з Данте починається історія європейської філології. Без твору „Про народне красномовство” складно розібратися у витоках італійської літературної мови. Водночас трактат поета – це маніфест передової філологічної думки на зламі між середніми віками й епохою Відродження” [23, с. 129].

Варто відмітити про зв’язок творчості Данте з Україною, в якій твори Данте відомі з початку ХІХ ст. Зацікавленість постаттю Данте відображено в поезії (поема „Іржавець”), прозі (повість „Варнак”), листах і щоденнику Т.Г. Шевченка, у поетичних творах і літературно-критичних статтях Лесі Українки. Одним із перших перекладачів „Божественної комедії” українською мовою, популяризатором творчості Данте був І.Я. Франко.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що Дантова концепція мови й учення модистів стали останнім часом двома центральними

темами в сучасній історіографії середньовічного мовознавства [140, с. 6]. Як справедливо зауважує Д.С. Наливайко в нещодавній збірці праць „Теорія літератури й компаративістики”, „латиномовна література Відродження – це величезний масив, все ще недостатньо освоєний і на Заході, а у нас маловідомий” [116, с. 337]. Професор Київського національного університету імені Т.Шевченка Н.Ю. Жлуктенко, говорячи про І.В. Шаровольського (1876-1954 рр.) як дослідника середньовічного епосу, наводить іронічний вираз Івана Дзюби та Ігоря Качуровського про „зашколярене” середньовіччя, адже „публікації українських авторів з проблематики цього періоду переважно спрямовані на методичне забезпечення навчального процесу” [68, с. 104]. У підручниках радянського часу зазначалося, що „середні віки в Європі характеризуються спадом у всіх галузях науки, зокрема в мовознавстві” [12, с. 18]. У Ф.М. Березіна взагалі відсутні будь-які згадки про середньовічне мовознавство, „донауковим” мовознавством характеризує розвиток науки про мову В.А. Звєгінцев [86, 7], спорадично говориться про лінгвістику середніх віків в інших російськомовних дослідженнях з історії мовознавства [104, с. 24-25; 94, с.12; 95, с. 20-21]. Лише в працях Т.О. Амірової, Б.А. Ольховікова, Ю.В. Рождественського [4, с. 111-174] та Ю.А. Левицького і Н.В. Боронникової [102, с. 46-72] детально викладено історію середньовічного мовознавства. В україномовних дослідженнях, зокрема в підручниках з історії лінгвістики, або зовсім відсутні відомості з історії мовознавства періоду середньовіччя, як-от у Г.М. Удовиченка [145, с. 15], або виклад матеріалу обмежено дискусією між реалістами і номіналістами [91, с. 17-19; 92, с. 34-37; 72, с. 44-46]. У підручнику з мовознавства А.С. Зеленька, 2011-го року видання, існує підрозділ, присвячений мовознавству епохи середньовіччя та Відродження. Утім, жодної згадки ми тут не знаходимо про Данте. Натомість, існує окремий підрозділ і детально описується мовознавча проблематика Біблії. Лише в останньому україномовному підручнику „Загальне мовознавство” М.П. Кочергана (2003), де описується й історія лінгвістичної думки, наявний ґрунтовний абзац про європейське мовознавство епохи середньовіччя, зокрема, говориться й про

логіко-граматичну школу „модистів” [99, с. 32]. Значної уваги лінгвофілософським ідеям в епоху середньовіччя приділено в праці Ф.С. Бацевича „Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень” [11, с. 96-103]. Між тим постать великого італійця Данте як „останнього поета середньовіччя й разом із тим першого поета нового часу” (Ф. Енгельс) лишила значний відбиток в українській культурі, **актуальним** в наш час є, зокрема, звернення до неокласицизму Юрія Клена, реальний сучасний світ „Терцин” якого (як і в поемах „Прокляті роки” та „Попіл імперій”) у зображенні Голодомору 1933 року і Великого Терору 1937-1938 рр. нагадує описи пекельних видовищ у Данте, співзвучний „Божественній Комедії”, що свідчить про вічну **актуальність** класики [див.: 93, с. 18]. Навіть добре вивчена „Божественна Комедія” Данте сьогодні наново перечитується, знаходить відлуння в українській літературі, на чому постійно наголошують Г. Кочур [100], М. Стріха [141]. Через звернення до геніального Дантового твору українська культура долає тісні рамки „культури для хатнього вжитку”, утверджується на всеєвропейських обширах, що особливо **актуально** зараз, у міру розширення співпраці з Європейським Союзом, однією з країн-засновниць якого 1957 року була Італія – батьківщина Данте. Дуже багато корисного з погляду культурологічних вимірів може дати аналіз творів зламних періодів, у культурному розвитку Італії якими були дученто і треченто. Як паралель слід навести дослідження поеми представника італійського чінквеченто Торквато Тассо „Звільнений Єрусалим”, здійснене І.П. Мегелою, який проаналізував цей твір крізь призму італійської дійсності другої половини XVI ст., коли в Італії відбувалися зміни в соціальній психології та культурі, викликані кризою гуманізму й посиленням контрреформації [108, с. 58-59]. М. Новикова так визначає актуальність сучасної української дантеани: „В українських сховах (і слова, і духу) належиться нам розшукати „шари” Данте... Особливо продуктивними і „проективними” можуть виявитися тут епохи великих зсувів, глобальних переломів: релігійних, соціальних, літературних, мовних. Вони найбільше відповідають огрому катастрофічного всесвіту Данте. І тоді не так

уже й принципово, чи є тут чи там окремі українські філософи, богослови, візіонери, поети, історики, мовотворці, що могли б зрівнятися з Данте. Принципове інше: однаковий – чи близький – вектор духовних зусиль, історичних випробувань, словотворчих та стилістичних розвідок, однакова „температура плавлення”, за якої й відбувається синтез мови священнотаїнств, мови повсякдення й мови вченості” [118, с. 63]. Отже, **актуальність** теми дисертаційної праці зумовлена необхідністю комплексного підходу до подальшого вивчення лінгвістичних ідей Данте, що передбачає урахування відображення в них середньовічних лінгвофілософських та загальнограматичних уявлень, а також дослідження впливу мовознавчих поглядів Данте на подальшу лінгвістичну думку і засвоєння їх європейським мовознавством.

Мета дисертаційного дослідження: здійснити системний аналіз середньовічного мовознавства, лінгвістичних ідей Данте, показати вплив мовознавчих ідей ученого на подальшу історію загальнотеоретичного мовознавства.

Структура дисертаційної роботи підпорядкована реалізації таких **завдань**:

– з’ясувати історичні передумови формування лінгвістичної концепції Данте, оцінити середньовічне мовознавство як своєрідний етап у розвитку загальної лінгвістики, осмислити його як цілісне історичне явище, що впливало як на лінгвістичні процеси тогочасної Європи (становлення національних мов, вироблення розуміння територіальної і соціальної диференціації мови, її еволюції), так і на сучасне мовознавство ХХ-початку ХХІ ст. (граматичні вчення модистів, сучасні семіотичні концепції) [див.: 103];

– детально описати і систематизувати лінгвістичну теорію Данте та її основні положення: створення поетики італійської літературної мови; уживання народної мови в науковій літературі, протиставлення живої народної мови і мертвої писемної латини; літературна мова і діалекти; функції мови; проблема

походження мови; знакова теорія мови; підходи до генеалогічної класифікації мов; вироблення розуміння мови як історичної категорії, мовної еволюції;

– інтерпретувати лінгвістичні ідеї Данте в подальшій історії загального мовознавства, охоплюючи хронологічні рамки від XIV до початку XXI ст.

Об’єкт: загальномовознавчі ідеї Данте в контексті розвитку європейської лінгвістичної традиції, які характеризують італійського вченого передусім як видатного лінгвіста і новатора в галузі дослідження мови.

Предмет: лінгвістичні особливості світогляду Данте та його рецепції європейського мовознавства XVIII-XIX ст.

Джерельна база: розглянуті в лінгвокультурологічному аспекті трактати Данте „Бенкет”, „Про народне красномовство”, „Монархія”, а також ті рядки „Божественної комедії”, що дотичні тією чи іншою мірою до філософських проблем мови; мовознавчі студії учених середньовіччя, а також наукові тексти лінгвістів наступних епох, в яких відображенні рецепції загальномовознавчих ідей Данте. Десять пісень „Пекла” переклав В. Самійленко, сонети — М. Вороний. Переклад „Пекла” здійснив М. Рильський спільно з П. Карманським. Повністю „Божественну комедію” переклав Є. Дроб’язко (за що отримав літературну премію ім. М. Рильського, 1978). Збірку „Vita nova” переклали (за ред. Г. Кочура) М. Бажан, Д. Павличко, І. Драч, В. Коротич, В. Житник, А. Перепада. Трактат „Про народне красномовство” написаний ще латиною й досі не перекладений українською мовою, існує лише російський переклад Ф.А Петровського.

Мета дисертації зумовила використання комплексу **методів** лінгвістичного дослідження. Зокрема, використано описовий і зіставний методи, що дало змогу порівнювати принципи й структуру лінгвістичної дескрипції трактатів Данте з сучасними працями історичного мовознавства. Беручи за зразок твердження М.А. Собуцького про те, що „обмежені можливості застосування соціолінгвістичних методів та методик для віддаленої епохи, якою є західноєвропейські середні віки, компенсуються використанням

методів семіотики, неориторики, культурології та філософської антропології” [135, с. 3], теж широко звертаємося до методології культурології.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві об’єктом дослідження стали лінгвістичні ідеї Данте. Також вперше використано комплексний підхід до проблеми історико-культурного вивчення становлення мовознавчої теорії Данте, її рецепції в контексті європейської лінгвістики.

Теоретичне значення дисертаційної праці полягає у тому, що її матеріали та висновки можуть бути використані в лінгвістичних та лінгвомедієвістичних студіях для вивчення історії світового і європейського, зокрема італійського мовознавства, для дослідження середньовічних лінгвістичних учень і джерел формування європейської і світової лінгвістичної традиції.

Практична цінність роботи полягає в тому, що результати здійсненого дослідження можуть знайти застосування в читанні нормативних вишівських курсів „Історія лінгвістичних учень”, „Історія класичної філології”, „Історія зарубіжної літератури. Середньовіччя і Відродження”, у спецкурсі „Латина і романські мови”, а також в укладанні підручників і посібників із відповідних дисциплін.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи обговорювалися на засіданнях кафедри загального мовознавства і класичної філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (лютий 2009, травень 2012), на наукових конференціях і семінарах, зокрема на Міжнародній науковій конференції „Класична філологія на сучасному етапі” (Львів, лютий 2008); Міжнародній науковій конференції „Творчість Григорія Кочура в контексті української культури XXI віку: до 100-річчя від дня народження майстра” (Львів, листопад 2008); Міжнародній науковій конференції до 120-річчя від дня народження академіка Михайла Яковича Калиновича (1888-1949) „Рецепція наукової спадщини академіка М.Я. Калиновича в сучасній філології” (Київ, березень 2009); Міжнародній науковій

конференції „Актуальні проблеми історії стародавнього світу” (Київ, травень 2009); на наукових читаннях „Класичні та сучасні мови у вимірах теоретичної та прикладної лінгвістики” (Київ, грудень 2009); Міжнародній науковій конференції до 80-річчя від дня народження професора С.В. Семчинського (Київ, травень 2011); на Міжнародній науково-методичній конференції „Класична філологія у контексті сучасності” (Чернівці, жовтень 2011); а також на щорічних конференціях професорсько-викладацького складу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дослідження викладено у дев'яти одноосібних статтях, сім з яких опубліковано у наукових фахових виданнях України, одну – за кордоном (Румунія):

1. Шклярчук О.М. Григорій Кочур як дослідник рецепції італійського Передвідродження (переклади Божественної комедії „Данте”) і перекладач лірики італійського Відродження („II Canzoniere” Петрарки) / О.М. Шклярчук // Творчість Григорія Кочура у контексті української культури XXI віку до 100-річчя від дня народження Майстра : матеріали ІV Міжнародної наукової конференції (Львів, 15-17 листопада 2008 р.). – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – С.183-190
2. Шклярчук О.М. Граматична освіта Середньовіччя та її роль у формування лінгвістичної концепції Данте / О.М. Шклярчук // *Studia linguistica*. Збірник наукових праць. Вип.3. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2009. – С. 330-337
3. Шклярчук О.М. Лінгвістичні теорії Середньовіччя та їхнє відлуння у „Божественній комедії” / О.М. Шклярчук // Мовні концептуальні картини світу. Вип.25. Ч.3. – Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ „Київський університет” 2009. – С. 432-437
4. Шклярчук О.М. Загальномовознавча проблема «Мова та суспільство» в трактаті Данте „De vulgari eloquentia” / О.М. Шклярчук // Мовні концептуальні картини світу. Вип.31. – Київ : Київський національний

- університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ „Київський університет” 2010. – С. 413-417
5. Шклярчук О.М. Трактатування національної мови в трактатах Данте і лінгвістичних працях О.О. Потебні: перегук крізь віки / О.М. Шклярчук // Мовні концептуальні картини світу. Вип.34. – Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ „Київський університет” 2011. – С. 344-349
 6. Шклярчук О.М. Загальномовознавчі ідеї в трактаті Данте „De vulgari eloquentia” / Idei de linguistica generala in tratatul lui Dante „De vulgari eloquentia” / О.М. Шклярчук // Lucrările celui de-al XIII-lea simpozion internațional de dialectologie (Baia Mare, 19-21 septembrie 2008, România). – Volumul II. – Cluj-Napoca: Editura Mega, 2009. – P. 561-569. (Праці XIII міжнародного симпозиуму з діалектології, Бая Маре, 19-21 вересня 2008, Румунія)
 7. Шклярчук О.М. Питання загальної лінгвістики в трактаті Данте „De vulgari eloquentia” / О.М. Шклярчук // Мовні концептуальні картини світу. Вип.37. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ „Київський університет” 2011. – С. 463-467
 8. Шклярчук О.М. Данте як мовознавець в історіолінгвістичній дескрипції С.В. Семчинського / О.М. Шклярчук // Studia linguistica: Збірник наук. праць. – Вип. 5, Ч. 1. – Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ „Київський університет” 2011. – С. 242-245
 9. Шклярчук О.М. Питання народної літературної мови в італійському відродженні / О.М. Шклярчук // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. – Вип. 565. Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці : Чернівецький нац.ун-т, 2011. – С. 161-163

Основна мета і завдання зумовили **структуру** дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків та списку використаних джерел (212 позицій). Повний

обсяг дисертації складає 203 сторінки, з яких 184 займає основний текст. Текст дисертації містить 4 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВОПОЛОЖНІ ІДЕЇ ТА ПОСТУЛАТИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МОВОЗНАВСТВА ТА ЇХНЄ ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ДАНТЕ

1.1. Лінгвістика Середніх віків до становлення лінгвістичних ідей Данте

Уже стало аксіомою говорити, що середньовіччю властивий подвійний характер, бо воно ніби розпочинає з початку новий цикл європейського культурного розвитку, значною мірою окремого від античного, і водночас виступає як його безпосереднє продовження. „Залежно від історіософської позиції, середньовіччя як історичну епоху можна вважати або закономірним продовженням античності (і тоді важко зрозуміти безодню між ними), або новим витокom історії” [127, с. 76]. Основні мовознавчі ідеї давніх греків і римлян доходили до середньовічних науковців, філософів, богословів через пізньоантичне й арабське посередництво, – як правило, вже у спрощеному стилі, який чітко дотримується схоластичних норм та у тісному зв’язку з теологічними канонами.

„Готикою називається та грубість, яка з’явилася в мистецтві після падіння Римської імперії, зруйнованої готами, – вона й отримала назву від їхнього імені” [33, с. 47]. Така думка про „темну ніч середньовіччя” панувала до XIX ст. і тривалий час домінувала ще в радянській культурології. „Було створено модель буття, яка знала лише вертикаль – верх і низ, бог і диявол, рай і пекло і т.д. – рух лише по вертикалі, яка водночас є і абсолютною школою усіх цінностей. У цій моделі відсутня горизонталь – земний реальний світ і реальний, тобто історичний час” [114, с. 67]. Іван Франко писав, що середні віки не знали того, що ми називаємо школою: „До самого XIII віку монастирі були майже самотнім притулком ученості; більшість світських людей не вміла

ні читати, ні писати; писарі, секретарі в деяких корпораціях, судах, державних трибуналах бували духовні; ще й досі в англійській мові писар називається clerk від латинського clericus” [152, с. 12].

Як вище ми зазначали, протягом останнього століття відбулися глибокі зрушення і зміни у вивченні й тлумаченні Відродження, які стосуються сутності явища, його хронологічних і географічних меж. Проте, як справедливо наголошують Ю.А. Левицький та Н.В. Боронникова, „у багатьох підручниках з історії мовознавства період середньовіччя, що займав десять століть, просто ігнорується, нібито його і зовсім не існувало” [102, с. 3]. Лише наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст. історія середньовічного мовознавства стала об’єктом наукових студій, при цьому особливо виділяється серія „Історія лінгвістичних учень” 1980-1991 рр. Про лінгвістику середніх віків стали писати в навчальних підручниках і посібниках [4, с. 111-176; 11, с. 96-103; 99, с. 32; 102, с. 46-72], побачила світ цінна монографія Б.А. Ольховікова, присвячена середньовічній граматичній теорії [121].

1.1.1 Учення патристики про сутність мови та її функції

Загальновідомо, що все духовне життя середньовіччя було підпорядковане інтересам церкви, тому аналіз середньовічної філософії мови неможливий без теологічного контексту, що був протягом багатьох століть формою її існування. Данте, як ми вже наголошували, – поет перехідного періоду, окрім новаторських ідей, він де в чому, безумовно, дотримується консервативних поглядів, зокрема притримується католицьких канонів: „Як поет середньовіччя Данте ніколи не виходив за межі католицької догматики...під час перебування в Парижі Данте завдяки своїм лекціям отримав славу видатного знавця схоластичної філософії” [85, с. 475]. Особливо на творчість Данте впливала патристика.

Передусім варто детальніше розглянути поняття і зміст патристики, який ми використовуємо в нашому дослідженні. Перший етап середньовічної

християнської філософії (окрім християнської, існувала арабська, тобто мусульманська, а також і єврейська середньовічна філософія) – це патристика (лат.: „pater” – батько, що закріпилася за Отцями християнської Церкви; II–VIII ст.)¹. Розрізняють також апологетичну і систематичну патристику. Період апологетики, що настає після апостольського, отримав таку назву через те, що його представники писали так звані апології (давньогрецьк.: *apologia* – захист), в яких прагнули захистити християнство в очах правителів та громадськості того часу. При цьому вони ставили та вирішували цілу низку питань світоглядного характеру. Цей період рясніє низкою відомих християнських письменників і мислителів (Юстин Філософ, Татіан, Тертулліан, Арнобій, Афінагор та ін.). Апологети вели боротьбу з гностицизмом (давньогрецьк.: *gnostikos* – той, хто пізнає), що процвітав у середині II ст. (Василід, Валентин, Маркіон)².

Для патристики був характерним поділ на східну (грецькомовну) та західну (латинськомовну). Рубіж II–III ст. – це момент зародження патристики, у становленні якої відчувались впливи східної патристики. На початку цього періоду стояла відома Олександрійська катехічна школа (яку заснували і очолювали грецькі християнські теологи Климент Олександрійській – при бл. 150 р.н.е., Ориген – 185 р.н.е.), яка поєднувала Біблію та еллінізм. З діяльністю цієї школи пов'язаний перехід до поглиблених філософсько-теологічних побудов. Розробляється концепція Христа-Логосу, котрий опосередковує зв'язок між Богом і світом; розширюються і поглиблюються екзегетичні (тлумачні) дослідження Священного Писання. Вперше відбувається чітке визначення місця філософії у новому християнському світобаченні: Климент Олександрійський вводить формулу „Філософія є прислужницею теології”, тобто філософія розглядається як підготовче навчання, що „прокладає

¹ Патристика – сукупність теологічних, філософських і політико-соціальних доктрин II – VIII ст., створених отцями церкви, концепції яких засновані на ідеї Божественного Одкровення (Бог – абсолютне буття; космос – божественне творіння) [11, с.103]

² Гностицизм – релігійно-філософське вчення, яке виникло внаслідок об'єднання деяких елементів християнства, іудаїзму, язичництва та ідеалістичної греко-римської філософії. В основі цього вчення лежало містичне пізнання, яке нібито досягається одкровенням і вказує душі істинний шлях до спасіння.

і вирівнює шлях по Христу” [11, с. 205]. Отже, вимальовується таке співвідношення найперших світоглядних цінностей епохи: релігія – теологія (як ідейна складова релігії) – філософія – інші знання та науки, у тому числі наука про мову.

III–IV ст. – епоха жорстоких тринітарних (про співвідношення осіб – іпостасей Святої Трійці) і христологічних (про поєднання в Христі божественного та людського начал) суперечок, боротьби з аріанством (яке визнавало Христа не Богом, а лише надзвичайно праведною людиною). Цей період знаменується виступами Афанасія Великого та діяльністю „Великих каппадокійців”: Василя Великого, Григорія Назіанзіна (Богослова) і Григорія Ніського.

Одним із представників східної патристики, котрий надзвичайно сильно вплинув на західну думку, був Псевдо-Діонісій Ареопагіт – невідомий автор збірника догматичних трактатів „Ареопагітик”, лат. „Corpus Areopagiticum”, який жив I ст. н. е. Ці трактати приписують святому мученику Діонісію Ареопагіту, до цього часу тривають суперечки щодо того, хто насправді є автором впливових творів, тому перед його іменем ставлять префікс „Псевдо” – „ніби”. Здійснюючи глибинний синтез християнства і неоплатонізму, Діонісій у своїх працях („Про Божественні імена”, „Про містичну теологію”, „Про небесну ієрархію”) подав два способи пізнання Абсолюту – катафатичний (позитивний) та апофатичний (негативний). Багато уваги в творах приділено розробленню вчення про небесну ієрархію та її земне відображення, яким насамперед поставала Церква.

Найвидатнішим представником західної патристики слід назвати Аврелія Августина (або Августина Блаженного, єпископа Гіппонійського). У своїх численних творах, що загалом окреслили систему філософсько-богословського вчення, він висуває багато ідей, що надовго визначили шляхи розвитку західного богослов'я і філософії, а також вплинули на лінгвістичні погляди Данте, про що ми детальніше розповідаємо нижче.

Середньовічні лінгвофілософські ідеї були тісно пов'язані з середньовічною теологією та філософією. Філософія мови цього періоду була цікавою своїми спробами вирішення проблем сутності мови у зв'язках із гносеологічними аспектами, зокрема мисленнєвими процесами, духовним життям людей, а також онтологічними аспектами, передусім з'ясуванням статусу загальних понять. Попри обмеженість середньовічних філософів рамками релігійного світогляду, зокрема догматом креаціонізму (створенням світу, людини і мови Богом), в їхніх концепціях були глибокі й оригінальні ідеї, які стали основою для подальших пошуків вирішення філософських питань, пов'язаних з мовою. Якщо у Давній Греції питання мови були складниками філософії, то в епоху середньовіччя вони стали частиною теології та розвивалися теологами, що яскраво відображає широковідомий середньовічний латинський вислів: *philosophia est ancilla teologiae* „філософія – служниця теології”. „Виявляється, що вся європейська філософія мови, уся лінгвістична традиція від трактату Данте „Про народне красномовство”, „Граматики” і „Логіки” Пор-Рояля до праць Декарта і Лейбніца ґрунтується значною мірою на критичному осмисленні ідей середньовічних теологів, а не на вивченні робіт античних філософів” [102, с. 47]. Певні паралелі можна провести із радянським мовознавством, яке розвивалося під потужним ідеологічним пресом офіційного єдиноправильного марксистсько-ленінського вчення, яке не перекреслювало його вагомими здобутками.

Проблеми природи і сутності мови активно розглядаються в пам'ятках патристики, що представлено в підручнику Ю.А. Левицького та Н.В. Боронникової [102, с. 34-37]. Розгляд питання щодо онтологічного статусу людини пов'язувався отцями церкви з проблемами мови: її сутністю, комунікативною функцією, засобами пізнання світу, аспектами походження тощо. В епоху середньовіччя панувала думка, що мови, при всьому розмаїтті, є варіантами, реалізацією єдиної людської мови. Тому мова як людська здатність, як універсальна і незмінна характеристика людини була предметом середньовічних спекуляцій.

Європа Середніх віків не знала диференціації наук, які властиві Новому часові. Усі знання про природу, суспільство, мислення і мову розвивалися в одному комплексі. Щодо мовознавства, то за середньовіччя, так само як і в античності, не існувало такого терміна. Ми не можемо назвати представників патристики, таких як Аврелій Августин, Григорій Ниський, Боецій, Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський лінгвістами. Однак, вони зробили великий внесок в історію лінгвістики, без їхніх трактатів, де детально проаналізовано проблеми сутності мови і мислення, співвідношення назви та реальності, яку позначають, природа мовного знака, мовознавство, як наука, не просунулося б вперед.

Найпопулярнішою в усіх теоріях була теза про те, що мова – найважливіша ознака людини, яка відрізняє її від усього живого. Теологи стверджували, що не може бути людини без мови, а мови без людини. Нікому у Всесвіті – ні тваринам, ні ангелам, ні Богам – мова не властива й принципово не може бути властивою, оскільки для Бога й ангелів будь-який матеріальний спосіб вияву розумності є зайвим. Тваринам мова не доступна, оскільки вони не мають розуму. Мова є неповторним явищем не лише на Землі, а й усього Космосу¹, саме вона визначає місце людини в космічній структурі. Мовлення – найважливіша форма діяльності, у якій виявляється розумність людини.

Псевдо-Діонісій-Аеропагіт, про якого ми вже згадали вище, у творах „Про небесні ієрархії” навчав тому, що ангели пізнають один одного безпосередньо, без допомоги слів. Знання даються від Бога вищим ієрархіям, а від них – нижчим. „Ангелологія” Діонісія, яку переклав латинською мовою ірландський поет, богослов, перекладач Скотт Еріуген у середині IX ст., вплинула на всіх богословів середньовіччя, у тому числі на Фому Аквінського, який стверджував у „Сумі теології”, що ангели просто, безпосередньо, інтуїтивно сприймають божественну істину. Утім, категоричного заперечення

¹ Цікаво, що книжка відомого сучасного українського поета і громадського діяча Павла Мовчана так і називається – „Мова – явище космічне”

мови у ангелів ми не зустрічаємо ані в Біблії, ані у Фоми Аквінського. Пізніше теорію мови ангелів подасть Данте у трактаті „Про народне красномовство”.

Сутність мови розглядалася за аналогією із сутністю людини: як людина, так і її мова поєднують у собі „тіло” (матеріальну форму) й „душу” (значення, смисл). Схожість між мовою і людиною виявляється також у наступному: те, що позначає (ексформа) мовний знак, має, як і будь-яке матеріальне тіло, певні виміри, воно існує у просторі і часі, може бути поділене на складники; позначуване ж (інформа) таких вимірів не має і не може мати. І людина, і мовний знак не є простими механічними сумами елементів; значення цілого не виводиться із суми значень складників. Це було початками теорії мовного знака (семіотики), яка стала провідною лінгвофілософською ідеєю лише в ХХ ст. Теорію, як покажемо далі, й розвиває Данте у трактаті „De vulgari eloquentia” („Про народне красномовство”). „Людському родові для взаємного обміну думками потрібно мати якийсь розумовий і чуттєвий знак. Бо ж для сприйняття від розуму для передачі до розуму знак повинен бути розумовий. А оскільки від розуму до розуму в людей не може ніщо бути передано інакше як засобами чуття, знак повинен бути чуттєвим. Цей знак – чуттєвий, оскільки він є звуком, але він і розумовий, бо очевидно означає те, що нам потрібно” („Oportuit ergo genus humanum ad comunicandas inter se conceptiones suas aliquod rationale signum et sensuale habere: quia, cum de ratione accipere habeat et in rationem portare, rationale esse oportuit; cumque de una ratione in aliam nichil deferri possit nisi per medium sensuale, sensuale esse oportuit. Quare, si tantum rationale esset, pertransire non posset; si tantum sensuale, nec a ratione accipere nec in rationem deponere potuisset”) [48, с. 272].

Ортодоксальні теологи ніколи не постулювали ідею тотожності мови (слова) і мислення, не заперечуючи при цьому їх тісного зв'язку. Мислення всіх людей визнавалося принципово єдиним, а форма мов могла бути різною. Людина, як вважали середньовічні теологи, мислить навіть у тому випадку, коли вона мовчить. Внутрішнє мовлення вони називали внутрішнім словом і визнавали його специфіку щодо слова вимовленого. Специфіка полягала в тому, що внутрішнє

слово фіксує враження душі, не виражені голосом, воно „сердечне і духовне”. Вимовлене слово втілюється в голос, стає спільним для всіх, втрачаючи сердечність. У патристичній літературі пояснювали, що мова дана людині, щоб відкривати іншій людині свої думки; щоб рухи розуму ставали відомими іншим; щоб сердечні порухи можна було передавати іншим. У цих формулах середньовічні теологи визначали комунікативну функцію мови як основну. Іншою важливою функцією мови святі отці вважали функцію об’єктивації, пізнання і представлення світу, тобто когнітивну¹.

Отже, беручи комунікативну функцію мови за основу, середньовічні теологи виділяли декілька етапів породження мовлення. Вони вважали, що внутрішнє слово передує слову вимовленому; думка передує слову, тобто мислення може відбуватись у несловесній формі. Спочатку в думці людини зароджується образ предмета, потім добирається відповідне йому значення, а згодом людина втілює це значення у звуки голосу. Іоанн Дамаскін (бл. 650-753 рр.), який створив закінчену систему патристики, що стала наріжним каменем для східної церкви і справила значний вплив на формування західної схоластики, пише: „Наше слово, виходячи з розуму, ні цілком тотожне з розумом, ні цілком відмінне, тому що, походячи з розуму, воно є іншим порівняно з ним, а виявляючи власну суть, воно не тотожне до розуму, але будучи за природою одним, воно є іншим за положенням” [102, с. 49].

Ортодоксальне тлумачення співвідношення природного і надприродного в походженні імен було таким: творча здатність, розумність даровані Адаму і всьому людському роду Богом, тому кожна людина з моменту народження уже володіє мовою в потенції, а реалізація цієї здатності, встановлення імен є справою самої людини. З цього питання між отцями-каппадокійцями та представниками різних єретичних напрямів, які стояли на позиціях реалізму, тобто природності імен, їх повної залежності від сутності речей, точилася гостра дискусія. Отці церкви вважали, що якби імена народжувались із самих речей, як

¹ В сучасному мовознавстві активно розвивається когнітивна лінгвістика – антропоцентрична парадигма у мовознавстві.

рослини із насіння чи коренів, то всі люди мали б одну мову. Насправді люди дають імена речам у результаті їх пізнання; пізнання ж можливе у процесі трудової діяльності або абстрактного мислення. Загалом патристика розробила ідейні засади християнського світобачення. Патристика брала також участь в закладанні самих основ символічного менталітету середньовіччя.

1.1.2. Роздуми про походження мови за середньовіччя

Складним для патристичної інтерпретації було питання про походження мови і феномен багатомовності. Вважалося, що найдавнішою мовою могла бути єврейська та/або сирійська. Згодом ці мови розпалися на велику кількість інших мов. Отці церкви II—VIII ст. обмежувалися простим переказом Біблії про Вавилонське стовпотворіння і розпад раніше єдиної первинної мови, змішування тих мов, які утворились внаслідок цього розпаду. Символічне тлумачення Біблії дозволяло їм говорити, що в світі існує 72 мови (магічне для християн число¹), інколи це число округлялося до 70. Де в чому дотримується і Данте панівної за середньовіччя та й пізніше біблійної концепції походження мови. Про неї писатиме у 1900 році, зокрема, видатний український філолог Павло Житецький (1837-1911 рр.) у своїй загальномовознавчій статті „Вільгельм Гумбольдт в історії філософського мовознавства”: мова – це дар божий. П.Г. Житецький у цій статті не відкидав дану теорію: „У християнському світі питання про походження мови довгий час залишалося без зрушення. У Середні віки християнська думка задовольнялася християнським поглядом на мову. Усі ми пам’ятаємо з раннього дитинства переказ, як перша людина почала говорити. Перше її слово було не до особи, яка могла б відповісти таким же словом. Воно було вимовлене при вигляді тварини, яку

¹ За християнським ученням у Ісуса Христа було не 12 апостолів, а 72 (за деякими версіями 70), до числа яких входять учні Христа та учні його учнів. За різними даними, після Вознесіння Ісуса Христа Богоматір жила на землі від 10 до 22 років. Все земне життя Богородиці вкладається у 72 роки. Існує книга Септуагінта — переклад Старого Завіту грецькою мовою, здійснений у III—II ст. до н. е. в Александрії, згідно з легендою, за 72 дні 72 перекладачами. Септуагінта складається з книг і окремих текстів, 10 із яких зникли. 50 книг, що збереглися, православ’я визнає канонічними.

поставив Бог перед очима в першої людини, щоб побачити, як він назве її” [67 с. 123]. В основі цього переказу лежить переконання, що перша людина вже володіла мовою, бо це був дар божий, приходять до висновку автор, і Бог довірив людині дати назви всім тваринам. „Якби людина не мала здібності, вона б не змогла б назвати тварин. У самому Творці світу найвидатніша риса – могутність слова, яке було знаряддям створення світу. Відгомін цієї могутності зберігся у людському слові, бо в ньому виражалися не лише особисті поняття людини, але й сама природа живої скотини. Такий погляд на мову помітний і в інших частинах Біблії” [цит. за: 59, с. 123]. У наш час ця „архаїчна” концепція реанімується (на зразок історизмів, які можуть повертатися в мову, якщо відновлюються відповідні чи подібні реалії), її пропагує, наприклад, М.П. Кочерган у підручнику „Вступ до мовознавства”: „Найвірогіднішою гіпотезою є гіпотеза божественного, чи інопланетного (космічного), походження мови. Нині чимало вчених повертаються до біблійного пояснення походження мови. Бог створив людину і дав їй мову” [98, с. 44]. Ми покажемо далі, що найдавнішою, за Данте, була мова нащадків Євера – єврейська. Теорія божественного походження мови була панівною аж до XVIII ст.; беззаперечно теологи посилалися на біблійні перекази щодо цього питання, у яких чітко прописано, що Бог подарував людині хист до мови, а людина сама дала назви тваринам, також феномен багатомовності пояснюється вавилонською легендою про змішання мов. Роздуми теологів відрізнялися лише окремими авторськими доповненнями. Наприклад, Ісидор Севільський із цього приводу писав: „різноманітність мов бере початок з будівництва вежі після потопу, бо до будівництва цієї вежі, викликаного гордістю...була одна мова для всіх народів, називалася вона єврейською, і вживалася патріархами і пророками не лише в їхніх повчаннях, але й також і в священних книгах. З цього початку зробилося стільки мов, скільки народів” [цит.за: 59, с. 34].

Згодом у європейських дослідженнях з’являється велика кількість обґрунтувань єврейського походження мови. У О.А. Донських знаходимо такий приклад: „доводиться, що ім’я Adam походить з давньоєврейського adamah

„земля”, оскільки, згідно з Біблею, Адам справді був створений із землі, то це означає, що слово „Адам” містить у собі суть – це правильна, неперекручена мова. Однак, така теорія легко спростовується, оскільки, для прикладу, латинське слово *homo* походить з *humus* „земля”, така етимологія слова була відома ще Ісидору Севільському: *Homo ex humus* – „людина із землі”. [59, с. 38] Тобто, так само, як доводили єврейське походження мови, можна сказати, що латина теж заслужено претендує на роль первісної мови.

Окрім того, за середньовіччя існувало вчення про божественні імена, тобто богослови досліджували способи позначення. Було запропоновано два поділи слів на два класи: узагальнюючий та розрізнявальний або, у деяких випадках, позитивний клас і негативний. Наприклад, Григорій Нісський визнає умовний характер зв'язку назви з об'єктом: „Григорій наслідує Аристотеля, який гадав, що імена довільні, але можуть правильно виражати істинну позицію справ [59, с. 39]. Таким чином богослови поєднували теорію довільності імен з божественним походженням мови. Тобто Бог наділив Адама талантом володіти мовою, а він створив мову самовільно.

1.1.3. Значення мовознавчих ідей Аврелія Августина для лінгвістики Данте

Один із найславетніших богословів і філософів раннього середньовіччя Аврелій Августин (354-430 рр.), найвідоміший серед „отців церкви”, працями якого завершується період становлення й утвердження феодально-християнського світогляду, тобто період патристики, наголошував на необхідності вивчення язичницької літератури і науки. Він, зокрема, на латинському мовному матеріалі виклав погляди стоїків щодо звуконаслідувальної теорії походження мови, вказуючи, що „оскільки існують речі, які не звучать, то для них те саме значення має подібність дотикового впливу: якщо вони діють на відчуття м'яко чи грубо, то м'якість чи грубість букв, що впливає на слух, породила для них ті самі імена. Самі речі діють так

само, як і відчуються слова: *mel* „мед” – як солодко діє на смак сама річ, так і ім’ям своїм м’яко впливає на слух; *acre* „гостре” в обох випадках жорстко; *lana* „шерсть” і *vepres* „терен” – якими є для слуху слова, такими є і самі предмети для дотику. Подібну співзвучність відчуття речі з відчуттям звуку стоїки вважають за колиску слів” [6, с. 72]. Інший спосіб появи нових слів – перенесення давніх слів на нові предмети: слово *piscina* „басейн” походить від *piscis* „риба”, бо саме у воді живуть риби. Слова можуть з’являтися й на основі контрасту: темний *lucus* „гай” від *lucet* „світить”, *bellum* „війна” від *bella* „прекрасна” [162, с. 39-40].

Від зрілого періоду життя і творчості Августина збереглася значна кількість творів, які постійно привертають до себе дослідників та мислителів усіх рангів. Твори написані приблизно в той період, коли автор прийняв християнство, до 400 року. Ці роботи виказують стан його душі своїми характерними назвами: *Soliloquia* („Розмови наодинці з собою” – безпосередньо перед переходом до християнства); *Confessiones* („Сповідь”). Були в Августина ще й *Meditationes* („Розмірковування”). „У своїй „сповідальності” він віддає належне всім трьом родам античного красномовства – судовому, дорадчому, епідейктичному (хвальному); водночас, віддає він належне і триєдності мислення, що перегукується в нього з трипостасністю новознайденого божества” [136, с. 32]. На думку Михайла Собуцького, трьохчастинна структура тексту проводить перед глядачем-читачем трьох „різних Августинів”: юнака-язичника (до покути та сповідання віри), теолога (у процесі прийняття віри та самовиправдання, що супроводжує його), єпископа (у діяннях на користь віри). І саме у своїй іпостасі філософа-теолога Августин дав начерк *символізму й алегоризму* середньовічного гатунку, стверджує дослідник. Августин у XII книзі „Сповіді” окреслив принципи алегоричного тлумачення Письма за „чотирма смислами”. Данте у листі до правителя Верони Кан Гранде делла Скала, описуючи свою „Божествену комедію”, теж зазначав, що твір має чотири смисли: буквальний алегоричний, моральний і анагогічний.

Автобіографічну „Сповідь” Августина, що присвячена динаміці становлення людської особистості з її кризами й переломами, згадує Данте в „Бенкеті”: „Другий випадок: коли розмова про самого себе приносить як настанова велику користь іншим; цей доказ і примусив Августина говорити про самого себе у своїй „Сповіді”, бо зразкове і повчальне перетворення його життя з негарного в гарне, з гарного – в краще, а з кращого – у найкраще не могло не бути кращим тому свідченням” („L'altra è quando, per ragionare di sé, grandissima utilidade ne segue altrui per via di dottrina; e questa ragione mosse Agustino ne le sue Confessioni a parlare di sé, ché per lo processo de la sua vita, lo quale fu di [non] buono in buono, e di buono in migliore, e di migliore in ottimo, ne diede essempro e dottrina, la quale per sì vero testimonio ricevere non si potea”) [48, с. 115]. Трактат Августина „Про град божий”, присвячений містичному осмисленню історії, написаний під впливом розграбування „Вічного Міста” готами 410 р. н.е., став джерелом для Данте при викладенні ним легенди про Вавилонську вежу у трактаті „Про народне красномовство”, що привело, на його думку, до „змішування мов”. Аврелій Августин говорить про велетня Немврода¹ як про керівника бунтівників, будівельників вежі, а в грецькій, церковнослов'янській і латинській (Вульгата) версіях Біблії Немврода не названо гігантом і не приписується йому в цих перекладах першість над будівельниками вавилонської вежі [48, с. 570]. Данте помістив Немврода в самі глибини пекла:

*„Poi disse a me: „Elli stessi s'accusa;
questi è Nembrotto per lo cui mal coto
pur un linguaggio nel mondo non s'usa.
Lasciànlo stare e non parliamo a vòto;
ché così è a lui ciascun linguaggio
come 'l suo ad altrui, ch'a nullo è noto”.*

*„До мене ж: “– Це Немврод. Свою вину
Він зна. Через діла його нікчемні*

¹ Немврод царював на землі Сенаар, полумок Хама, великий мисливець, звук його рога і чув Данте по дорозі до криниці.

*Ми маєм в світі мову не одну,
Та годі з нас: розмови з ним даремні,
Бо як йому нікого не збагнуть,
Так і його слова для інших темні”*

(„Пекло”, XXXI, 76-81)

У „Божественній комедії” Немврод говорить мовою, зрозумілою лише йому одному, і сам не розуміє чужої мови, хоча було багато спроб надати словам Немврода „*Ráfель maì ameb ízabí альмі!*” („*Raphèl maì amècche zabì almi*”) того чи іншого значення [43, с. 163]. Про покарану на землі пиху Немврода згадує Данте і в „Чистилищі”:

*„Vedea Nembròt a piè del gran lavoro
quasi smarrito, e riguardar le genti
che 'n Sennaàr con lui superbi fuoro”.*
*„Впізнав Немврода, що з сумним лицем
Глядить на сennaарців гордовитих
Під вежею з нескінченим вінцем”.*

(„Чистилище”, XII, 34-36)

Августин стояв біля джерел концепції „душ Чистилища”, яка через вісім століть остаточно розділила католицизм і православ'я. Окрім душ абсолютно добрих, котрі одразу ж після смерті потрапляють до Раю, та абсолютно нечестивих, котрі безперечно потрапляють у Пекло, у нього з'являються „не до кінця добрі” і „не до кінця погані” душі. Їхня доля не так остаточно визначена, і в подальшому ці два розряди душ, об'єднавшись, створюють "проміжний потойбічний світ”. Данте був першим, якщо не єдиним, хто образно та ідейно інтерпретував картини Чистилища. „Якщо зображення пекельних мук мало в середньовічному фольклорі і богослові тривалу традицію, то Чистилище довгий час залишалося невизначеною ідеєю, до того ж властивою лише католицькій ідеології” [56, с. 123].

Відомо, що з біблійним ученням пов'язана теорія моногенезу – вчення про походження всіх мов світу від однієї мови, її підтримував видатний

український мовознавець О.С. Мельничук, а також, як вище зазначалося, гіпотезу божественного чи інопланетного походження мови як найвірогіднішу подає М.П. Кочерган [98, с. 44]. Проблемі походження мови присвятив свою відому працю „Як виникла людська мова” видатний український мовознавець М.Я. Калинович (1888-1949 рр.): „Питання про те, де виникла людська мова, рівнозначне питанню про місце виникнення людського суспільства. Стародавні легенди виводили всіх людей від однієї людської пари, що нібито жила в певній місцевості. За Біблією, такою парою були Адам і Єва, а цією місцевістю був Едем, рай, що пов’язується біблійною традицією з Месопотамією. Староіндійські легенди прабатьківщиною людства називають острів Цейлон” [88, с. 22-23].

Особливо багато посилань на Августина в „Монархії”, де Данте полемізує з „отцем церкви”, обстоюючи ідеал всесвітньої монархії як єдиної законної і справедливої влади, що може забезпечити людству справжню свободу, а римський народ має бути носієм ідеї всесвітньої монархії. „Для Августина Рим – утілена державність, а держава – велика зграя розбійників, що за своєю суттю не відрізняється від менших зграй. Владу свою Рим отримав насиллям і приречений на загибель разом із язичницьким світом як його найбільше втілення”, – зазначає О.Л. Доброхотов [49, с. 15]. Згадаємо, що і в „Божественній комедії” на кожному кроці постають образи і поняття християнського вчення в тісній єдності з елементами античної міфології, надаючи язичницьким текстам багатозначності:

*„E se licito m'è, o sommo Giove
che fosti in terra per noi crucifisso,
son li giusti occhi tuoi rivolti altrove?”*
*„Скажи, Юпітере, ти ж бог чудес,
Що дав себе за людство розірнути,-
Чи поглядаєш ти сюди з небес”.*

(„Чистилище”, VI, 118-120)

Данте звертається до Христа, називаючи Юпітером.

*„La mia sorella, che tra bella e buona
non so qual fosse più, triunfa lieta
ne l'alto Olimpo già di sua corona”.*

*„Сестра, не менш прекрасна, як побожна,
Святкує на Олімпі між святих
В своїм вінку, щаслива і вельможна”.*

(„Чистилище”, XXIV, 13-15)

На Олімпі, тобто в Раю. Ще один зразок у Данте „сплутання” античної міфології з християнством.

1.1.4. Марціан Капела та Боецій

Синтез античного знання з новими реаліями перемагаючого християнського світогляду здійснили Марціан Капелла та Боецій концепцією *septem artes liberales* (семи вільних мистецтв), до складу яких увійшли граматика, риторика й діалектика, які стали називатися „трипуттям” (*trivium*). У ньому було сконцентроване власне гуманітарне знання. „Трипуття” до певної міри протиставлялися наступні чотири мистецтва, що склали „чотирипуття” (*quadrivium*): арифметика, геометрія, астрономія, музика, що подавали знання, які переважно стосувалися природи. Відзначимо, що в Стародавньому Римі *artes liberales* називалися взагалі заняття наукою й мистецтвом, не пов’язані з професійною діяльністю, тобто розумова праця, якою могли займатися лише вільнонароджені громадяни. У „Божественній комедії”, яку справедливо літературознавці називають синтезом середньовічної культури і прологом до культури Ренесансу, герой постійно отримує передбачення майбутнього, оцінює сучасні йому події (у “Комедії” подано детальний аналіз політичної ситуації 1300 р. – часу мандрівки), при цьому наявні й неодноразові спогади Данте-автора про минуле. У часи Данте *septem artes liberales* становили основу вищої освіти:

„Venimmo al piè d'un nobile castello,

*sette volte cerchiato d'alte mura,
difeso intorno d'un bel fiumicello.
Questo passammo come terra dura;
per sette porte inтраi con questi savi:
giugnemmo in prato di fresca verdura.
Genti v'eran con occhi tardi e gravi,
di grande autorità ne' lor sembianti:
parlavan rado, con voci soavi”.*

*”Під благородний замок ми прийшли,
Який сім раз оточували стіни,
Й джерельні води навкруги текли.
Долаючи, мов суходіл, струмени,
Дістались двору ми крізь сім воріт
І вздріли свіжу зелень луговини,
В очах у мешканців горів привіт,
У постатях ласкава сяла милість,
А в тихій мові – лагідності світ”.*

(„Пекло”, IV, 106-114)

„Останній римлянин” Боецій (бл. 480-525 рр.), автор славнозвісного трактату „Розрада від філософії” (уперше українською мовою 2002 р. його переклав А.О. Содомора [18]), став провідником античної логіки за середньовіччя, вніс істотний внесок у створення латинського словника логічних термінів. „Великий Данте постійно звертався до Боеція. Його „Нове Життя” побудовано за принципом „Розради”, а в „Бенкеті” – сімнадцять ремінісценцій із неї, ідеї „Розради” розвиваються і в „Божественній комедії”, де Франческа да Ріміні, оповідаючи про своє трагічне кохання, цитує Боеція, а сам поет спирається на його концепцію долі і світобудови, де поява Беатріче, опоетизованої мудрості, нагадує появу Філософії у творі Боеція” [147, с.70]. Метафоричні образи Філософії, Долі стали популярними у ліричних творах не

лише Данте: „У всьому „Втішанні філософією”¹ християнство фактично навіть не згадується. Однак і будова його теоцентричної констукції, і те, як подано тут долю – Фортуну чи Фатум, як подано саму Філософію (саме з великої літери!) – даму, що з’являється перед автором, аби втішити його віршами, – все це буде поживою для умів і сердець і схоластів, і трубадурів, і Жана із Мена, й Брунетто Латіні, й Данте, й Чосера...” [136, с. 44].

1.1.5. Беда Високоповажний та Ісидор Севільський

У „Божественній комедії” Боеція згадано в десятій пісні „Раю” разом із відомим англійським церковним письменником Бедою Високоповажним (672-735 рр.), автором простих копій граматики Доната з невеличкими авторськими вкрапленнями в першу з них („Ars Minor”), що стосуються дидактичних моментів [83, с. 67] та Ісидором Севільським (бл. 570-636 рр.) – іспанським богословом та енциклопедистом, автором славнозвісних „Етимологій”, які широко використовували як енциклопедію в період раннього середньовіччя [102, с. 50]. Зокрема, у двадцятьох розділах своєї книги, серед іншого, Ісидор подав відомості і з граматики, його „Етимології” мали надзвичайний успіх за середньовіччя, до нашого часу дійшло понад тисячу її рукописних примірників [134, с. 153]:

*„Or se tu l’occhio de la mente trani
di luce in luce dietro a le mie lode,
già de l’ottava con sete rimani.
Per vedere ogne ben dentro vi gode
l’anima santa che ’l mondo fallace
fa manifesto a chi di lei ben ode.
Lo corpo ond’ ella fu cacciata giace
giuso in Cieldauro; ed essa da martiro
e da essilio venne a questa pace.*

¹ Наголошуємо, що А.О. Содомора подає переклад як „Розрада від філософії”.

*Vedi oltre fiammeggiar l'ardente spiro
 d'Isidoro, di Beda e di Riccardo,
 che a considerar fu più che vir”.*
 „А зараз думкою поглянь в просторі,
 Від сяйва в сяєво, хвалам услід,
 І в восьмому уздриш великі зорі.
 Радіючи на благ найменший слід,
 Душа свята облуду в світі злomu
 Всім розкрива, хто терпить тьму обид.
 Бо тіло, що її немає в ньому.
 Лежить в Чельдавро, мученицька ж тінь
 Блаженствує в спокої неземному.
 Очима стрінься ще в вінку світінь
 Із Ізидором, **Бедою**, Рішаром,
 Який над людством став після видінь”.

(„Рай”, X, 121-132)

Відзначимо вслід за І.М. Голеніщевим-Кутузовим, що саме з „Етимологій” Ісидора Севільського брав географічні відомості Данте у восьмій частині трактату „Про народне красномовство” [48, с. 570].

1.1.6. Граматики Доната та Прісціана

Середньовічні мовознавчі концепції теоретично ґрунтувалися на основі догматичного теоцентризму, який у цю епоху в Західній Європі був основною (і єдиною) філософською доктриною, проголошеною „отцями церкви” (Тертулліан, каппадокійці, Августин та ін.). Внаслідок універсальності середньовічної філософської парадигми мова тогочасної церкви й науки теж була єдиною – латинською – навіть давньогрецька перестала виступати об'єктом вивчення, про що свідчить приказка того періоду – *Graecum est, non*

legitur, тобто „*Це грецькою, не читається*”. Латину опановували з дидактичною метою за найвідомішими давньоримськими граматиками – „*Ars minor*” і „*Ars maior*” Елія Доната (IV ст.) та „*Institutiones grammaticae*” Прісціана (VI ст.) [119], у яких просто й водночас усеохоплююче описано фонетику, орфографію, морфологію й синтаксис латинської мови; при цьому дескриптивним еталоном стала дещо видозмінена система александрійської граматики. „Латинська граматика була в середньовічній Європі єдиним й універсальним підручником мови. Характер цієї граматики був не стільки „описовий”, скільки „приписовий”, тобто десятки і сотні правил та регул треба було виучувати напам’ять” [91, с. 18]. Поширення саме цих праць – Доната і Прісціана – пояснюється як чіткою системністю викладу, так і тим, що Донат був наставником одного з отців „західної церкви” Ієроніма Блаженного (бл. 340-420 рр.) – перекладача Біблії латинською мовою й доповнювача історико-церковної хроніки Євсевія Кесарійського. До перекладу Ієроніма Блаженного (назва повного перекладу Біблії „Вульгата”) існував переклад Біблії, так звана „Італа”, зроблений в III ст. не надто освіченими перекладачами, до того ж із грецького варіанту. „Італа” багатьох відвертала своєю невідшліфованою мовою. Переклад Ієроніма теж не був досконалим, мова далека від справжньої ціцеронівської класики. Однак, це перший переклад латинською мовою з давньоєврейського оригіналу. Сучасники знехтували перекладом Ієроніма, лише в VII сторіччі він набув рівних з „Італою” прав. А в наступних століттях „Вульгата” поступово витіснила „Італу” і здобула статус єдиної канонічної версії Письма. Ієроніма згадано у „Раю”:

*„Ieronimo vi scrisse lungo tratto
di secoli de li angeli creati
anzi che l'altro mondo fosse fatto”.*

*„Довів Ієронім вам справедливість
Думок про те, що ангельські війська
Старіші за стрімку світів рухливість”*

(„Рай”, XXIX, 37-39)

До нашого часу дійшло більше тисячі списків-копій граматики Прісціана, а ім'я „Донат” (граматичні настанови якого написано в популярній формі запитань і відповідей) стало за середньовіччя синонімом слова „граматика” [104, с. 15]. Серед поширених в Італії XIII ст. трактатів про поезію один так і називався – *Donatz provensals* („Провансальський Донат”).

Як відзначає сучасний французький дослідник П'єр Антонетті, у часи Данте „проходження курсу в граматичній школі займало від двох до трьох років і поділялося на два цикли. Перший був присвячений вивченню граматики Доната. Другий цикл був передбачений для вивчення книги Прісціана” [7, с. 226]. Через те й не дивно, що Донат згаданий у „Божественній комедії” генералом францисканського ордену Джованні Бонавентурою з Баньйореджо, одним із найвідоміших містиків свого часу, серед дванадцяти вогнів у своєму вінку, поряд з Аврелієм Августином, Петром Іспанським, Іоанном Златоустом, Ансельмом Кентерберійським:

*„Io son la vita di Bonaventura
da Bagnoregio, che ne' grandi offici
sempre pospuosi la sinistra cura.
Illuminato e Augustin son quici,
che fuor de' primi scalzi poverelli
che nel capestro a Dio si fero amici.
Ugo da San Vittore è qui con elli,
e Pietro Mangiadore e Pietro Spano,
lo qual giù luce in dodici libelli;
Natàn profeta e 'l metropolitano
Crisostomo e Anselmo e quel Donato
ch'a la prim' arte degnò porre mano”.*
*„Поглянь, я дух живий Бонавентури
Із Баньйореджо; службу ніс у лад,
Не важачи на лівий зиск понурий.
„От Августин з Люмінатом вряд,*

З мотуззям первістки із стада того,
 Що їм, вбогеньким, бог надав розрад.
 Тут і Гуго од Віктора святого
 З Петром Їдцем, з Іспанським теж Петром,
 Що дав дванадцять книг ума земного.
 Натан-пророк тут, тут і Хризостом
 (Що значить Златоуст), Ансельм з **Донатом**,
 Який відомий видатним трудом.”

(„Рай”, XII, 127-138)

Знання латинської граматики й правил античного віршування в освіченому середовищі Італії і серед учених візантійців трималося ще на значній висоті на початку VI ст., бо саме в цей час жив вищезгадуваний найвизначніший латинський граматик давнини – Прісціан [119]. Він займався також математикою й теорією віршування. Він порівнював латинську граматику з грецькою й щедро ілюстрував свій трактат прикладами з класичних авторів. Виклад його вирізняється ясністю, мова може посперечатися з мовою найкращих письменників класичної давнини. Як відзначають Ю.А. Левицький та Т.В. Боронникова, „об’ємна вісімнадцятитомна граматика Прісціана під час викладання розподілялася на дві частини. Перші шістнадцять книг, *Великий Прісціан (Priscianus maior)*, подавали детальний виклад звичайних тем – частин мови, букв, складів і т.п. Останні дві книги, *Малий Прісціан (Priscianus minor)*, присвячено синтаксису. При цьому більш відомий матеріал перших книг дуже швидко увійшов в обіг, тоді як *Малий Прісціан* значно повільніше здобував популярність. Саме ця, друга частина і стала основою для подальших дискусій з синтаксису в період пізнього середньовіччя, а коментарі до неї стали певним робочим стандартом” [102, с. 55]. До недоліків Прісціана також слід віднести повтори, деяку непослідовність викладу й суперечності. Його етимології, як і в більшості тогочасних авторів, значною мірою фантастичні. Він мав нахил до створення форм за аналогією, які в реальній мові не існували. Данте помістив Прісціана в пекло за содомітський гріх (тут же перебуває й учитель Данте

Брунетто Латіні, теж через те саме „насилля над природою”), але Прісціан був високо поцінований Данте як науковець-книжник („*письменный вельми*”, „*вельми славний*”):

*„In somma sappi che tutti fur cherchi
e litterati grandi e di gran fama,
d'un peccato medesmo al mondo lerci.
Priscian sen va con quella turba grama”.*
*„Тож знай: тонзурники всі немалі,
Вони й письменні вельми, й вельми славні
Були в гріхах тих самих на землі.
І Прісціан в юрбі цій непоправній...”*

(„*Пекло*”, XV, 106-109)

Як переконливо доводить П. Антонетті, „Донат і Прісціан були надійним вступом до латинської мови й давньоримської літератури, із їхніх книжок здобув Данте перші уявлення про латинську мову й латинську літературу” [7, с. 227]. Це саме говорить й І.М. Голеніщев-Кутузов у коментарях до трактату Данте „Про народне красномовство”: „Латинська граматики в школах Італії та Західної Європи була та сама, що і в давньоримські часи” [48, с. 572]. Створюючи цей свій латинськомовний трактат, Данте при побудові фраз прислухався до порад Прісціана, як знову стверджує І.М. Голеніщев-Кутузов [48, с. 581].

Варто наголосити, що у дослідженні лінгвістичних ідей Данте ми протиставляємо два терміни „граматична латина” та „народна латина (або вульгарна)”. До „граматичної латини” ми відносимо літературну письмову мову, яку використовували в школах, в офіційних документах, тобто, це була кодифікована граматики латинської мови Доната та Прісціана, яка поширювалася століттями і пропагандувалася церквою. Саме таку граматичну латину, яка вивчалася за шкільною програмою і строго за настановами грамастик Доната та Прісціана Данте назве у своїх лінгвістичних працях

мертвою мовою. „Народна латина”, на відміну від „граматичної” – розмовний варіант мови, яка піддається вільному впливу, безпосередньому розвитку і властива тим верствам населення, які не опановували шкільну освіту.

1.1.7. Учення модистів

У XII ст. *septem artes liberales* „скидаються з трону”, граматики відступає на задній план, її місце займає логіка. Власне, цьому посприяло і ґрунтовніше ознайомлення з граматиною термінологією Прісціана, яка, за твердженням Ю.А. Левицького та Н.В. Боронникової, дуже нагадує філософську. „Це стало однією з причин появи спроб здійснювати порівняння логіки з граматиною” [102, с. 56]. Як зазначає М.П. Кочерган, „на основі логічних ідей у XIII ст. виникає логіко-граматична школа „модистів”. Основою її концепції було розмежування в мові трьох компонентів – речі, поняття, слова, яким відповідали три категорії модусів – модуси існування, модуси поняття і модуси позначення. „Основну увагу модистів було зосереджено на загальних способах позначення” [99, с. 32]. Найширше розповсюдження ідей модистів припадає на останні десятиріччя XIII – першу половину XIV ст. і локалізується переважно в Паризькому університеті (Мартін Данський, Сігерій із Куртре, Мішель із Марбе, Фома Ерфуртський та ін.) [105, с. 3-4; 102, с. 67-70; 11, с. 102-103]. Ними мова визначається, насамперед, як інструмент пізнання, який дозволяє відкрити „приховану реальність” світу, вибудовується чітко організована структура мовної системи, взаємодіюча з людським мисленням. Кожна річ (*res*) сама по собі має власний спосіб буття (*modus essendi* – рівень існування), має властивість людського усвідомлення (*modus intellegendi* – рівень сприйняття), стаючи словом (*dictio*) й частиною мови (*pars orationis*), спільність і відмінність між якими полягає в „способі позначення” (*modus significandi* – рівень мови). Цей узагальнений *modus significandi* вицленується на основі властивостей речей, реальної дійсності”. Замість триєдиного критерію античних граматистів стосовно класифікації слів за частинами мови модисти їх розподіляли тільки за

характером вияву „способу позначення”, здійснюючи поділ лише за однією ознакою, як і вимагають закони логіки. Імена в теорії модистів позначають субстанцію, дієслова – акцію (притаманний „модус рухання” – *modus movendi*), займенники – субстанцію без референції до якості. Ці різні *modi significandi* маніфестуються в мові граматичними категоріями. Безумовним досягненням модистів є їхнє синтаксичне вчення. Вони відійшли від формального опису сполучуваності в реченнях, що мало місце в античних граматиках, а подали логічну систематизацію синтаксичних конструкцій на основі транзитивного й інтранзитивного типу, описали синтаксис як систему відношень між одиницями безвідносно до їх лексичного значення. Ф.С. Бацевич акцентує: „Модисти приділяли значну увагу граматиці, зокрема виділенню частин мови з притаманними їм модусами, структурі речення (його центром вважали дієслово), зв'язкам граматики і логіки. Це мало неабиякий вплив на лінгвофілософію і мовознавство Нового часу, зокрема на „Всезагальну і раціональну граматику Пор-Рояля” в XVII ст., логічні напрями в XIX ст., генеративну граматику Н.Хомського у другій половині XX ст. Модисти вважали, що оскільки логіка в усіх людей одна, то однією є і граматика, яка обслуговує мислення” [11, с. 103]. Теорії та ідеї модистів знайдуть відгомони і в Данте.

1.1.8. Раймонд Луллій

Логічне спрямування граматичного вчення знайшло своє найяскравіше вираження в **Раймонда Луллія** (*Raymond Lullius*, 1235-1315/1325 pp.), відомого філософа і теолога, основоположника і класика каталонської літератури, який пропонував на базі латинської створити універсальну філософську мову, структура якої мала б ґрунтуватися на механічному моделюванні логічного мислення (праця „Велике мистецтво”, де Луллій висловлював також ідею логічної машини і робив спробу її реалізації). Сучасні логіки вважають Луллія попередником комбінаторних методів у новітній логіці.

На думку Данте, логіка, що переживала розквіт у XIII-XIV ст. – нейтральний інструмент, який може служити як Богові, так і дияволу, про що красномовно свідчить наступний рядок із “Божественної комедії”:

*„Oh me dolente! come mi riscossi
quando mi prese dicendomi: “Forse
tu non pensavi ch’io lōico fossi!”
„Ой лихо! Чудовисько оте скажене
Мене за чуб схопило й додало:
„А ти й не бачив, що за логік з мене?”*

(„Пекло”, XXVII, 121-123).

Данте, скептично ставлячись до логічної схоластики, виступає попередником гуманістів, мовно-філологічні заняття яких, як резонно зауважує О.Х. Горфункель, „означали щось більше, ніж боротьба за відновлення чистоти класичної латинської мови: відбувалася зміна мови культури” [35, с. 56].

Ще раз слід наголосити, що для Данте, як і для всієї культури зрілого середньовіччя, греко-римська цивілізація – це батьківщина, ґрунт і тіло, яке воскресло завдяки душі Нового заповіту [56, с. 95]. „Творчість Данте являє собою суму культури як такої, – культури як „над-мови”, разом зі співвідношенням цієї культурної „над-мови” з мовою „просто” [136, с. 150]. Про Данте як геніального письменника, автора „Божественної комедії” та її перекладів українською мовою говорилося чимало [100], однак, як ми у вступі відзначали, про його лінгвістичну теорію в Україні існує лише розвідка С.В. Семчинського [131, с. 58-63] і студії проф. М.А. Собуцького [135, 136].

Дослідження останнього часу показують, що саме із середньовічного граматичного мистецтва Західної Європи народжується сучасна лінгвістична наука. Так, у кінці XIII ст. відбулися якісні зміни в Італії. Цей зріст вже в свої часи теж помітив Данте і висловив у „Божественній комедії”:

*„Credette Cimabue ne la pittura
tener lo campo, e ora ha Giotto il grido,*

sì che la fama di colui è scura.

Così ha tolto l'uno a l'altro Guido

la gloria de la lingua; e forse è nato

chi l'uno e l'altro caccerà del nido”.

„Чув Чімабуе, що з усіх митців

Найкращий він, але з приходом Джотто

Загал суворіше його судив.

Цей Гвідо в мовному мистецтві – золото,

Як з тим зрівнять, а може хтось з'явивсь,

Хто і тому, й цьому завдасть турботи”.

(„Чистилище”, XI, 94-99;)

Уперше в історії культури нового часу Данте ставить питання про народну і літературну мову і виступає на захист нової національної літературної мови (про це детально ми покажемо в наступному розділі). Данте називає мовну ситуацію, що склалася в тогочасній Італії, диглосією – „роздвоєнням” однієї мови, яка перебуває у вигляді двох крайностей – штучна латинська мова і народна латинська. Відзначимо, що подібне розуміння диглосії як „практики наперемінного використання двох варіантів однієї мови наявне і в сучасному мовознавстві. Наприклад, в Україні XVI-XVIII ст. освічені люди користувалися як книжною українською мовою, так і народно-розмовною. В Елладі певний час (XIX-XX ст.) співіснували дві грецькі літературні мови: кафаревуса (орієнтована на давньогрецькі зразки) та димотика (в основі якої лежала жива розмовна мова)” [132, с. 351]. Данте запропонує свій варіант – створити „блискучу народну мову”, яка була б медіатором цієї опозиції. Мислитель намагається виокремити наддіалектну мову, яка б поєднувала в собі найкращі риси усіх діалектів. Трактат, у якому Данте обґрунтував необхідність вживання народної мови, „Про народне красномовство”, написаний латинською мовою, однак „Божественну комедію” автор створив уже італійською, таким чином виконавши поставлене завдання.

Італійський філолог-медієвіст Дж. Катіні, говорячи про значення „Комедії” в історії європейських мов, відзначає, що це єдиний із шедеврів європейського середньовіччя, який написаний досі живою мовою і зрозумілою в наш час. Пояснення цьому він бачить у структурній нерухомості й консервативності італійської мови, у штампі аристократизму, який властивий усій італійській культурі [140, с. 139].

1.2. Вплив арабської лінгвістичної науки на мовознавчі ідеї Данте

Слід ще наголосити, що розвиток Європи від XI до XIII ст. для сучасної медієвістики – це складний процес, в якому слід розрізняти вплив греко-латинської давнини та вплив арабської науки. Ми вже вище згадували, що середньовіччю властивий подвійний характер, бо воно започатковує новий цикл європейського культурного розвитку, значною мірою окремого від античного, і водночас виступає як його безпосереднє продовження. „Залежно від історіософської позиції, середньовіччя як історичну епоху можна вважати або закономірним продовженням античності (і тоді важко зрозуміти безодню між ними), або новим витком історії” [127, с. 76]. Основні лінгвістичні ідеї давніх греків і римлян доходили до середньовічних ерудитів та вчених через пізньоантичне й арабське посередництво, – зазвичай у спрощеному і схоластичному вигляді, у тісному переплетінні з християнською символікою. „Антична спадщина ніколи не вмирала ні на Заході, ні на Сході, вона продовжувала жити і у візантійській фресці, і в скульптурі Шартра, і в дослідях ранніх римських майстрів дуженто, і в мозаїках Равенни” [33, с. 53]. Засвоєння грецької мудрості відбувалося через арабські трактати. Той же І.М. Голеніщев-Кутузов у статті з промовистою назвою „Данте і Передвідродження” акцентує: „У Західній Європі XI-XIII ст., що ледь вийшла з варварської ночі, коли виникли перші університети й зародилася наука нового часу, знанням арабської мови не можна було здивувати. Арабською володіли сотні й тисячі перекладачів. Учені Іспанії, Франції, Італії й Англії вивчали, звичайно,

латинських письменників, але вони шукали нове, невідоме в Толедо й Кордові, в Бейруті, Дамаску та Каїрі. Культурна першість ніби перейшла з Європи до арабського світу. Там знали Аристотеля та Платона, там збереглися твори грецьких лікарів, а математика Еллади була розроблена й удосконалена в мусульманському світі” [33, с. 54]. Імена філософів, назви їх творів через специфічну вимову і графіку арабської літературної мови часто спотворювалися, а нерідко перекручувався сам зміст. Усе-таки арабська передача грецької культури була важливою для відновлення наук Західної Європи. Не лише один „Тімей” у перекладі з Діакона Кальцидія був відомий у Сицилії і у Франції. Еввереск Аристипп Пагерісій (XII ст.) переклав з оригіналу „Федона” і „Менона”, він привіз з собою із Константинополя арабський текст „Альмагеста” Птолемея.

Слід наголосити про деяку відмінність античних учених від арабських у вивченні мови. „На відміну від античних учених, араби чітко розмежовували літеру і звук, наголошували на відмінності між графічним символом мовного звуку і самим мовним звуком, вказуючи на невідповідності між написанням і вимовою. Опис звуків спирається на фізіологічний принцип, хоча в той же час до певної міри враховується і акустичний” [69, с. 19]. Щодо класифікації слів за частинами мови, араби наслідували Аристотеля, встановлюючи три категорії: дієслово, імена і частки.

Однак, як відомо, найбільші досягнення арабського мовознавства лежать не в галузі фонетики або граматики, а в лексикографії. Араби зібрали величезний лексичний матеріал і класифікували його за словниками різного типу. Найпопулярнішими були наочні словники, які всіляко підкреслювали дивовижне лексичне багатство арабської мови, так, наприклад, для слова меч було підібрано 500 синонімів, для слова лев – 500 синонімів, для слова верблюд – 1000 (як найпоширенішого) синонімів і так далі.

І.М. Голеніщев-Кутузов зазначає, що Данте гарно був знайомий з ідеями Платона, зокрема, через арабське посередництво. Також Данте був знайомий з арабською філософією за творами Альберта Великого [33, с. 79].

Знайомство з арабською культурою відбувалося двома шляхами. По-перше, через східні країни під час хрестових походів XI-XIII ст. По-друге, через Іспанію, яка входила до складу арабського Халіфату. Арабська наука захоплювалася Аристотелем, у якому вбачала вершину інтелектуальної діяльності людства. Праці Аристотеля досконало вивчалися і широко коментувалися. Одним із таких коментаторів був Аль-Фарабі (875-950 рр). Абу Алі Ібн Сіна (930-1037), відомий у Європі як Авіценна, писав праці в галузі теології, фізики, математики, логіки і філософії. У своїх філософських ідеях наслідував Аристотеля. Арабський філософ Ібн Рушд, або Аверроес (1126-1198 рр.) вважав Аристотеля недоторканим авторитетом, а сам Ібн Рушд прославився як відомий тлумач Аристотеля. Араби намагалися пристосувати Аристотеля до релігії. Пояснити за допомогою його логіки релігійні догми. Аверроес критикує теологів, говорячи, що вони безпорадні у своїх доводах. Однак, він не заперечує релігію загалом і приходить до розуміння „подвійної” істини – до розмежування сфер релігії, яка вчить, як людина має чинити, і філософії, яка вчить пізнавати істину. На початку XIII ст. Аристотеля і його арабських коментаторів вороже сприймала церква. Утім, богослови поступово переконувалися у можливості адаптувати тлумачення Аристотеля до церковних догм. Учення Аристотеля стало філософською опорою католицької віри. Через те, що аристотелізм об’єднався з релігією, ідеї грецького філософа і поширювалися в арабському, а пізніше і в західноєвропейському світі, оскільки в другій половині XII ст. і протягом XIII ст., твори арабів, разом із основною частиною Аристотеля, було перекладено латинською мовою. Однак не варто недооцінювати й оригінальні наукові праці арабських і арабо-єврейських учених. У Багдаді при дворі Аббасидів процвітали в VII–XII ст. школи вчених, пов’язані з математикою і мислителями мусульманської Середньої Азії. Данте вміщує Авіценну (Ібн-Сіну) та Аверроеса (Ібн-Рушда) до лімбу, поруч із Платоном, Аристотелем („учитель всіх, хто знає”), Цицероном, Евклідом, Птолемеєм, Гіппократом та іншими видатними античними світочами:

„Тут Демокрит, що ввів случай в закон,

Фалес, ким славилась бібліотека,
 „Democrito che 'l mondo a caso pone,
 Diogenès, Anassagora e Tale,
 Empedoclès, Eraclito e Zenone;
 e vidi il buono accoglitor del quale,
 Diascoride dico; e vidi Orfeo,
 Tulio e Lino e Seneca morale;
 Euclide geomètra e Tolomeo,
 Iprocràte, Avicenna e Galieno,
 Averois, che 'l gran comento feo”.
 I з Емпедоклом Геракліт, Зенон.
 Вздрів якостей досліджувача грека
 Діоскорида, – тут же був Орфей,
 Ще й Туллій, Лівій, мораліст Сенека,
 I геометр Евклід, і Птоломей,
 I Гіппократ з Галеном, **Авіценна**,
 I **Аверроес**, цей тлумач ідей.
 Тяглася їх гірлянда незліченна...”

(„Пекло”, IV, 136-145)

„У ставленні до античності виразно проявляються суперечності в свідомості Данте (як і до арабських мислителів – О.К.). Як людина середньовічного світогляду, він не міг нагородити античних письменників райським блаженством, тому що вони були язичниками. Навіть Вергілій не допущений у рай. Але поет не хотів покарати великих людей античного світу і створив для них окреме місце – лімб, де вони не зазнають мук у нагороду за ту славу, якої заслужили на землі своєю працею, талантом і знаннями” [159, с. 159-160].

На латинському Заході в XI-XII ст. було багато видатних перекладачів і вчених, які володіли грецькою мовою, але зверталися до арабських текстів,

здійснюючи наукові подорожі в Іспанію, до Сицилії, де арабська мова звучала разом з грецькою, французькою, італійською. Деякі з них у пошуках рідкісних манускриптів відправлялися до Александрії, Багдада і Дамаска. Герберт із Реймса (з 999 р. став папою Сильвестром II) навчався в Каталонії математики, відчув арабський вплив і запровадив арабські цифри. Серед перекладачів з арабської, яким зобов'язана середньовічна наука, слід назвати також сицилійця Євгенія Еміра (переклав „Оптику” Евкліда, „Альмагеста” Птолемея), слов'янина Германа із Каринтії. Особливо працюючим був Герард із Кремони. Він переклав понад 60 трактатів з арабської („Альмагест”, коментарі до „Другої аналітики” Аристотеля, „Елементи” Евкліда, медичинські трактати Гіппократа та Галена, коментарі до Аристотеля Олександра Афродізійського). Для прикладу, перший латинський переклад аристотелівської „Поетики” (яка була „майже невідома в середньовічній Європі” [115, с. 158]) з'явився в XIV ст. в Іспанії, його автор Мартін із Тортоси, але до цього, ще в XII столітті був перекладений з арабської мови її короткий виклад, написаний Аверроесом на основі арабського перекладу, зробленого з її сирійського перекладу V ст. (він засновувався на більш повному варіанті оригіналу, але, на жаль, до нас дійшла лише одна сторінка з арабського перекладу). „Зате „Послання до Пісонів” Горация було добре відоме на середньовічному Заході, і переважно на його основі склалися середньовічні посібники та довідники з поетичного мистецтва (*ars versificandi*)” [115, с. 158]. Відлуння „Поетики” Горация І.М. Голенищев-Кутузов знаходить і в другій книзі трактату Данте „Про народне красномовство” [48, с. 580].

Послідовниками Аверроеса серед поетів Італії був перший друг Данте, філософ і поет Гвідо Кавальканті, який не вірив у безсмертя душі. Данте згадає його в „Божественній Комедії”.

*„Così ha tolto l'uno a l'altro Guido
la gloria de la lingua”.*

„Цей Гвідо в мовному мистецтві – золото”.

(„Чистилище”, XI, 94-99)

Відображення пантеїстичної думки знаходимо і в Альберта Великого (між 1193 і 1206-1280 pp.) – видатного німецького філософа, теолога, ченця-домініканця, представника ортодоксальної схоластики. Переважно з його творів Данте ознайомився з ідеями Аверроеса, відголоски яких знаходимо в „Бенкеті” („Convivio”). При цьому Альберт Великий, будучи вчителем Томи (Фоми) Аквінського, разом із ним вів боротьбу проти аверроїзму, хоча, як зазначається [134, с. 18], цей богослов (*doctor universalis*) і сам зазнав впливу арабськомовної філософії. Як відзначає І.М. Голенищев-Кутузов, класифікація наук у Данте відповідає розподілу знань у „*Liber de Scientiis*” Аль Фараді в перекладі Герарда із Кремони. Одна з основних думок Данте про суспільний устрій в „Монархії” теж бере початок в Аверроеса [33, с. 61].

Для XII-XIII ст. арабська культура була порогом науки і філософії. Гуманісти XIV-XV ст. почали боротися з арабським впливом, вимагали очищеного Аристотеля і справжнього Платона. Обурення проти схоластики було пов’язане із запереченням арабських джерел мудрості, яке можна знайти вже в Петрарки, „першого гуманіста”, „батька” класичної філології.

1.3. Дискусія між реалістами та номіналістами

На основі патристики в IX ст. починає складатися схоластика (від давньогрецьк. *scholastikos*: школа, дозвілля), яка звертається до раціональних методів (до логічного інструментарію) пізнання надраціональних (божественних) „предметів”. Іншими словами, схоластика – це філософія, яка розвинулася з теології, нерозривно з нею пов’язана, але не ототожнюється. Схоластика намагалася дати теоретичне пояснення релігійному світогляду, представники цього напрямку систематизували та обґрунтовували зміст християнського віровчення і бачили шлях пізнання Бога в логіці та роздумах. Отцем схоластики вважається Боецій, про якого ми вже вище згадували, оскільки він перший у Європі спробував інтерпретувати проблеми віри та

розуму за допомогою логіки Аристотеля. Загалом у розвитку схоластики виділяють три періоди: ранній (XI – XII ст.), зрілий (XII – XIII ст.), пізній (XIII – XIVст.) [129, с. 34]. Як широкий інтелектуальний рух схоластика виникла у XI ст. і зосередилася на філософському питанні про співвідношення загального і одиничного – постала суперечка про „універсалії”, тобто про загальні поняття між реалістами та номіналістами, про що піде нижче мова.

Як ми відзначали, в епоху зрілого середньовіччя філософію мови і мову як таку зараховували до філософії, яку називали логікою або діалектикою. Найактуальнішими лінгвофілософськими проблемами того часу були питання щодо природи абстрактних понять і їх відношення до мови, а також питання про найменування речей. Перебуваючи під впливом теології, середньовічні філософи поділяли думку про божественне походження мови. Предметом обговорення могло бути лише таке питання: чому якась певна річ має одну назву, а інша – іншу? Однак центральне місце у середньовічних дискусіях посідала проблема щодо природи універсалій, тобто загальних понять, та їх відношення до конкретних предметів і людської думки. Ця дискусія тривала майже п'ять століть між двома напрямками філософії – *реалізмом* (стверджує існування буття дійсності, що лежить поза межами свідомості) і *номіналізмом* (філософська точка зору, відповідно до якої загальні поняття (універсали) не мають поза мисленням жодного дійсного прообразу і тому є лише суб'єктивними формами думки), а також її „варіантами” – концептуалізмом і модизмом. Практично всі підручники і навчальні посібники з історії мовознавства подають більшою чи меншою мірою відомості про цей диспут, який знайде відлуння і в трактатах Данте (на цьому детальніше зупинимося в наступному розділі нашої дисертації). Реалісти вважали, що універсалії існують як реальні духовні сутності (*universalia sunt realia*). Номіналісти стверджували, що загальні поняття є лише словами, „іменами”; реально існують тільки конкретні речі (*nomina sunt realia*). Біля витоків цієї дискусії стояли Платон й Аристотель. Як відомо, Платон гадав, що ідеї не залежать від людського розуму і є самостійними, реальними, вічними сутностями. Для Аристотеля поняття „рід” і „вид” визначаються одиничними конкретними

речами, в яких вони і перебувають. У власній філософській концепції Аристотель визнав об'єктивне існування матеріалістичного світу та його пізнаваність. Будучи учнем Платона, він порвав із його ідеалістичними поглядами на світ як на відображення ідей, що осягаються душею, і на пізнання, яке має відійти від реального досвіду. Відомі слова Аристотеля *Amicus Plato, sed magis amica veritas* (Платон мені друг, але істинна дорожче) означали його відхід від поглядів свого вчителя. До реалістів належали Йоан-Скот Еріугена (прибл. 810 – 877 рр), Рабан Мавр (прибл. 766 – 856 рр), Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109 рр), Фома (Тома) Аквінський 1225 – 1274 рр). Номіналістичні ідеї сповідували Росцеллін із Комп'єна (прибл. 1050 – 1122 рр), Роджер Бекон (1214 – 1292 рр), Дуне Скот (1266—1308 рр), Вільям Оккам (1285 – 1349 рр). Середньовічні філософи, усе-таки, не створили певної цілісної лінгвофілософської концепції. Мова була для них лише засобом утілення мисленневих процесів та іменування речей. Реалісти стверджували, що універсалії існують до і поза конкретними речами, до і поза людським розумом; вони є вічними Логосами Бога. Різноманітність реальних речей – лише видимість; окреме має у своїй основі загальне, і це загальне є не менш реальним (навіть реальнішим), ніж конкретні речі. Загальне є абсолютно об'єктивним і первісним щодо одиничного. Усі реальні речі мають свої вічні праобрази в божественному мисленні. Так, наприклад, Ансельм уважав, що ці первинні образи є нічим іншим, як словами Творця, коли він, розмірковуючи, веде ніби внутрішній монолог. Відповідно, слово завжди позначає загальне. Людська думка є внутрішнім словом, оскільки процес мислення пов'язаний із внутрішнім мовленням. Номіналісти заперечували онтологічний статус загальних понять. Так, Росцеллін у своїх вченнях наголошував, що об'єктивно існують лише одиничні речі, а універсалії є лише найменуваннями, словами, звуками голосу. Б.В. Кобилянський стверджує, що „номіналізм правильно визнавав первинність речей. К. Маркс (даніна тодішній радянській моді – О. К.) писав, що номіналізм є першим виразом матеріалізму в середні віки („Святе сімейство”). Але, визначаючи

первинність речей і вторинність понять, номіналісти заперечували зв'язок між ними, ізолювали окреме від загального. Основоположник номіналізму І. Росцеллін відкидав універсалиї як пусті назви (*flatus vocis*), захищав розум проти церковної віри..., вважав, що мову створили самі люди. Ця думка була розвинена в творчості Данте (підкреслення наше – О. К.), який доводить, що з усіх живих істот тільки людина має мову; мова не потрібна ні тваринам, ні ангелам, а для людини необхідна, щоб ділитися думками з іншими. Природа мови, на думку Данте, двоїста: матеріальна і раціональна (дуалістична концепція мови)” [91, с. 18].

Наведені погляди можна вважати крайнім реалізмом і номіналізмом, між якими перебували більш помірковані концепції. Зокрема, Скот¹ і Оккам² сповідували термінізм, найважливішими постулатами якого можна вважати: універсали не є реальними субстанціями і їх існування неможливе поза людською психікою; роди і види не існують в одиничних речах як щось особливе і реальне; універсали існують лише як інтенції в душі людини. Загальне – це одинична інтенція, призначення якої слугувати для висловлювання про численні предмети.

¹Дуне Скот здобув славу одного з найвизначніших філософів середньовіччя. Як критичний мислитель Скот після аналізу першоджерел робить висновок, що повна гармонія між теологією і філософією, чого прагнув Тома Аквінський, неможлива. Філософія і теологія не протилежні в тому випадку, коли теологія використовується з практичною метою. Заслугою Дунса Скота є також захист індивідуалізму як суттєвої інстанції буття. У теорії пізнання він підкреслює активне мислення всупереч пасивному, рецептивному розумінню його Аквінським

Скот вважає, що світ створено таким, яким ми його бачимо, тому що так хотіла божественна воля. Добро теж існує внаслідок бажання Бога. Людська поведінка виявляє добро тому, що Бог так хоче. Людська воля є доброю, якщо вона повністю підкоряється божественній волі. На відміну від схоластів, Дунс Скот вбачає завдання філософії в дослідженні засобів рефлексії про світ, тому предметом дослідження бере форми, методи і можливості мислення про себе.

² Уільям Оккам навчався, а згодом викладав у Оксфорді. За різкий спосіб аргументації і гнучкість у полеміці його було названо «непереможним». За звинуваченням у еретизмі його відлучили від церкви, заборонили викладання, і навіть цитування його поглядів було заборонено. Різко критикував папство, оскільки папи не безгрішні і не можуть бути намісниками Христа на Землі. Духовна і світська влади повинні існувати окремо, а духовна влада - обмежуватись лише церковними справами.

Оккам – представник нового філософського підходу – антидогматичного, антиіраціоналістичного, антиреалістичного. Був послідовником номіналізму, фактично з його ім'ям пов'язується перемога номіналізму. Трактати Оккама присвячено переважно логіці, яка визначається як наука про знаки.

Відомого номіналіста П'єра Абеляра¹ (1079—1142 рр.) та його учня Джона із Солсбері (1110—1180 рр.) вважають фундаторами ще одного напрямку (певною мірою компромісного) – концептуалізму. „Концептуалісти стверджували, що властивість універсальності закладена в концептах, які є не словами, а смисловими значеннями слів, що стосуються багатьох речей. Універсальне може бути приписане декільком (багатьом) речам, а це означає, що ні річ, ні слово не є універсальними за своєю сутністю. Різним речам не може бути приписане ні слово, ні окремий звук, а лише мовлення загалом, тобто той або інший вираз, а отже, саме мовлення є універсальним. Учення Абеляра мало значний вплив на розвиток середньовічної схоластики та доктрини модистів у добу пізнього середньовіччя (XIII-XV ст.)” [11, с. 102].

1.4. Перші згадки про генетичну спорідненість європейських мов

Грунтовні дослідження спорідненості європейських мов з'явилися аж у XVIII ст. Це пов'язано із зародженням історичного підходу та порівняльного принципу в мовознавстві, що ми детально розкриваємо у 3 розділі нашого дисертаційного дослідження. Важливу роль у цьому відіграв Данте, який беззаперечно визнається мовознавцями передвісником порівняльно-історичного мовознавства: „Ще на початку XIV ст. італійський письменник Аліг'єрі Данте у трактаті „Про народне красномовство” (1307-1308) писав про спільне походження італійської, провансальської та французької мов” [99, с. 40]. Однак існували окремі згадки про спорідненість європейських мов до Данте, які, очевидно, на нього мали вплив.

¹ П'єр Абеляр за життя здобув популярність як блискучий полеміст, що мав безліч учнів і послідовників. Основні твори: „Так і ні”, „Діалектика”, „Введення в теологію”, „Пізнай самого себе”, „Історія моїх лих” (єдина середньовічна автобіографія філософа-професіонала).

П'єр Абеляр раціоналізував відносини віри і розуму, вважаючи обов'язковою умовою віри розуміння («розумію, щоб вірити»). Початковими принципами критики П'єром Абеляром авторитетів церкви виступали сумнів в безумовній істинності положень віри і теза про необхідність осмисленого відношення до священних текстів (оскільки „богослови часто вчать того, чого самі не розуміють”). Радикальному сумніву Абеляр піддавав будь-які тексти, окрім непогрішимого Святого Письма: можуть помилятися навіть апостоли і батьки церкви.

У 1194 р. валлійський письменник і політичний діяч Гіральдус Камбрєнсис, відомий також під французьким прізвищем Жиро де Баррі (1146 – ймовірно 1220 рр.), опублікував перше видання книги „Опис Уельсу”. У цій книзі він подав дескрипцію відмінностей між мовами Уельса та Англії: „варто відзначити, що всі слова в англійській мові відповідають або грецькій, або латинській мові” [цит.за: 19, с. 103]. Автор також наводить приклади валлійських слів із грецькими та латинським, які абсолютно є тотожними при порівнянні, наприклад, латинське „sol”, грецьке „helios”, валлійське „halein”. Тобто це свідчить про те, що Гіральдус усвідомлював спорідненість цих мов, яку він пояснював спільним троянським походженням валлійців та римлян і вельми цим пишався. Хоча таке твердження дещо комічне з сучасного погляду, однак лінгвістичні факти порівняння цих мов правильні.

Трохи згодом, приблизно у 1240-х р. з’являється робота „De rebus Hispaniae” іспанського вченого, архієпископа Родерікуса Хіменес де Рода (приб.1175 – 1247 рр.), у якій подано опис лінгвістичного стану Європи тих часів. „Після поділу на мови вони (сини Тубала) для того, щоб увійти в райони, відведені для них, і уникнути тиранії Немврода, розділилися за мовами і націями, і застосували мову, яку зараз називаємо латиною. В інших синів Яфета, які поселилися в інших частинах Європи, були інші мови: у греків – одна, у волохів¹ і болгар – інша, у куман² – третя, у слов’ян, чехів і поляків – своя мова, в угорців – також своя” [цит.за: 19, с. 104]. Далі автор виокремлює мовні групи мешканців території Ірландії, Шотландії. Вважає, що Тевтонія (Німеччина), Дасія (Дакія), Норвегія, Швеція отримали свої назви від скіфів. Окремо виділяє мову Північної Скандинавії. Для свого часу Родерікус дуже вдало і точно передав картину, хоча й з деякими лінгвістичними та географічними помилками. Автор чітко розмежував германські та слов’янські групи, але трактується вони по-різному: всі слов’яни без винятку говорили однією мовою, тоді як германці, данці і шведи, хоча й мали спільну мову, однак

¹Волохами називали румунів, часто аж до середини XIX ст., пор. Волощина.

²Кумани – половці.

говорили різними діалектами, тобто германська група не така монолітна як слов'янська, що властиво і для сучасного мовного матеріалу германської і слов'янської груп. Валлійці і тевтонці поєднані до купи так само як ірландці та шотландці, кельти, баски. Ані Родорікус, ані пізніше Данте жодним словом не згадали про Східну Європу, їм нічого не було відомо про три східнослов'янські мови¹.

1.5. Відомості про італійські діалекти

Беззаперечно, що італійські діалекти, як і діалекти інших романських мов (французькі, іспанські, португальські) беруть початок від народної латини, тобто від тієї латинської мови, якою розмовляли в різних частинах Римської імперії.

Як ми сказали вище, у Данте граматична кодифікована латина протиставляється народній мові, або, як її називає італієць, вульгарній мові. У працях з романістики народно-розмовний аспект латинської мови здебільшого називають „вульгарною латиною”: „вульгарна латина – це просто історичний розвиток латинської мови в різних областях римської імперії протягом усієї історії Риму до розпаду Імперії, спочатку поза поза літературної мови Лація, а потім під його впливом та за допомогою його направляючої сили” [цит. за: 62, с. 9]. Оскільки поняття „вульгарний” у сучасних мовах має подвійне значення, і часто є синонімом до прикметника „грубий, простий”, М.Г. Корлетяну пропонує вживати термін, який частіше використовується в радянській та вітчизняній романістиці, „народна латина”. „Народна латина – це народно-розмовний аспект латинської мови в цілому, її живий варіант, який постійно знаходився в еволюційному розвитку і, який проявляв всю творчу енергію, яка стала передумовою виникнення сучасних романських мов” [97, с.81]. У нашому дослідженні ми використовуємо ці два терміни як синонімічні. Дослідник

¹ Ані Україна чи Білорусь, і навіть Росія, не були відомі за часів Данте. Це була легендарна область, яку називали Скіфією. На карті Джованні Каріньяно, яку він склав у 1300 р., уся область до півночі від Азовського моря позначена таким чином: „тут були амазонки, сміливі жінки-завойовниці” [19].

народної латини М.Г.Корлетяну стверджує, що народно-розмовна латина існувала і розвивалася ще за часів Цицерона і Квінтіліана і кожен письменник називав її по-своєму, наприклад, мова *urbanitas* (міська) протиставлялася *rusticitas* (сільська) у Квінтіліана, *plebeius sermo* (плебейська мова) – *nobilis sermo* (благородна мова) у Цицерона, *militaris sermo* (військова мова) в Ієроніма. Тому класичну літературну латину і народну мову слід розглядати не лише як стилістичні варіанти латинської мови в цілому, але як і соціальні та територіальні варіанти [97].

Офіційна латина – мова адміністрації, школи, духовних авторитетів – була дуже близькою до мови літератури. Ця мова була досить уніфікованою і служила зразком для різних прошарків суспільства. Безпосередньо офіційна латина впливала на регіональні варіанти латини, тобто мови дрібних чиновників, середнього класу, які хоч і намагалися свою мову прирівняти до офіційної латини, однак мали вже невеликі розбіжності. Далі існував ще один прошарок суспільства, який використовував регіональні діалекти, які в свою чергу ще менше орієнтувалися на офіційну латину, оскільки за зразок брали регіональний варіант латини. Однак, ці діалектні розбіжності притримувалися офіційної латини доти, доки не розпалася Римська імперія.

Щоб зрозуміти процес діалектної диференціації в Італії, італійський мовознавець, представник неолінгвістичного напрямку В.Пізані радить починати дослідження з батьківщини латини – Риму, де споконвіку існувала діалектна розбіжність. „Мови поширювалися залежно від того, як приєднувалися нові території до, так би мовити, „commonwealth” (*співдружність*), яке виникло на чолі з Римом. Але римляни не нав’язували свою мову союзникам. Навпаки, самі союзники усвідомлювали необхідність оволодіти мовою міста-гегемона” [124, с. 5]. Звісно, такий авторитет Рим мав через політичні та економічні причини, а також високу культуру¹. Поступово

¹ Для прикладу, Куми (грец. Κούμη, лат. Cumaе) – стародавнє місто в Кампанії, яке у 341 р. до н. е. перейшло під контроль Риму. У 338 р. до н. е. мешканці міста отримують римське громадянство (щоправда, без права голосу), населення також користувалися офіційною оскською мовою, але згодом, увійшовши до Риму, попросили в Риму право офіційно користуватися латиною.

латина проникла до центрально-південної Італії, Сицилії, Іспанії, Сардинії, Галії, Дакії. Правителі цих провінцій засвоювали мову від римських вищих чиновників, а загальні маси – від вояків, купців у повсякденних контактах, тобто засвоювалася латина двох типів – залежно від соціального прошарку. Тому історично так склалося, що на цих завойованих територіях Римської імперії довгий період тривала двомовність. Під дією місцевого субстрату латина видозмінювалася, на різних територіях по-різному. Крім цього, на латину великий вплив мали мови інших народів, зокрема грецька. Однак, і тут слід розрізняти вплив, який йшов через граматика, школи, освічених людей, що навчалися в Греції, від впливу торговців, моряків, рабів: вплив перших торкався письмової та усної мови вищих класів суспільства, які були зосереджені у великих містах, вплив других (торговців, рабів та інших, які не мали грецької освіти) – мови народів. У цьому теж могла бути причина як уніфікації, так і розпаду мови.

Унаслідок варварських завоювань і розвалу імперії до латини ввійшли німецькі елементи. Почався цей процес ще у період імператорського правління у зв'язку з великими потоками давніх германців у римському війську. Також змінився внутрішній територіальний поділ у кінці VII ст., що теж вплинуло на розвиток діалектів. Наприклад, чітко розмежовуються південні діалекти (Сицилія, Апулія, Калабрія), північні діалекти (Мілан, Павія, Ломбардія).

Важливо наголосити, що в період VII ст. *народній латині* була характерна диглосія: поряд із літературною і шкільною латиною утворилася письмова мова, яка відображала повною мірою усне мовлення середнього соціального прошарку. Хоча орфографічно та морфологічно ця мова була дуже близькою до тодішніх традиційних норм, але містила деякі особливості в синтаксисі, лексиці, які були характерні для діалектних ознак усної мови. Лише з Каролінзььким відродженням повернувся вжиток класичної латини, що ліквідувало цю диглосію. Свідченням цього була постанова Турського собору (813 р.), яка зобов'язувала сповідувати віру народною мовою. Така

міра впливу була викликана тим, що зі зникненням писемної латини, яка, як ми зазначили, була подібна до народної, між письмовою та усною мовою утворилася лакуна. Письмові мови, які виникли в цей період – французька, провансальська та ін. – заповнили цю порожнечу, розвинувши замість латинської нову орфографію, яка віддзеркалювала також фонетичні особливості граматичних форм. В Італії перші пам'ятки народною мовою з'являються набагато пізніше, лише в XII, а то й у XIII ст. Це пояснюється тим, що в Італії довше вживалася письмова народна латина, оскільки вона була схожа на усну мову і звучала споріднено для різних областей країни.

„Італійське койне стало панівним у всіх областях Італії, коли воно звільнилося від латинської оболонки. Саме це койне характерне для поетів сицилійської школи, які наслідували провансальських трубадурів, а також для ранніх тосканських поетів, наприклад Гвіттонеллі” [124, с. 7]. Справедливо наголосити, що великі тосканці Данте, Петрарка, Боккаччо написали свої шедеври не флорентійським діалектом. Мова їхніх творів – це загальна спільна мова, очищена від вульгаризмів, наближена до латинського зразка і лише ззовні схожа на тосканський діалект. Наслідування тосканського діалекту скрізь стало популярним через те, що тосканська література мала великий престиж, а сам цей діалект був дуже близьким до латини.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

- 1) Як у художній творчості, так і в лінгвістиці Данте став систематизатором усіх середньовічних лінгвофілософських і загальнограматичних ідей, які в майбутньому впливали на всю історію мовознавства.
- 2) Данте справедливо називають спадкоємцем середньовічної літератури. Звісно свої ідеї італійський науковець черпав у попередників. Тому варто наголосити, що без знання пізньої античності і латинської літератури XII ст., ігноруючи арабську філософію і схоластику, не познайомившись з поезією провансальських трубадурів, не можна зрозуміти творів Данте.
- 3) Період середньовіччя до існування Данте, а також за часів італійського вченого не слід вважати „темними віками”. Зокрема, щодо мовознавчої традиції, то можна підсумувати цитатою: „епоха середньовіччя жодним чином не була „проваллям” у розвитку як лінгвофілософської, так і лінгвістичної думки, як про це часто пишуть історики мовознавства; ідеї, висловлені в цей період, сприяли розвитку гуманітарної думки Нового часу” [11, с. 103]. У період середніх віків виникло більшість європейських країн та народів, склалися сучасні етнічні кордони, сформувалися різні політичні, економічні інституції, а головне – утворилася велика кількість європейських мов. Уже в XVIII ст. історія середніх віків (медієвістика) перетворилася у самостійну історичну дисципліну, а у XIX ст. зацікавленість середніми роками ще більше зросла, пошук і вивчення першоджерел – актуальне заняття для науковців і в наш час.

РОЗДІЛ 2

ЛІНГВІСТИЧНІ ІДЕЇ У ФІЛОЛОГІЧНІЙ ТА ХУДОЖНІЙ СПАДЩИНІ ДАНТЕ

2.1 Джерельна база лінгвістичних ідей Данте

Кінець XIII – початок XIV ст. – період, коли пізнє середньовіччя починає активно знайомитися зі Сходом, зокрема з Візантією та арабським світом. Цьому посприяли хрестові походи (1096-1270; четвертий хрестовий похід проти Візантії відбувся у 1202-1204 рр. і завершився захопленням і пограбуванням Константинополя рицарями-хрестоносцями). Крім того, торгово-економічні і політичні відносини із Левантом¹ стали в пригоді для обміну і культурних надбань. Італійці почали вивчати стародавні рукописи, пам'ятки античного образотворчого мистецтва й архітектури, інші старожитності. Через арабське посередництво антична спадщина проникала і впливала на схоластичну середньовічну культуру. Таким чином зароджувалися перші паростки епохи Відродження. Саме в цей історичний період народився у Флоренції і творив Данте Аліг'єрі. „Флоренція була не лише гніздом багатіїв, але й одним із найпросвітницьких міст Тоскани. Медики та юристи, поети та проповідники, книжники, мандрівники, схоласти і природознавці – усі ці типи середньовічної інтелігенції жили у Флоренції постійно або бували проїздом” [56, с. 39]. Місту судилося стати батьківщиною багатьох славетних італійців. З Флоренцією пов'язане життя Франческо Петрарки, Джованні Боккаччо, живописців Мазаччо, Сандро Боттічеллі, скульптора Донателло. Про те, що Данте і його творчість є точкою перетину середньовічного типу культури і нової епохи Ренесансу, ми писали у 1 розділі, як і детально проаналізували ідеї та постулати середньовічного мовознавства, що вплинули на формування

¹ Левант – від стар. фр. *Soleil levant* – „схід сонця”, загальна назва країн східного узбережжя Середземного моря, Близького Сходу. Цю назву вживали до початку XX ст.

лінгвістичної концепції Данте. Тому варто назвати власне саму джерельну базу лінгвістичної теорії Данте – наукові та художні твори, які стали матеріалом нашого дослідження.

2.1.1. Збірка „Vita Nova” (Нове Життя)

Першу поетичну збірку Данте „Нове життя” (Vita nova) написано в дусі школи „солодкого нового стилю”. Деякі факти із життя поета свідчать, що Данте навчався в Болоньї. Там він і міг ознайомитися зі школою „дольче стиль нуово” (dolce stil nuovo), головним майстром якої був Гвідо Гвініцеллі. Вихованці цієї школи внесли у провансальську поетику загострене почуття етичної сторони кохання, підносячи Даму не тільки як ідеал краси, але і як утілення моральної досконалості, що дозволяло поету бачити в коханій жінці ангельське створіння і вдосконалювати себе, аби бути гідним такого кохання. „Нове життя” – це збірка юнацької лірики, яка упорядкована у спільний сюжет. Мотиви „Нового життя” залишаються провідними протягом усієї творчості Данте: філософія кохання, самопізнання, теорія поетичної творчості, а головне для нас – теорія мови. Данте пише і коментує свою поетику, показує, як він опанував усіма типами куртуазної поезії і теоретично пояснює своє місце в еволюції жанру¹.

Лише пізніше в „Бенкеті” Данте витлумачив, що його „дама-розрадниця” – це філософія. І захоплення нею – це як захоплення філософією, яка полегшила його страждання. Тобто у „Новому житті” – розвинута у той час куртуазія переходить у філософський синтез. У цьому Данте бере за зразок Боеція з його метафорою філософії-утішальниці, яку аналізує у 1 розділі трактату „Розрада від філософії”. Смісл „Нового життя” – це „поезія особистого переживання кохання і смерті, яке набуває вселюдського значення” [64, с. 120].

¹ Любов до юної Беатріче, смерть коханої, страждання – і поява дами-утішниці, вдячність до якої переростає в кохання. Фінал „Нового життя” показує, що кохання до загиблої Беатріче не витісняється, але здіймається почуттям до „утішниці”.

2.1.2. Трактат „Il Convivio” (Бенкет)

Більше мовознавчих ідей можна віднайти в трактаті „Бенкет”. Назва трактату, як стверджується в дантеології, швидше за все запозичена з античної традиції філософських „бенкетів” – традиції, яка бере початок ще з Платона. Хоча у Данте ніде немає згадки про платонівський „Бенкет”, утім він міг із ним ознайомитися через посередництво інших творів. „Бенкет” Данте, на відміну від античного „Бенкету” Платона, не зберігає важливого критерію цього жанру – діалогічності.

Появу трактату „Бенкет” дослідники відносять до 1303 – 1306 рр. У главі XIV трактату згадується покійний правитель Герардо да Камміно¹, який помер 1306 року. Тому можна зробити висновок, що останні глави (XIV-XXX) „Бенкету” були написані після березня 1306 року. Цей незакінчений твір був перерваний до листопада 1308 року, коли римським королем став Генріх VII Люксембургський. Оскільки Данте не згадує його серед імператорів нового часу, можна з певністю допустити, що роботу над „Бенкетом” було облишено 1307 р. Тоді Данте почав писати „Монархію”. Тоді ж Данте відклав латинський твір про народну мову, який він писав паралельно з „Бенкетом”.

Задумка в автора була створити твір із 14-ти великих трактатів. Однак Данте створив лише чотири. Роботу автор побудував як коментар до великих канцон, тому „Бенкет” за своєю структурою нагадує „Нове життя”. Зв’язок цих двох творів підкреслюється й тим, що Данте притримується того самого змішаного стилю прози і поезії.

У перших главах „Бенкету” Данте наголошує, що цей твір зріліший, ніж „Нове життя”. Автор згадує, що в кінці його юнацьких розповідей з’явилася дама-утішниця. Данте запевняє, що ця дама – алегоричний образ філософії. Філософія і стає в „Бенкеті” предметом вихваляння. Таким чином повість про кохання пов’язана з філософським трактатом, який, по суті, є її продовженням. Однак, із перших рядків у „Бенкеті” Данте почав писати про захист народної

¹ Головний правитель міста Тревизо, залишив після себе гарну славу, оскільки правив мудро, був покровителем вчених і поетів, існують припущення, що Данте жив при його дворі у місті Тревизо.

мови, який він продовжив у трактаті „Про народне красномовство”. Уперше в літературі Італії прозвучав голос, який віщував італійській мові блискуче майбутнє. Данте не ставив ще „вульгарну мову” на рівні з латинською. Він визнавав особливу експресивну силу латини, але водночас вважав, що народна мова здатна виразити наукові і філософські теми. Народна мова – це ячмінний хліб, латина – пшеничний хліб, таку метафору наводить Данте: „Questo sarà quello pane orzato del quale si satolleranno migliaia, e a me ne soperchieranno le sporte piene. Questo sarà luce nuova, sole nuovo, lo quale surgerà là dove l’usato tramonterà, e darà lume a coloro che sono in tenebre e in oscuritate, per lo usato sole che a loro non luce” („Це буде той ячмінний хліб, яким насичуються тисячі, для мене ж залишаться повні короби. Він буде новим світлом, новим сонцем, яке зійде там, де зайде звичне, подарує світло усім, хто перебуває у темряві, оскільки звичне сонце їм більше не світить”) [48, с. 133]. Із перших рядків твору, що подані як передмова, можна припустити, що автор напише італійською мовою для того, щоб донести до тих, хто не знає латини, енциклопедію, подібну до тієї, яку написав його учитель Брунетто Латіні. Утім, автор пішов іншим шляхом. Він став коментувати свої нелегкі і незагальнодоступні канцони. Таким чином, у другому, третьому і четвертому трактатах з’явилися наступні теми: Мадонна Філософія, будова космосу, благородність, всесвітня монархія і єдина держава. Планував автор висвітлити і тему „Поетика і риторика”¹. Ще один важливий аспект „Бенкету”, на якому слід наголосити: трактат написано італійською мовою. Сам факт звернення до простонародної мови говорить про те, що „Бенкет” розраховано на свою національну аудиторію, на широкий загаль читачів, а не на знавців латини, на відміну від латинських трактатів, які присвячені міжнародній ученій аудиторії.

¹У „Бенкеті” Данте висвітлює досить смілу думку для середньовічної Італії: ідею необхідності існування тріади. Папа повинен завідувати духовними справами, імператор – мати владу над земними речами, філософ – оберігати мудрість на землі. І папа, і імператор можуть помилятися у справах мудрості, філософ їм у своїй сфері не підвладний. Данте наполягає на автономії мудрості і мистецтва від державної влади. Статус філософа, який направляє і виправляє дії імператора, що намагався затвердити Данте, властивий ідеям епохи Відродження. Світська думка, а не церковна догма має зайняти місце у керма владі. „У „Бенкеті” Данте видається нам як наслідник стоїків, який переносить усі тягарі вигнання за ради великих ідей, які йому відкриваються. Ці ідеї загоряться яскравим світлом у „Монархії”, „Божественній комедії” [33, с. 128].

Важливо наголосити, що народну мову Данте обирає не лише для того, аби розширити адресата. Існують й інші причини, навіть вагоміші, про які ми детальніше розповімо, розкриваючи лінгвістичні ідеї Данте. Якби Данте вирішив написати свій трактат італійською мовою, посилаючись лише на те, щоб розширити коло читачів, він не став би так пояснювати свій задум у змісті самого трактату, не став би так виправдовувати цей задум і на ньому акцентувати, оскільки вже існували на той час твори новими мовами (простонародними) з подібним аргументами. Існувала алегорична поезія, повчальна та енциклопедична проза, яка виконувала функції посередника між високою середньовічною (латинською) вченістю й інтелектуальним запитом неосвічених (*illiterati*). У цьому плані італійську випередила французька проза. Один із найпопулярніших компендіумів, розрахований на різноманітні смаки та інтереси, існував як „Книга скарбів” (1262-1266 pp.) [5, с. 335]. Книгу було написано флорентійським нотаріусом і політичним діячем Брунетто Латіні французькою. Мотивуючи свій вибір, Брунетто називає стандартну в таких випадках формулу і каже, що французька мова „*est plus delectable et plus commune à tous langages*” (*Tresor*), (приємніша і загальніша за всі мови) [177, с. 16].

Л.Г. Степанова стверджує, що „Бенкет” Данте відрізняється від тих творів народною мовою, які вже були відомі за середньовіччя, тим, що „вибір мови трактату стає в ньому теоретичною рефлексією, а не просто утилітарною мотивацією” [141, с. 13]. Отже, Данте без сумніву першопрохідник у створенні наукової прози національною мовою. Про Данте справедливо лінгвісти говорять, що він засновник італійської наукової мови, а про те, що це не було випадковістю, свідчить кінець першого трактату „Бенкет”, де аргументується необхідність уживання народної мови. Три докази автора: італійську поезію треба коментувати італійською мовою, щоб не порушилася гармонія пояснюючого і пояснювального; народна мова розширить коло читачів; природна любов до рідної мови спонукає висловлювати свої думки нею сама.

Це новаторство філософії мови детальніше автор розкриє у творі „Про народне красномовство”.

2.1.3. Латинськомовні трактати „De vulgari eloquentia” (Про народне красномовство) і „Monarchia” (Монархія)

На відміну від „Бенкету”, латинськомовний трактат Данте „Про народне красномовство” (*De vulgari eloquentia*) має цільність, хоча теж залишився незавершеним. Найвірогідніші дати його написання – 1304-1307 рр. [56, с. 57]. Данте писав цей трактат одночасно з „Бенкетом”, де лише окремі місця присвячено проблемі мови, але на філософію мови як продумане ціле натрапляємо вперше в роботі „Про народне красномовство”. Мова була предметом філософських роздумів у „отців церкви”, у схоластів (як ми детально описали у 1 розділі, зокрема у Фоми Аквінського). Однак, можна погодитися з Данте, коли він стверджує на початку свого трактату, що вперше пише про такий предмет як „народне красномовство” (*vulgari eloquentia*), бо на відміну від попередників Данте вперше системно проаналізував мову як найважливіший інструмент людського спілкування, а й порівняв діалектні розбіжності в мові та особливості красномовства.

Основною темою першої книги трактату є проблема різноманітності мов, яка розглядається як в діахронії, так і в синхронії. На передній план виводиться теорія *vulgare illustre* (славна народна мова). У другій книзі мова йде про те, кого слід вважати гідним використовувати вищу форму „вulgарної” мови (чому, яким чином, де і коли, і до кого звертатися простонародною мовою). Композиційна структура першої книги твору „*De vulgari eloquentia*” така: вступ до всього трактату (I.I), природа, походження та історія людської мови.(I.II.-I.X.2), теорія *vulgare illustre* (гл.XI-XVIII – лінгвістична ситуація Італії до початку Треченто; гл. XVI-XVIII – визначення мови, які автор шукає), висновки (I.XIX).

Тобто, узагальнивши, можна сказати, що першу частину твору присвячено мові, другу – поезії.

Данте працював над трактатом з перервами протягом 1302-1309 рр. [56, с. 58]. І хоча трактат не був закінчений і в деяких своїх місцях залишається суперечливим, зацікавленість цим твором не згасає. Теоретичних досліджень про трактат досить багато, однак і чимало загальномовознавчих питань, яких автор торкається, досі залишаються недостатньо висвітленими. Р.О. Будагов вважає, що дослідники трактату „De vulgari eloquentia” більше займалися аналізом тих чи інших окремих зауважень Данте стосовно мови. Натомість осмислення загальних лінгвістичних ідей автора практично відсутнє [21]. Звернення до трактату цілком зрозуміле – в історії нового часу „De vulgari eloquentia” – це перший твір, який дійшов до наших днів і стосується теорії мови в широкому сенсі та теорії літературної мови зокрема. Філологічні твори до Данте – це окремі граматики і поетики з фрагментарним характером. Подібно до того як існували граматики Александрійської школи („Грамматика” Діонісія Фракійського, граматична теорія Аполлонія Дискола), у середньовічній школі існували, як ми бачили, граматики Доната, Прісціана, а також такі твори про мову як: „Грецизми” Еберара із Бетюна (XII ст.), „Doctrinale” Олександра із Вілледьйо (французька комуна Villedieu). Також окремі положення граматики як науки, яка в середні віки стала предметом полеміки між схоластичними і класичними напрямками, знаходимо у творах менш популярних, але типових за назвою, як: „Grammatica speculativa” Дунса Скота (1266 р.), „Donatus moralizatus” Іоанна Джерсона (друга половина XIV ст.). Отже, зацікавлення трактатом Данте „De vulgari eloquentia” можна пояснити двома причинами. По-перше, трактат – це перший в історії нової Європи твір на лінгвістичну тему. По-друге, його автор, Данте, великий поет, який жив на межі двох епох – середньовіччя і Відродження. „De vulgari eloquentia” розкриває два важливих аспекти: загальномовознавчий та італійський. Проблема в тому, що всі дослідження й оцінки трактату присвячені

переважно другому аспекту – італійському. Тоді як перший – загальномовознавчий – не акцентується в лінгвістичній історіографії.

Думки автора про створення італійської літературної мови дещо відволікли дослідників від не менш важливої теми, а саме: про природу мови в цілому, умови її виникнення і функціонування.

Суперечки навколо філологічних поглядів Данте ведуться в науці довго, починаючи з XVI ст., коли вперше стало відомо, а потім і опубліковано твір „Про народне красномовство”.

Перші, хто став коментувати „Про народне красномовство”, були відомі письменники XVI ст. – Бембо і відомий філософ Маккіавеллі. У цю ж епоху в Італії починають з’являтися твори на філологічну тему, а також твори з риторики. Усі вони були створені після „De vulgari eloquentia”, а їхні автори натхненні саме появою цього мовознавчого трактату. Протягом XVI ст. в Італії з’явилося близько 60 творів різних авторів, присвячених граматиці, лексиці або твори з такої мовознавчої теми як захист своєї рідної мови. І не лише в Італії. У Франції, Іспанії теж стали популярні роботи на захист мови. Тому впевнено можна сказати, що Данте став поштовхом до зародження лінгвістичної думки не лише на Батьківщині, а й за її межами.

Слід окремо наголосити на назві твору „De vulgari eloquentia”. Тлумачення назви Дантової праці завдячується її російському перекладу, який з’явився у Великій Радянській енциклопедії 1930 р., згодом у другому виданні 1962 р. та третьому виданні 1979 р. Зустрічається назва і в „Короткій літературній енциклопедії” 1964 р. [131, с. 59]. У давніх російських енциклопедичних виданнях назва „De vulgari eloquentia” не перекладалася, а наводилася лише в оригінальному написанні [131, с. 59]. У працях літературознавців поширилося розуміння трактату Данте як розвідки про народну мову (Білецький О.І.). Однак більшість лінгвістів надає перевагу назві „Про народне красномовство” („О народном красноречии”), (В. Томсен, М.В. Сергієвський, Я.В. Лоя, М.Г. Корлетяну, М.А. Кондрашов). Проте і в мовознавчих працях трапляються інші тлумачення назви Дантової праці. Так,

польський історик мовознавста Я. Гандель переклав цю назву „Про народну мову”. У праці „Історія лінгвістичних учень” Ф.М. Березін роботу Данте називає „О народной речи” [12, с. 19]. Цю російську назву, як і відповідну українську „Про народну мову”, частково можна пояснити впливом російського перекладу назви трактату, здійсненого Владиславом Шкловським [50]. Але подібне тлумачення назви Дантової праці виникло раніше. Так, у тритомній „Історії романських літератур в їх розвитку та взаємозв’язках” румунський історик Н. Йорга згадує трактат Данте під назвою „De vulgari eloquio” [191]. Під такою назвою праця була відома й Іванові Франку. „В однім місці своєї книжки „Бенкет”, говорячи про потребу вживання народної мови в літературі, заповідає Данте, що при божій помочі думає сей предмет обробити в окремій праці. І ся праця написана по-латині під титулом „De vulgari eloquio” [152, с. 104]. Існування двох назв трактату Данте про мову – „De vulgari eloquentia”, „De vulgari eloquio” – підтверджується розбіжностями у відтворенні їх різними авторами. Датський учений В. Томсен називає працю „De vulgari eloquio”, однак перекладає її – „Про народне красномовство” [144, с. 111], а у М.Г. Корлетяну знаходимо дивну назву „De vulgari eloquio eloquentia” [95, с. 93]. Інколи в одній і тій самій книзі можна зустріти дві різні назви цього трактату. Так, у передмові до творів Данте Б.Кржевський називає трактат „О народном красноречии” [47, с. 7], а у примітках до цих творів С. Аверинцев та О. Михайлов подають іншу його назву – „О народном языке” [47, с. 541].

За латинським словником І.Х. Дворецького, слово *eloquentia* означає „красномовство”, „дар мовлення” [51, с. 365]. У такому значенні його вживали Цицерон, Квінтіліан, Саллюстій, Тацит, Корнелій Непот, Светоній, Юстин, Геллій та інші. Латинське спільнокореневе слово *eloquium* має значення дещо відмінне, насамперед це „мова” („muti, quibus pro eloquio nutus est”, „німі, у яких замість мови є жест”, *aliquid ex Hebraeo in Latinum eloquium vertere* „перекладати щось із єврейської на латинську мову”) [51, с. 365]. Але воно означає також „звертання” або „пророкування оракула”. Однак ще в епоху

золотої латини *eloquium*, розширивши свій семантичний обсяг, набуло і значення „красномовство” Так, у Овідія йдеться про приборкання оскаженілої людини красномовством (*eloquio molire*. – Ов., Мет. 13, 32), а в одинадцятій книзі вергілієвої „Енеїди” Турн іронізує з Дранка, використовуючи саме це слово (*tona eloquio* грими красномовством). Отже, ще в класичну пору *eloquentia* і *eloquium* семантично пересікалися, перебуваючи в окремих значеннях у відношеннях омосемії. В епоху середньовіччя ці слова сприймалися мало не абсолютними синонімами, про що свідчить хоча б їх переклад Є.Славинецьким *eloquentia* – *красноглаголаніє, краснорѣчїє*; *eloquium* – *лѣпословіє, доброрѣчїє* [цит. за: 131, с. 60].

Через те, що слова *eloquentia* і *eloquium* семантично зближені, пояснюється плутання назв дантового трактату „*De vulgari eloquentia*”. Оскільки *eloquium* могло означати „красномовство”, то трактат можна було назвати „*De vulgari eloquio*” тим більше, що прямі живі нащадки цих двох латинських слів у романських мовах не збереглися, а є лише писемно-книжні запозичення з латинської мови, семантично близькі між собою, порівняймо іт. *eloquenza* „красномовство”, „красномовність” і *eloquio* „красномовність” (*eloquio ornato* „барвіста, квітчаста промова”). Це й стало причиною підміни Дантової назви „*De vulgari eloquentia*” назвою „*De vulgari eloquio*”. Як приклад такої підміни можна навести критичне видання праці Данте, здійснене італійським філологом П.Райною, яке називається „*Dante Alighieri. De vulgari eloquio. Editio critica de Pio Raina*”, надруковане у Флоренції ще 1896 р. [131, с. 60].

С.В. Семчинський, а також І.М. Голенищев-Кутузов відстоюють переклад назви трактату „*De vulgari eloquentia*” як „Про народне красномовство”. С.В. Семчинський стверджує, що Данте мав на увазі передусім створення поетики італійської літературної мови, а не просто відстоював право на існування народної мови [131, с. 58]. Справді у латинській мові *eloquentia* і *eloquium* були не лише семантично близькі, а й мали певні розбіжності (*eloquentia* „красномовство”, *eloquium* „мова”, рос. „речь”), тому смисл назви

Дантового трактату починав розумітися інакше – „Про народну мову”. Називати трактат Данте „Про народну мову” були певні підстави, оскільки в першій книзі автор справді ставив за головну мету захистити вживання народної мови. Відомо, що Данте писав „De vulgari eloquentia” протягом перших років вигнання з Флоренції (1304 – 1308 рр.) і залишив його незавершеним, бо захопився написанням політичного трактату „Монархія”. В Італії через політичну й соціально-економічну роздрібненість загальноіталійська мова розвинулася насамперед як літературна мова і лише згодом осмислилася як мова національна. Саме на основі цього деякі італійські дантознавці, а за ними й учені інших країн розуміли назву Дантового трактату як „Про народну мову”. Такої думки був, як ми вже сказали, й Іван Якович Франко, який зазначав, що в Данте „можна бачити ініціатора всіх новочасних літератур, бо він своїм трактатом „De vulgari eloquio” переламав панування середньовікової латині і відкрив перед народними язиками широкі перспективи розвою” [152, с. 9].

Однак С.В. Семчинський наголошує на ідеї створення поетики італійської літературної мови, оскільки Данте називав **vulgare** італійську літературну мову на противагу середньовічній писемній латині – *grammatica*. Не слід забувати про те, що праця Данте залишилася незавершеною, автор планував написати її в чотирьох частинах, із яких йому пощастило закінчити лише першу і початок другої. Ось чому мають рацію ті дослідники, які заперечують назву „Про народну мову”. Н. Цінгареллі писав „Заголовок „De vulgari eloquio”, який дехто дає цій праці, помилковий і пересуває проблему під інший кут зору. „De vulgari eloquentia” не досліджує мови, а стосується експресивності народної мови, мистецтва використання цієї мови у творах (промовах і поезії), призначених для широкої громадськості. Назва *eloquentia* має смисл „мистецтво” [205, с. 3].

І.М. Голенищев-Кутузов у передмові до малих творів Данте стверджує: „Поширений у нашій науковій літературі заголовок „Про народну мову” – неправильний” [48, с. 567]. У цьому можна переконатися при знайомстві з текстом Дантового твору вже у філософському трактаті „Бенкет”, написаному

італійською а не латинською мовою, Данте аргументував необхідність уживання народної мови в науковій літературі і повідомляв про свій намір написати книгу про народне красномовство, італійською він наводить „*di vulgare eloquenza*” [131, с. 61].

Данте писав трактат про поетичне мистецтво літературною мовою, отже, смисл латинського заголовка „*De vulgari eloquentia*” приблизно такий „про красне письменство літературною мовою”, і його, очевидно, доцільно перекладати „Про народне красномовство” [131, с. 63]. Тому у своїй роботі, посилаючись на наукове обґрунтування С.В. Семчинського, ми використовуємо назву твору Данте „*De vulgari eloquentia*” і переклад українською мовою „Про народне красномовство”.

Свій мовознавчий трактат Данте ймовірно планував подати як підручник з вивчення теорії мови та поезики. І хоча лінгвістична теорія Данте містить деякі суперечності і помилки, про що ми нижче пишемо, однак значення цього трактату дуже велике не лише для романської філології, а й для мовознавства в цілому. „Це перший науковий трактат про італійську мову і її поетичні форми, але, що особливо важливо, це перша теорія словесності і поезики для народної романської мови і апологія її права на існування” [63, с. 132].

Національні мотиви Данте звучать і в творі „Монархія”. У цьому творі автор висвітлює свої передусім політичні думки: він рішуче виступає на захист імперської влади. Данте дуже сміливо на той час обговорює питання взаємовідношення духовної і світської влади і захищає ідею їх самостійності і незалежності. Автор прагне всесвітньо посилити престиж імперської влади, яка, на його думку, може забезпечити національне об’єднання в Італії¹.

¹ Твір „Монархія” автор задумав десь у 1307 -1308 рр. Завершено було роботу у 1313 р. У своєму творі Данте ставить питання, яке для його сучасників було актуальним: що необхідно для створення соціального миру і добробуту. Нестачу цього особливо відчували італійці, змучені міжусобицями. Данте прагне довести три головні аспекти: для земного щастя людства необхідна імперія; влада імператора дається йому безпосередньо Богом; римський народ за правом взяв на себе роль імперської влади. Данте вперше відстоює автономію світської влади, однак, і береже чистоту духовного авторитету церкви. Оскільки бог будує стосунки з віруючими не на силі закону, а на крихкій основі віри, даруючи людям свободу. Чітке розмежування духовного та політичного життя, на переконання Данте, дозволить уникнути зловживань. Духовний авторитет відкриває істинну і шлях до порятунку, але не повинен утілювати ці ідеали, застосовуючи політичну владу. Слід розділяти владу „двох мечів”: владу церкви і владу імператора, при цьому влада імператора незалежна від церкви – такі настанови дає Данте. Утопія Данте сильно відрізняється від теократичних учень Августина і Фоми

Отже, Данте подає у трактаті „Про монархію” свою політичну програму, згідно з якою всі європейські країни, в тому числі й Італія, повинні об'єднатися під єдиною владою германського імператора, при цьому державна влада, зосереджена в руках імператора, повинна стати самостійною від влади папської, церква не повинна втручатися в земні державні справи. Як на ті часи ця ідея була не тільки зухвалою, а й крамольною, оскільки поет хотів усунути церкву від виконавчої влади імператора. У трактаті „Про монархію” Данте висловив також ідею консолідації роз'єднаних італійських міст-комун, ідею єдності італійської нації. Данте засуджував феодальні чвари і писав про мир та об'єднання як необхідні умови державності. Усі три трактати („Бенкет”, „Про народне красномовство”, „Про монархію”) утверджували ідею італійської державної єдності, яка мала ґрунтуватися на єдності території та мови. Співвітчизники поета вбачали у цих трактатах теорію майбутньої італійської державності. Церква поставилася до „Монархії” набагато суворіше ніж до „Божественної комедії”, у 1329 р. цей твір був засуджений, а в 1554 році внесений в індекс заборонених книг (*index librorum prohibitorum*).

2.1.4. „Divina Commedia” (Божественна комедія) як джерело окремих мовознавчих ідей

Основний твір Данте, який приніс йому світову славу, – „Божественна комедія”. Поема не лише є підсумком розвитку ідейно-політичної і художньої думки Данте, але й дає великий філософсько-художній синтез усієї середньовічної культури, зробивши від неї місточок до культури Відродження. Саме як автор „Божественної комедії” Данте одночасно є останнім поетом середніх віків і першим поетом нового часу. Усі суперечності ідеології Данте,

Аквінського; вона протиставлена теоріям французьких юристів, які боролися за принцип національної самостійності держав і не визнавали світової імперії. Утопія Данте містить позитивний релігійний і моральний ідеал, образ світового монарха. „Дантівський образ монарха не схожий на реальних сюзеренів середньовіччя, ще менше він схожий на монарха із трактату Макіавеллі – тирана, який повністю злився зі світом бездуховної причинності (дистанція між цими монархами не менша, ніж між дантівськими образами Люцифера і Трійці)” [56, с. 18].

відображенні в інших його творах, усі багатогранні аспекти його творчості як поета, філософа, вченого, політика, публіциста злиті у цьому творі у величне, гармонічне художнє ціле.

Нагадаємо (з літературознавства це відомо), що назва поеми „Божественна комедія” потребує роз’яснення. Сам Данте назвав її просто „Комедія”, використавши це слово суто у середньовічному значенні: у тодішніх поетиках трагедією називався будь-який твір з благополучним початком і сумним кінцем, а комедією – будь-яких твір із сумним початком і щасливим кінцем. Таким чином, у поняття „комедія” за часів Данте не входили ні драматургічна специфіка цього жанру, ні мета обов’язково викликати сміх. Щодо епітету „божественна” в заголовку поеми, то він не належить Данте і утвердився, як гадають дослідники, не раніше XVI ст. До того ж аж ніяк не з метою позначення релігійного змісту поеми, а винятково як вираз її поетичної досконалості¹.

Наявний лист поета, написаний латинською мовою, правителю Верони Кангранде делла Скала, у якому Данте особисто пояснює значення і зміст „Комедії”. Хоча існує суперечка дослідників Данте щодо достовірності листа. На межі XIX і XX ст. достовірність листа захищали Е. Мур, П. Тойнбі. Скептично до цього ставився італійський поет і літературознавець

¹ При всій оригінальності художнього методу Данте, його поема має численні середньовічні джерела. Фабула поеми відтворює схему популярного у середньовічній клерикальній літературі жанру „видіння” або „ходіння по муках”, тобто поетичних розповідей про те, як людині довелося побачити секрети потойбічного світу. Середньовічні „видіння” підготували багато деталей, які увійшли у поему Данте. Тема потойбічних видінь розроблялася в аналогічному напрямку у середньовічних літературах і за межами Західної Європи. Давньоруська література має на цю тему гарний апокриф „Ходіння Богородиці по муках” XII ст. На мусульманському Сході зберігся переказ про видіння Магомета, який бачив у пророчому сні муки грішників у пеклі і райське життя праведників. У арабського поета-містика XII ст. Абенарабі є твір, у якому подані картини Пеклу та Раю, що подібні до зображень у Данте. Але Данте арабської мови не знав, а відомими мовами Абенарабі перекладений не був. Це спростовує можливість Данте запозичення сюжету в Абенарабі.

„Божественна комедія” має також і античні джерела. Звернення Данте до цих джерел пояснюється його великою зацікавленістю античними письменниками. Ще до дантівських героїв у потойбічних світах побували і інші античні герої. Щоб дізнатися про свою долю, викликав душу померлого віщуна Тіресія _Одіссея. Від свого покійного батька Анхіза довідався про майбутнє славного Риму Еней, герой Віргілієвої „Енеїди”. Цілу низку сюжетів дає нам і середньовіччя. Ще в IV сторіччі з’явилося так зване „Видіння Павла”, започаткувало розвиток цілого кола ірландських легенд про відвідини Пекла та Раю. Вже в XII сторіччі було написано славетне „Видіння Тунгдала”, герой якого після своєї смерті потрапив до Пекла, однак повернувся на землю, щоб оповідати людям про невідворотність Божої відплати.

Попередники Поета, античні співці, використовуючи цей сюжет, пов’язували його з мотивом пророцтва, намагаючись наповнити людські знання про майбутнє. Християнські автори відкривали завісу невідомого, щоб нажахати людину нищістю її гріховного існування. Все це є і в „Божественній комедії” Данте. Однак є і дещо особливе, дантівське.

Дж. Кардуччі. Фр. Мадзоні провів детальний аналіз послання Данте Кангранде і зробив висновок, що воно належить Данте (Studi in onore A. Monteverdi. Modena, 1956. Vol. 2. P. 498-516) [179, с. 730]. Лист з'явився тринадцятим за рахунком у виданні творів Данте „Societa dantesca Italiana” 1921 р. Головним противником достовірності листа є Б. Нарді, який вважає, що друга частина листа, що містить у собі коментарі до „Божественної комедії” з тлумаченням чотирьох смислів поеми, написана не Данте [201]. За твердженням дослідника Б. Нарді, лист дописав якийсь священник у XV ст. Метою фальсифікатора було виправдати поета від звинувачення в ересі. Священник, на переконання Б. Нарді, хотів показати морально-дидактичне тлумачення поеми. Він виклав учення про чотиризначне тлумачення поетичних текстів Данте за зразком богословських. Утім, аргументи, які Б. Нарді наводить як докази фальсифікації листа, недостатньо переконливі. Система тлумачень поетичних творів за чотирма смислами – це не винахід церкви, а, навпаки, вона суперечить богословським поглядам. „Дуже цікаво, що в перших коментарях XIV ст. до „Божественної комедії”, за винятком Оттімо, у вступних знаходимо схожість до листа, зокрема до його розділів з 6 по 16-ий, інколи навіть здається, що вони переписані з листа: так у Якопо делла Лана, Гвідо да Піза, Петро ді Данте, Боккаччо, Бенвенуто да Імела, Фр. да Буті. Утім, жоден з цих авторів не приписує схожі місця Данте. Філіппе Вілані писав у передмові до коментарів пісні I „Пекла” про те, що в листі до Кангранде знаходиться вступ до пісні I „Раю”. Треба сказати, що Боккаччо і його сучасники не сумнівалися в тому, що вся „Божественна комедія” чи приймні „Рай” присвячені Кангранді” [34, с. 75]. Лист складається з 33 розділів, серед яких перші 3 справді написані у формі листа. У достовірності цих розділів ніхто з дослідників не сумнівається. Лист не дійшов до нас у списках XIV ст., однак відомі рукописи, більш-менш повні, XV-XVI ст., які нині знаходяться в бібліотеках Європи.

Отож, якщо вірити у достовірність листа, Данте пише: „Мета поеми – вирвати людей, які живуть нині, зі стану мізерії і привести до стану щастя. Той вид філософії, який у поемі є керівним, – це етика, бо ж поема написана і в

цілому, і в частинах не для споглядальних цілей, а для дії”. І далі: „Предмет поеми – людина, що силою своєї волі, через заслугу або незаслугу, підпадає справедливій відплаті або карі” [34]. „Божественну комедію” автор писав у 1307–1321 рр. „Данте являється найвищим виразом, поетичним вінцем та увічненням того, що називаємо середніми віками. Вся культура, всі вірування, всі муки та надії тих часів знайшли вираз у його поемі. Та рівночасно як людина геніальна він усім своїм єством належить до новіших часів, хоча думками й поглядами коріниться в минувшині”, – так стверджує І. Франко, аналізуючи „Божественну комедію” [152, с. 107]. Ця своєрідна двоїстість знаходить свій відбиток і в художній манері Поета. Данте назвав свою поему „Комедія” за усталеними середньовічними канонами: так називали тоді твори, які починалися сумно, а закінчувалися щасливо. Епітетом „божественна”, тобто „прекрасна”, поему наділив перший біограф Данте, автор „Декамерона” Джованні Боккаччо¹.

У тому ж листі до Кангранде делла Скала Поет підкреслює: „Смисл поеми багатозначний, моральний і анагогічний, тобто надсмісловий, такий, що вище смислу”. Кожен твір, твердить Данте, має чотири смисли: буквальний, алегоричний, моральний і анагогічний (містичний).

Саме до людства звертається митець у „Божественній комедії”, своєму найвеличнішому витворі. Перед нами драматична історія загибелі (Пекло),

¹ Композиція поеми є складною і одночасно довершеною. За її основу Данте бере цифру „3” та похідні від неї. Майже в кожній язичницькій міфології є образ світового дерева, будова якого мала відтворювати структуру космосу. І знову зустрічаємо цифру „3”. Коріння дерева – потойбічний світ. Стовбур – Земля, гілля – Небо. Потрійним є і вимір часу: минуле – сучасне – майбутнє. Або: пращури – сучасники – нащадки. За часів середньовіччя магичний зміст цієї дивної цифри розширюється, поєднуючись зі святою Трійцею. „Божественна комедія” поділена на три частини (кантики) – „Пекло”, „Чистилище”, „Рай”. Кожна частина має 33 пісні, написані терцинами (потрійна рима). З трьох рядків складається кожна строфа. Разом зі Вступом кількість пісень в поемі сягає, таким чином, числа 100. Квадрат десяти символізує тут абсолютну довершеність.

Космографія „Божественної комедії” спирається на уявлення середньовічної науки про будову космосу та теорію давньогрецького вченого Птолемея. В центрі всесвіту знаходиться нерухома Земля, навколо якої рухається небо, що складається з дев'яти сфер. Є ще десяте нерухоме небо, Емпірей – обитель Божества. Напроти престолу Трійці на землі розташовано Єрусалим з Голгофою, де було розіп'ято Христа. То є центр Землі, Пекло, яке має форму зрізаного конуса, знаходиться в земних глибинах. Коли частина ангелів на чолі з люцифером повстала проти Бога, падшого янгола було скинуто з неба. Він увійшов у землю і застряв там, а від його падіння утворилася воронка, що стала Пеклом. На протилежному кінці цієї ж лінії на поверхні землі розташована висока гора Чистилища. Незважаючи на застарілість наукових уявлень, на які спирався Данте, ця картина своєю довершеною симетричністю вражає й сучасного читача. Деякі дослідники нашого століття, намагаючись зблизити космологію Данте з неевклідовою геометрією та загальною теорією відносності (П. Флоренський у роботі „Позірності в геометрії”) [43].

переродження (Чистилице) і відродження (Рай) людської душі. Данте прагне провести читача через страждання і покуту до пізнання вищої істини, допомогти йому, відкинувши внутрішній розлад, зрозуміти сенс свого буття. Таке завдання було під силу лише Поету-пророку.

Трактат, у якому Данте обґрунтував необхідність вживання народної мови, „Про народне красномовство” написаний латинською мовою, „Божественну комедію” автор написав уже італійською, тобто, як ми вище наголошували, завдання своє він виконав.

Данте поклав початок дантеології, тобто перший взявся досліджувати свою творчість, він коментував та аналізував свої твори (у чому безсумнівно був новатором). Утім, якщо поет коментував смисл своїх творів і давав характеристику поетичних особливостей, його наступники йшли іншим шляхом. Одні коментували суть „Комедії”, інші захоплювалися поетичними зворотами, зупинялися на стилістичних особливостях. У галузі філософії дослідники наголошували на значенні і новаторстві його філософських ідей. Лише у ХІХ ст. була зроблена спроба повністю та всесторонньо дослідити „Комедію”, що ж до інших його творів, то їм довелося чекати до ХХ ст. У нашому дослідженні ми аналізуємо твори Данте з мовознавчого погляду. І спробуємо розкрити лінгвістичні ідеї поета. Тому передусім цінні для нашого дослідження твори на філологічну тему „Про народне красномовство”, „Бенкет”, а також лірична збірка „Нове життя”, яка хоч і не містить прямих цитат на лінгвістичну тему, однак форма твору (вір написаний італійською мовою – *vulgare*, про яку автор напише у подальших лінгвістичних працях), а також зміст варті мовознавчого аналізу. Безперечно до уваги в мовознавчому дослідженні береться „Божественна комедія”, оскільки цей твір – підсумок творчості Данте, робота, де зібрано в комплексі усі новаторські ідеї поета. Трактат „Монархія”, хоча й має філософсько-політичну тематику, утім цінний філологам-дослідникам передусім тим, щоб зрозуміти національну самоусвідомленість Данте, його ставлення до історичних, політично-

суспільних подій не лише XIII-XIV ст., а й у цілому. У цих суспільно-політичних перипетіях мова завжди відіграє важливе значення.

2.2. Загальномовознавча проблема „Мова і суспільство” у висвітленні Данте

2.2.1. Проблеми становлення літературної мови

Творчість Данте, зокрема трактат „Про народне красномовство”, давно викликає зацікавлення не лише серед літературознавців та істориків, але й серед мовознавців. Існує розлога розвідка С.В. Семчинського [131], ґрунтовні студії доктора філологічних наук, професора М.А. Собуцького [136]. Про Данте як мовознавця писали відомі російські лінгвісти Р.О. Будагов [23], Л.Г. Степанова [140]. Однак багато загальних питань, які поставив автор у своєму трактаті, досі залишаються недостатньо висвітленими, а його загальномовознавчі ідеї важливі навіть для лінгвістики XX-XXI століть. В осмисленні лінгвістичних ідей Данте вбачаємо актуальність. Зацікавленість трактатом зумовлена тим, що ї це перша робота в історії Нової Європи з філологічної теми, а її автор жив на межі двох епох – середньовіччя та Відродження.

Сучасне мовознавство аксіоматично розглядає мову як явище суспільне. У лінгвістичних ідеях Данте можна виокремити загальномовознавчу проблему „мова і суспільство”. Одна із підтем цієї фундаментальної теми: пошук літературної мови, протиставлення народної, розмовної мови писемній ґраматичній латині.

Данте протиставляє народну мову (*sermo vulgaris*) писемній латині (*sermo gramaticus*) або, як римляни називали, ґрамотній мові¹. Народна мова

¹ У часи Данте церква протистояла проникненню народної мови у свою сферу. Постанови церковних соборів 1229 і 1234 рр. забороняли користуватися молитвениками, що перекладалися романською мовою, тобто окситанською, мовою, яка була поширена в Південній Франції. Віруючим наказувалося віддавати їх протягом восьми днів єпископу, який зобов’язаний був спалити ці єретичні тексти, а спеціальна булла папи Інокентія IV у 1245 р. оголосила народну мову „мовою єретиків”. Ці історичні факти свідчать про те, якою серйозною була тема захисту і прославлення народної мови і небезпечною для Данте. Адже трактат „Бенкет” Данте написав італійською [189].

прививається дитині з материнським молоком. А грамотну мову потрібно вивчати довго і наполегливо, як це робили протягом тисячоліття у середньовіччі за пізньоримським граматикиами Доната (IV ст.) та Прісціана (VI ст.), як ми описали у 1-му розділі, і про які згадує Данте як у „малій прозі” так і в „Божественній комедії”. Однак, не слід проводити паралелі між сучасними літературними мовами та їхніми діалектами. У часи Данте латинська мова сильно відірвалася від розмовної мови. Латина була мовою книжно-літературною, мовою релігії та науки. „Мовна криза виникла не через провину розмовної мови, яка вибрала власний шлях розвитку, незалежний від письмової мови; це сталося через те, що письмова мова замкнулася в собі і не змогла встановити нормальні відношення з розмовною” [137, с. 162].

Загальноіталійська мова через політичну та соціально-економічну роздрібненість у країні розвинулася насамперед як літературна мова і лише згодом осмислилася як мова національна. Саме на основі цього деякі дантознавці розуміли назву Дантового трактату як „Про народну мову”. Так уперше 1922 р. переклав російською мовою В.Б. Шкловський (фрагменти цього перекладу було ще раз опубліковано 1962 р. в 1-му томі шеститомника „Пам’ятки світової естетичної думки”). Під цією назвою знаходимо виклад трактату в підручнику „Історія лінгвістичних учень” Ф.М. Березіна (видання 1975 і 1984 рр). Подібної думки дотримувався й І. Франко, який зазначав, що в Данте „можна бачити ініціатора всіх новочасних літератур, бо він своїм трактатом „De vulgari eloquio” переламав панування середньовічної латини і відкрив перед народними язиками широкі перспективи розвою” [150, с. 64].

Та сам Данте, як переконливо показав С.В. Семчинський [131], мав на увазі передусім створення поетики італійської літературної мови (він називав *vulgare* італійську літературну мову на протигагу середньовічній писемній латині – *grammatica*). Ще раз наголошуємо на тому, що праця Данте „De vulgari eloquentia” залишилася незавершеною: автор планував написати її в чотирьох частинах, із яких йому вдалося закінчити лише першу і початок другої. „De vulgari eloquentia” не досліджує мови, а стосується експресивної народної мови,

мистецтва використання цієї мови у творах, призначених широкій громадськості. Тому для того, щоб розкрити експресивність і поетику народної мови, Данте Аліг'єрі починає передусім виокремлювати народну мову.

Уже у філософському трактаті „Бенкет” („Convivio”), як вище неодноразово підкреслювалося, написаному італійською, а не латинською, Данте аргументував необхідність уживання народної мови в науковій літературі й повідомив про свій намір написати книгу про народне красномовство. Сам задум писати філософський науковий твір „Бенкет” італійською прозою є ствердженням рівності рідної мови „вulgare”, за якою визнається здатність виражати високі і абстрактні думки. Отож, Данте протиставляє живу народну мову і мертву писемну латину, яку вважає мовою вторинною, похідною від першої. Якщо в „Бенкеті” він порівнював народну мову із ячмінним хлібом, а латину – з пшеничним, то у трактаті „Про народне красномовство” він надає перевагу народній мові: „*Narum quoque duarum nobilior est vulgaris: tum quia prima fuit humano generi usitata; tum quia totus orbis ipsa perfruitur, licet in diversas prolationes et vocabula sit divisa; tum quia naturalis est nobis, cum illa potius artificialis existat*” („з цих двох мов славетніша народна, тому що нею людський рід користується спершу, тому що її вживає весь світ, попри розбіжності вимови й слів, бо вона для нас природна, у той час вторинна мова більш штучна”) [48, с. 270]. І тут ми бачимо суперечності трактатів „Convivio” та „De vulgari eloquentia”: у першому стверджується, що латина благородніша за народну мову, а в другому прямо говориться, що навпаки. Існують спроби пояснити це протиріччя [162, с. 129; 160, с. 89; 202, с. 143], які зводяться до таких фактів: Данте змінює свій погляд і відмовляється від попередніх „помилок” або автор оцінює явище з різних точок зору (латина як засіб вираження, *vulgare* як засіб спілкування). Така антитеза думок у Данте є не випадковою, а свідомою: „Суперечність занадто очевидна, щоб бути випадковою, і звертає увагу на цілком свідому антитезу, яка витікає з усієї аргументації „Бенкета” і місця, яке відведене в цій системі другому трактату про мову” [140, с. 34].

За словами Данте, народна мова (*vulgaris locutio*) – це та мова, якої навчаються „наслідуючи годувальниці”, без будь-яких правил. А тому ця мовна система первинна, природна, на відміну від вторинної – „грамотної” (*grammatica locutio*). Слід зазначити, що під „грамотною” мовою Данте має на увазі не лише латину, а й будь-яку мову, засвоєння якої потребує спеціального навчання, адже для середньовічної монастирської чи соборної школи вивчення латинської граматики було вивченням чужої мови, яка вже не функціонувала, що вимагало більшого напруження всіх методичних засобів навчання, викладання.

Отже, народна мова прививається дитині з материнським молоком. А грамотну мову потрібно вивчати довго і наполегливо, як це робили протягом тисячоліття за середньовіччя за пізньоримським граматами Доната та Прісціана. Однак не слід проводити паралелі між сучасними літературними мовами та їхніми діалектами. У часи Данте латинська мова сильно відірвалася від розмовної мови. Латина була мовою книжно-літературною, мовою релігії та науки. У статті Дж. Девото, яку ми цитували вище, пояснюється, що мовна криза виникла через те, що письмова мова замкнулася і не могла взаємодіяти з розмовною [52, с. 162].

Згадаємо і про відсутність одновимірності в духовному житті середньовічної людини, світогляд якої дедалі більше відзначався „двійковою системою культурних координат” – подвійним, духовно-ідеальним баченням світу з його поділом на справжній (божественно-духовний) і несправжній (земний), який не могли повністю ігнорувати богослови, співіснуванням і взаємодією двох „культурних шарів” – латинського (вищого) і місцевого, національного (нижчого), що особливо яскраво проявилось у літературі середніх віків – розвиток християнсько-церковної латинськомовної літератури та кельтського, германського, французького, іспанського народно-героїчного епосу. Як приклад можна навести іспанський епос „Пісня про мого Сіда”, французький – „Пісня про Роланда”, німецький „Пісня про Нібелунгів”. Водночас набував поширення й латинсько-національний білінгвізм,

характеризуючись суворим дотриманням вертикалі (*lingua sacra* – власна, „побутова” мова).

Виокремлюючи народну мову, Данте вибудовує свою теорію взаємозв’язку латини з італійською народною мовою та діалектами італійської мови. І ця теорія має три рівні відповідно до тих функціональних стилів, що існували в античності і запозичені середньовіччям: „Данте визнавав існування трьох стилів у літературній мові: вищого – для трагедії, середнього – для комедії, нижчого – для елегії” [131, с. 63]. Цікаву і влучну трирівневу схему мовних компетенцій наводить М.А. Собуцький. За його малюнком три форми мови у явленні Данте відображено так:

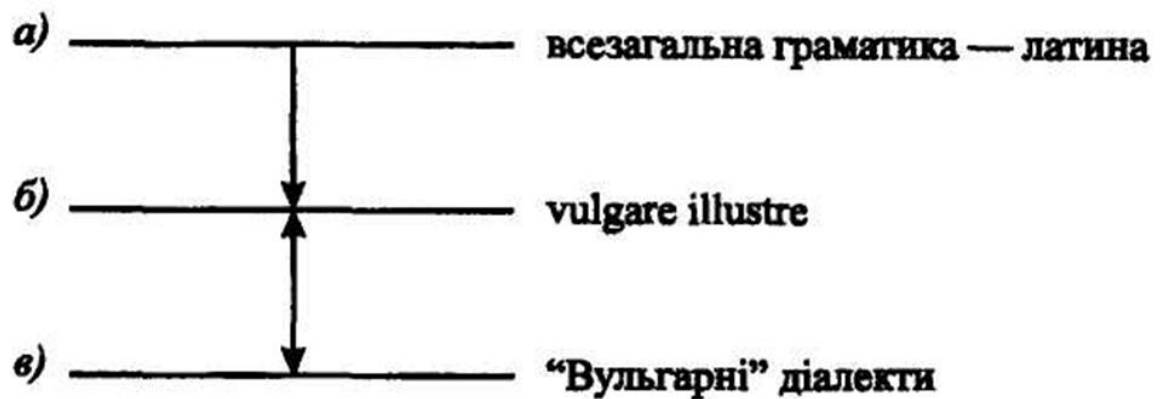

Рис.2.1. [136, с. 152].

Пояснити цю схему можна так. На батьківщині Данте існує всезагальна грамати́ка – латина („а”) і народна мова, яка представлена двома формами („б” і „в”). Данте фактично вважає і латину („а”), і народну мову в обох її формах („б” та „в”) різними реалізаціями єдиної мови – тобто, він вважає явище двомовності як диглосію чи навіть триглосію (існування у суспільстві двох різних мов застосовуваних у різних функціональних сферах. На відміну від білінгвізму та багатомовності, диглосія як соціолінгвістичний феномен передбачає свідому оцінку мовцями своїх ідіомів за шкалою „високе – низьке”, „урочисте – повсякденне”). За С.В.Семчинським, „від двомовності відрізняють диглосію – практику наперемінного використання двох варіантів однієї мови” [132, с. 351]. При цьому латину Данте уявляє собі як універсальну „всезагальну граматику”, як літературну мову „загалом”, на якій базуються „три форми”

народної мови, які приблизно збігаються з французькою, італійською і провансальською мовами. Якщо латинська „всезагальна граматика”, на думку Данте, є щось раз і назавжди штучно встановлене, то народна мова існує як ідеальний тип („б” схеми за М.А.Собуцьким). „Que quidem nobilissima sunt earum que Latinorum sunt actiones, hec nullius civitatis Ytalie propria sunt, et in omnibus comunia sunt: inter que nunc potest illud discerni vulgare quod superius venabamur, quod in qualibet redolet civitate nec cubat in ulla” („Народна мова існує, як деяка найпростіша субстанція, по всій Італії; її якості виявляються в усіх діалектах, але цілком – у жодному з них”) [48, с. 285]. Данте вважав, що „славну”, „осьову” народну мову необхідно вилучати з усіх діалектів Італії як суму того найкращого, що в них міститься, – „божевільні” ж „претензії тосканців” (своїх флорентійських співвітчизників) автор не визнавав [48, с. 281]. За іронією долі саме тосканський діалект став основою італійської літературної мови і „закладалася ця основа італійськими творами самого Данте, а не його латинськими за формою виразу і середньовічно-арістотелівськими за субстанцією змісту трактатами” [136, с. 153]. Варто відзначити, що із усіх форм народної мови (провансальської, французької, італійської) Данте вважав італійську найближчою до латини. „Triphario nunc existente nostro ydiomate, ut superius dictum est, in comparatione sui ipsius, secundum quod trisonum factum est, cum tanta timiditate cunctamur librantes quod hanc vel istam vel illam partem in comparando preponere non audemus, nisi eo quo gramatice positores inveniuntur accepisse „sic” adverbium affirmandi: quod quandam anterioritatem erogare videtur Ytalis, qui „si” dicunt” („Через те що наша мова є троякою, ми порівнюючи її, з такою скромністю і нерішучістю приступаємо до цього співставлення, що не наважуємося надати перевагу ні тій, ні іншій її гілці, якщо лишень не взяти до уваги, що засновники граматики визначили стверджувальним слово sic, що, як видно, дає перевагу італійцям, які говорять „сі”) [48, с. 278]. Саме через те, що Данте приділив увагу у своїх трактатах не лише італійській, а й провансальській літературній мові, а також аналізував теорію народної мови не

лише італійців, а й в цілому. М.А. Собуцький називає свідомість Данте не національною, а „транснаціональною”.

Тут варто сказати і про хибність думок Данте. „*Narum quoque duarum nobilior est vulgaris: tum quia prima fuit humano generi usitata ...*” („Із цих двох родів мови народна більше благородна, оскільки вона раніше увійшла у вжиток людського роду і нею користується весь світ... вона для нас є природною, у той час як друга мова є штучною”) [48, с. 270]. Данте розглядає дві мови (італійську та латину) як різновиди однієї мови. Він пише про два роди, про два різновиди, не усвідомлюючи, що італійська мова походить від латинської.

У сучасному італійському мовознавстві наводяться три етапи трансформації латини: її перетворення із повноцінно функціонуючої мови в суперстрат романізованих областей, які зберегли також і місцеві діалекти; розшарування на спеціалізовані варіанти „технічної” та „літературної” мови з вузькою сферою функціонування; і третій етап – процес якісної зміни стосовно живої розмовної мови, яка усвідомлюється не як народна латина, а як її місцевий окремий різновид [52, с. 170]. Процес розшарування ще не означає повний розпад латинської мови: ця мова з успіхом функціонує як засіб комунікації у культурних сферах спілкування. Більше того, відірвавшись від живої мови, латина стала точніше наслідувати моделі далекого минулого, граматики і лексики латинської мови стала ближчою до класичних норм. Результати роботи вченого і діяча „Каролінзького відродження” Алкуїна по виправленню орфографічних та граматичних помилок не пройшли даремно. Він створив кілька популярних у IX – XI ст. богословських трактатів і підручників філософії, головно, граматики, риторики, математики, організував кілька шкіл, основною з яких була школа при Турському монастирі.

Перед Данте, як і перед його сучасниками і наступниками стояла проблема вибору мови: якою мовою писати – рідною, але ще не визнаною італійською мовою, або чужою латинською, але апробованою традицією. Данте йде на компроміс і вирішує проблему розумно на той час: більшість його

художніх творів, у тому числі „Божественну комедію”, написано італійською мовою, наукові трактати – латинською.

Можна зробити висновок, що при цьому виборі і поділі італійська мова явно домінує у свідомості і на практиці у Данте, оскільки деякі його філософські твори, а також твір-коментар „Бенкет” написано італійською. Ще раз акцентуємо, що лінгвістичний трактат „Про народне красномовство”, який присвячений захисту італійської мови, написаний латиною. Передусім через те, щоб донести мовознавчі ідеї не вузькому колу читачів, а широкому загалу, де панувала латина. Данте написав свій трактат латинською мовою, щоб „переконати вчених і заіграти до вживання народної мови” [152, с. 65]. У другій половині XIV ст. Петрарка серйозно думав про те, щоб перекласти твори Данте і Боккаччо латинською мовою і таким чином, на його думку, врятувати письменників від затьмарення. Сам Петрарка написав латиною чимало творів: героїчна поема „Африка” („Africa”, 1338-1342 pp.), історико-біографічний твір „Про знаменитих людей” („De viris illustribus”, 1338-1358 pp.), дванадцять еклог „Буколічна пісня” („Bucolicon Carmen”, 1346-1348 pp.), сповідь у діалогах „Про зневагу до самого себе і до інших” („De sui ipsius et multorum ignorantia”, 1342-1343 pp.) та ін.

Данте наголошував, що створення літературної мови – це справа професійних італійських письменників, поетів, людей, покликаних Богом до літературної праці. У цьому полягала безмежна віра Данте у можливості творчої особистості. Флорентієць також стверджував, що літературну мову слід шукати передусім в поезії, хоча б через те, що італійська проза ще не вироблена, у той час як уже сто років звучать італійські канцони і сонети – у Сицилії, у Болоньї, у Флоренції. Імовірно, Данте усвідомлював, що саме йому належить виконати це надзвичайно важке завдання – створити італійську літературну мову, як воно і сталося у недалекому майбутньому, тому що Данте зробив для національної літературної мови дуже багато. Його послідовникам, навіть таким славетним, як Петрарка і Боккаччо, залишилося лише йти шляхом, який проклав він у формуванні італійської літературної мови.

Аналізуючи італійську народну мову та граматичну латину, Данте порушує загальномовознавчу проблему „мова і суспільство”. І не випадково автор, говорячи про італійську мову, розглядає її то як мову італійського народу, то як народну мову всього людства. Латина, за хибним твердженням Данте, виступала як граматичний (літературний) різновид народної італійської мови. Оскільки латина була літературною мовою багатьох народів (французів, іспанців, англійців, навіть греків), то Данте вирівнює пропорціональне співвідношення між латиною та італійською мовою й останній надає більш загальні риси, особливості, властиві народній мові в цілому. Тому цілком справедливі думки С.В. Семчинського, Р.О. Будагова та інших мовознавців, що Данте не лише творець італійської літературної мови, а новатор багатьох лінгвістичних ідей загалом. „Трактат Данте має подвійне значення: тут і аналіз мовного стану Італії на початку XIV ст., і спроба проникнути у деякі загальнолінгвістичні властивості будь-якого народу у його взаємозв'язках з мовою науки та літератури” [21, с. 173].

2.2.2. Функції мови у висвітленні Данте

Для того, щоб підкреслити значущість саме народної розмовної мови, а не книжної латини, автор наголошує **на комунікативній функції мови**, яку зараз усі лінгвісти визнають як основну (про це ми детально розповідаємо у 3 розділі): „Si etenim perspicaciter consideramus quid cum loquimur intendamus, patet quod nichil aliud quam nostre mentis enucleare aliis conceptum” („Якщо ми уважно подивимося, чого ми прагнемо в нашій мові, то очевидно, що жадаємо не до чого іншого, як відкрити іншим думку, яка зародилася в нашому розумі”) [48, с. 271]. Звісно, мову називають найважливішим засобом людського спілкування, але нині люди мають, крім мови, й інші засоби спілкування та передачі інформації. Це різні зображальні, символічні, музичні знаки. Однак серед них мова є найуніверсальнішим, найважливішим засобом спілкування. Про це свідчить той факт, що окремі засоби передачі інформації виникли на мовній

основі, наприклад, математичні, фізичні формули. Попри те, що людство винаходить нові технології для передачі інформації, своїх думок, мова не скорочується і не занепадає, а, навпаки, розширюється. Закономірно, що цю важливу комунікативну функцію Данте виокремлює як основну.

Як ми описали у підпункті вище, Данте розглядає антитезу латини і народної мови. Це кардинальна проблема історії формування романських літературних мов. І цю проблему, Данте починає висвітлювати і в „Бенкеті”, пишучи трактат народною мовою. Поет вважає себе новатором у тому, що користується народною мовою у науковій прозі, оскільки вперше застосовує цю мову у жанрі коментаря. Тому слід підкреслити, що своїй рідній мові – італійській – він присвоює важливу функцію – **інформаційну або її можна ще назвати метамовною, тобто функцію для коментування**. Утім, використовуючи італійську мову в жанрі наукового коментаря, автор передусім хоче донести читачам функціональність своєї рідної мови. Для середньовічної латинської традиції коментар був найпоширенішим жанром і майже основною формою інтеграції античної спадщини, особливо філософської тематики. Особливістю в Данте є ще й те, що предметом коментування виступає не сакральний, не філософський, не античний текст і взагалі не латинський твір і навіть не перекладений з латинської мови, а нові вірші живою мовою, які займають те місце, яке в середньовічній традиції належить Письму, античній поезії та філософії. У цьому плані Данте вважається першопрохідцем. „Уже в „Новому житті” ми натрапляємо на коментарі власних сонетів і канцон. Коментування текстів – явище достатньо поширене в середньовічній літературі. Уперше, однак, перед нами авторський коментар, безпосередньо вставлений у художній твір” [64, с. 53]. Подібна інтерпретація виникла під впливом нового солодкого стилю і пов’язана з розвитком авторського самоусвідомлення. Сам по собі коментар довгий час прийнято було вважати сухим і схоластичним у негативному смислі цього слова. Утім, схоластика XIII ст., яка спиралася на Аристотеля і його тлумачів різних напрямків – Альберта Великого, Фому Аквінського, Аварроеса – несла в собі розвиток раціоналізму. Повертаючись до

Данте і його коментарів хочемо відзначити, що першим твором італійської поезії, який містив учений коментар, була канцона друга Данте – Гвідо Кавальканти – *Donna me prega* („Дама, за яку я молюся”). Автором цього латинського коментаря був флорентійський медик Діно дель Гарбо¹.

Отже, від короткого коментаря „Нового життя” Данте переходить до розгорнутого коментаря, від інтерпретації буквального смислу до подвійного тлумачення: буквального та алегоричного. Як відомо, алегорія з’явилася в пізньоантичний період і до XIII ст. досягла свого розквіту. „Алегорія була способом мислення, яке втілювалося у мистецтво. Але паралельно з розвитком середньовічної поезії йшов поетапний процес перетворення алегорії в певну естетичну категорію, процес, який привів у XIII ст. до особливого літературного жанру”, – пише Н.Г. Єліна, аналізуючи художню своєрідність поезії Данте і наголошуючи на тому, що Данте інтерпретує свої вірші в буквальному та алегоричному смислі [64, с. 59].

Інша функція мови, на якій наголошує Данте, і виокремлення якої у лінгвістичній теорії італійця становить новизну нашої наукової роботи, – естетична, або, інакше, – **поетична**. Йдеться про красу мови, про задоволення естетичних смаків суспільства. Питання естетичної функції мови, актуалізація її значущості бере початок від Аристотеля. Увага автора „Поетики” зосереджувалася переважно не на семантичній (внутрішній) стороні художнього мовлення, а на так званій зовнішній (до уваги бралися евфонія слова, ритміка, фігури, типи мовлення тощо). Навіть там, де йшлося про семантичну аргументацію термінів і категорій поетичного мовлення, перевага надавалася „зовнішнім” структурам і моделям, а не прирощенню смислу, не змінам семантичної ваги слова у словосполуках. Зовнішня форма слова для Данте теж відіграє не останню роль. У трактаті „Про народне красномовство” автор присвячує другий розділ поетиці слова. Данте аналізує вірш, визначає,

¹ Діно дель Гарбо – італійський філософ і знаменитий лікар, народився у Флоренції близько 1270 р.; здобув освіту в Болоньї, викладав у різних італійських університетах, помер 1327 р. Написав коментар до творів Авіценни і тлумачення до робіт Гіппократа. Великою популярністю користується його коментар до канцони Діно Кавальканти: „Про суть кохання”, надрукований у „*Rime edite ed inedite di Guido Cavalcanti*” (Флоренція, 1813 р).

якою мовою слід писати, якою римою, дає поради, які слова і стилістичні конструкції слід використовувати. Поет наголошує: аби створити високий стиль, слід ретельно відбирати слова, тобто виступає як прихильник лексичного пуризму. „*Testamur proinde incipientes non minimum opus esse rationis discretionem vocabulorum habere, quoniam per plures eorum maneries inveniri posse videmus. Nam vocabulorum quedam puerilia, quedam muliebria, quedam virilia; et horum quedam silvestria, quedam urbana; et eorum que urbana vocamus, quedam pexa et lubrica, quedam yrsuta et reburra sentimus*” („Ми починаємо з вказівки на велику складність розумного відбору слів, бо ми бачимо велику кількість способів їх знаходження. Насправді, одні слова бувають дитячим, інші жіночними, інші чоловічими; а серед них одні дикі, інші світські, серед світських ми відчуваємо, як слова можуть бути вичесані і на помаджені інші – волосаті та пошарпані”) [48, с. 296]. Ще одним таким прихильником відбору правильних слів пізніше у XVI ст. стане П'єтро Бембо, який розкритикував багато слів і виразів самого Данте.

Мова – це знаряддя думки, а отже і думка і знаряддя мають бути найкращими, щоб вийшла гарна праця, – до такого висновку приходять італійський автор. Тому для Данте важливо ще й те, хто творить мовою, він висловлює думку про першість у мистецтві обдарованих і знаючих осіб. „*Si etenim perspicaciter consideramus quid cum loquimur intendamus, patet quod nichil aliud quam nostre mentis enucleare aliis conceptum*” („Найкращі думки не можливі без наявності таланту і знань; тому найкраща мова не притаманна нікому, окрім обдарованих і знаючих”) [48, с. 288]. На подібну теорію про естетику мови і обдарованість носіїв мови ми натрапимо у працях мовознавців наступних часів, зокрема у В.Гумбольда, Б.Кроче, К.Фосслера (про що ми детальніше описуємо у 3 розділі). „За твердженням Фосслера, мовні цінності творять обрані люди – поети, творці, наділені інтуїтивною силою, подібно до того як, шедеври мистецтва створюються окремими людьми (достатньо згадати А. Данте, В. Шекспіра, Й.В. Гете, та ін.)” [4, с. 477].

2.2.3. Дослідження діалектів (територіальна диференціація мови)

Ще одна заслуга Данте – це дослідження діалектів в Італії. Данте ставить перед собою мету, яку ще ніхто перед ним не наважувався досягти – він шукає італійську національну мову. У своїй країні флорентієць нараховує щонайменше чотирнадцять говорів. Данте перераховує ці діалекти. Починає з Півдня, називає спочатку провінційні діалекти західної сторони Італії, потім східної („мова сицилійська відрізняється від апулійської, апулійська від римської, римська від спулетської, а ця від тосканської, тосканська від генуезької...”, „*ut lingua Siculorum cum Apulis, Apulorum cum Romanis, Romanorum cum Spoletanis, horum cum Tuscis, Tuscorum cum Ianuensibus...*”) [48, с. 279]. Виокремлює Данте також і дрібні діалекти, на які ділиться основний діалект, наприклад, у Тоскані розрізняються говори Сієни і Ареццо (у сучасній італійській мові досі розрізняють ці два піддіалекти (говори) тосканського діалекту: сієнський та аретинський). Автор підсумовує, що різних діалектів в Італії можна нарахувати з тисячу. Таким чином, Данте, по-суті, – перший італійський діалектолог. Свій поділ діалектів він пов’язує з фізичною географією та етнографією, звісно у сучасному розумінні, не вживаючи цих термінів. А оскільки Данте розрізняє діалекти і всередині провінційних мов, то його поділ можна пов’язати і з соціальним чинником.

Діалектологічний опис Данте спирається на природну межу – Апеннінський хребет, який тягнеться вздовж усього півострова з півночі на південь, і який розділяє Італію на Східну та Західну. Данте називає діалекти цих областей мовами правої та лівої Італії. „Ту обставину, що Данте пов’язує діалектні відмінності з природними кордонами, було оцінено вже засновниками італійської діалектології (через п’ять століть після Данте), зокрема Г.І. Асколі в його класичній роботі „Діалектна Італія”. Цю особливість Дантового трактату Асколі наводив як безперечну вартість першого досвіду діалектологічного опису Італії” [140, с. 67]. Варто відзначити ієрархію ознак і значущості

діалектів за Данте. Так, автор виділяє основні, другорядні та третього ступеню відмінності між наріччями. До первинних відмінностей належать особливості мов цілих провінцій (це ті 14 діалектів, які автор наводить із самого початку свого аналізу), до другорядних – лінгвістичні розбіжності всередині провінцій (до них можна віднести етнічні особливості), і, нарешті, відмінності третього рівня – це локальні особливості всередині одного міста (як ми їх вже назвали, соціальні диференціації).

Сучасна лінгвістика цілковито підтверджує цю мовознавчу тезу італійця: „Існування мови на значній території неминуче веде до її діалектної диференціації” [132, с. 279]. Діалектна основа літературної мови в Італії була дещо складнішою, ніж в інших романських країнах, зокрема не такою, як у Франції. З кінця XII ст. французька літературна мова стала базуватися на діалекті столиці, значення цього діалекту беззаперечно посилювалося. В Італії ситуація дещо інша, там не існувало одного яскраво вираженого діалекту, який би міг вплинути на подальший розвиток літературної мови Італії. Флорентійський діалект, на який передусім спирається Данте, втратив свою першість у зв'язку з падінням Флорентійської республіки у XVI ст. Тому, хоч і діалект Тосканської області і Флоренції ліг в основу італійської літературної мови, утім цей процес становлення був складнішим.

У своїй роботі Данте намагався розшукати серед усіх діалектів найдостойнішу і найблискучішу італійську мову, яка могла б стати основою для однієї народної мови, тобто стати однією літературною мовою Італії. Данте по черзі розглядає діалекти, починаючи з римського, і відкидає кожен із них. Книжник не схиляється і до тосканського (флорентійського) діалекту, який усе-таки в XVI ст. стане в основі сучасної італійської мови. Таким чином, Данте залишається вірний своєму принципу: ціле складають усі діалекти, з кожного потрібно брати щось найкраще. Принцип відбірності – з усього брати лише найкраще – Данте перейняв в Аристотеля, хоча в лінгвістиці саме флорентієць його вперше систематично застосував. Крім того, Данте на кілька століть випереджає думку італійських неолінгвістів, які трактували мову з позиції

ідеалізму та естетизму. Порівняймо те, що зазначене в „Загальному мовознавстві” М.П. Кочергана: „Услід за Гумбольдом і Кроче неолінгвісти розглядають мову як духовну діяльність і художню творчість, вважаючи її продуктом естетичної творчості індивідів” [99, с. 76].

Однією із вагомих причин, чому Данте не взяв жоден діалект за основу літературної італійської мови була та, що ніхто з видатних діячів (письменник, поет, оратор), пишучи свої твори, не дотримується того діалекту, звідки він родом і яким там розмовляють. Наприклад: „*si fuisset, maximus Guido Guinizelli, Guido Ghisilerius, Fabrutius et Honestus et alii poetantes Bononie nunquam a proprio divertissent: qui doctores fuerunt illustres et vulgarium discretione repleti*” („якби вона була такою (блискучою), ні великий Гвідо Гвініцеллі, ні Гвідо Гнізільєрі, ні Фабруццо, ні Онесто, ні інші віршотворці Болоньї не відхилялися б від власного діалекту, а вони були блискучими майстрами і відмінно розбиралися в народній мові”) [48, с. 284].

Мета Данте, аналізуючи діалекти Італії, знайти одну довершену мову, яка б не становила суму діалектів і навіть не була їх компромісом, а органічним цілим, яке б було властиве і зрозуміле кожному мешканцю Італії. У своїх роздумах автор шукає національну мову і не знаходить її. Приходить до висновку, що цією мовою має стати „штучний витвір рефлексії”. Пізніше Данте закидали щодо цього вислову. Адже, шукаючи національну італійську мову, в її основу він таки заклав тосканський діалект, лише інколи збагачував його запозиченнями з інших діалектів. Іван Франко, виправдовуючи Данте, писав: „Далеко правдоподібніше те, що виріши в уживанні тосканського діалекту і пишучи ним ізмолоду, він сам навіть не почував його підставою ролі в творінні його язика, а зате тим пильніше глядів на позички з інших діалектів і признавав їм більшу вагу, ніж їм належалося” [152, с. 107]. Таким чином Данте став творцем італійської літературної мови, італійськомовні творіння середньовічного письменника і досі розуміють на його батьківщині без перекладів.

2.2.4. Соціальна диференціація мови

До загальномовознавчої проблеми „мова і суспільство” увіходить і **соціальна диференціація мови**, про яку у лінгвістиці, зокрема у вітчизняній, заговорили аж у 1920-х роках (роботи Б.О. Ларіна та інших). Люди різноманітної діяльності, які будували Вавилонську вежу, перестали розуміти один одного. „Лише ті, які зайняті однією справою, утримали одну й ту ж мову, наприклад, одна мова, спільна для всіх у зодчих, одна – в усіх перевізників каменю, одна – у всіх каменотесів” („Solis etenim in uno convenientibus actu eadem loquela remansit: puta cunctis architectoribus una, cunctis saxa volventibus una, cunctis ea parantibus una”), – пише Данте у трактаті „Про народне красномовство” [48, с. 275]. Про те, що мова відбиває соціальну диференціацію, науково обґрунтовано в „Загальному мовознавстві” С.В. Семчинського. Поділ праці у суспільстві породжує специфічну професійну термінологію, а далі С.В. Семчинський стверджує, що соціальна диференціація стосується окремих верств населення і застосовується в окремих ситуаціях. „Усі соціальні різновиди мови – історично змінні сутності і ситуативно зумовлені” [132, с. 285]. Якщо говорити про Данте і його час, то соціальна диференціація мови і взагалі культури особливо притаманна середньовіччю. Проф. М.А. Собуцький у своїй роботі „Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя” детально описує середньовічну людину (услід за А.Я Гуревичем та М.М. Бахтіним). Ця людина обов’язково повинна була належати до певної реальної корпорації братства, стану. „Вона мала володіти кодом її культури, кодексом її поведінки і компетенцією, потрібною для користування її мовою. Володіти компетенціями інших страт їй зовсім не обов’язково, їхньої мови вона може не розуміти, однак про їхнє існування вона неодмінно знає і не піддає сумніву його необхідність у системі цілого” [136, с. 15]. У середньовічному суспільстві соціальні ролі жорстко приписувалися, кожного строго розміщено по полицях. Це підкреслює і А.Я. Гуревич: „людина повинна залишатися у тому

стані та соціальному і професійному розряді, у якому вона народилася та виховувалася” [41, с. 36].

Зародки соціальної діалектології вбачає у лінгвістичній теорії Данте і Л.Г. Степанова. Вона стверджує, що Данте говорить про мовну різноманітність всередині одного міста. Крім того, Данте пов’язує „соціальні діалекти” з категоріями стилістичної ієрархії [140, с. 49] і зокрема цитує такі рядки з трактату „De vulgari eloquentia”: „...et quanto excellentius exercebant, tanto rudius nunc barbariusque locuntur” („...і наскільки окремі краще працювали, настільки незграбною і грубішою була їхня мова”) [48, с. 275]. Тому переконані, що можна з усією відповідальністю стверджувати, що Данте вперше звернув увагу на соціальну диференціацію мови.

2.3. Загальномовознавча проблема „мова і мислення” у висвітленні Данте

2.3.1. Ментальна особливість мови італійців у лінгвістичних ідеях Данте

Лінгвістичне новаторство Данте полягає в тому, що він був першим, хто *заговорив про ментальну особливість мови*. Письменник поставив мовне явище на рівні моралі й закону. Так само, як людям властива доброчинність, як громадянам властиво підпорядковуватися законам, так італійці мають свої особливості в культурі, одязі та мові, за якими італійця можна оцінити й вирізнити серед інших. Усім італійцям властива італійська народна мова як найпростіша субстанція, що поширена на всій території Італії. Думку про „єдине найпростіше” Данте черпає з філософії Аристотеля, згідно з якою буття визначається за допомогою найпростіших категорій та предикатів („Метафізика” V, VII). Цей філософський принцип уперше застосував до лінгвістики саме Данте: „inter que nunc potest illud discerni vulgare quod superius venabamur, quod in qualibet redolet civitate nec cubat in ulla. Potest tamen magis in una quam in alia redolere, sicut simplicissima substantiarum, que Deus est, in homine

magis redolet quam in bruto” („народна мова... відчутна в кожному місті і в жодному з них не встановилася. Вона може бути відчутна в одному більше, ніж в іншому, подібно найпростішій субстанції – Богу, відчутній у людині більше, ніж у тварині”) [48, с. 285]. Отже, в італійців є своя особлива мова з ментальними ознаками цього народу і маніфестується вона як найпростіша субстанція в різних діалектах. І.О. Голубовська підкреслює, що мову слід розглядати як „об’єктивоване світосприйняття, світовідчуття і світогляд народу, як зберігача культурних цінностей та ідеології етносів” [36, с. 254].

Однак, не слід відхиляти і національний мотив у Данте. Задум створити єдину мову, навколо якої б об’єднався народ роздрібненої Італії, вимученої міжусобними конфліктами – це ідея національної єдності, яка вперше з’явилася в передовій Флоренції. Цікавий факт, що, говорячи про італійську мову, Данте спочатку розглядає її як мову італійського народу, а потім як народну мову всього людства. Переконані, що навряд чи це є плутанина термінів. На думку Р.О. Будагова, причина вживання таких різних термінів в одному за смислом значенні в тому, що латина виступає антиподом народної мови не лише в Італії. Латина – це граматична (літературна) мова багатьох народів середньовіччя. „Вирівнюючи пропорційне відношення між латиною та італійською мовою, Данте останню трактує не лише як мову італійського народу, але й виокремлює її більш загальні особливості, властиві народній мові загалом (мова годувальниці)” [22, с. 341].

Така інтерпретація народної італійської мови надає лінгвістичній роботі Данте подвійне значення: це не тільки аналіз мовного стану Італії початку XIV ст., але й спроба проникнути в деякі загальнолінгвістичні властивості кожної народної мови, у її взаємозв’язок із мовою науки та літератури. Тому Данте говорить про італійську мову як про мову, властиву людям загалом.

Відомо, що природна мова постійно розвивається, чутливо реагує на духовні й матеріальні умови свого існування. Розповідаючи про природну мову, автор вперше звернув увагу на категорію, яка була не властива мисленню християнського середньовіччя – націю, хоча нації остаточно сформувалися

пізніше. Мова виявляється тією субстанцією, у якій матеріалізується індивідуальна душа народу, більше того, мова дозволяє побачити, що нація не зводиться до соціальності і релігії, до теорії і політики. У Данте вперше у середньовіччі прозвучав мотив батьківщини.

Слід спростувати і не погодитися з думкою О.Л. Доброхотова, що Данте, вперше говорячи про національну самобутність, водночас собі суперечить. На думку цього філософа, Данте в трактаті „Монархія” оспівує „всесвітню імперію”, таким чином заперечуючи національну ідентифікацію: „У Данте вперше згадується мотив батьківщини як особливого предмету турботи і духовної сили. У той же час Данте – поет „всесвітньої імперії”, всезагальної істини християнства. Націоналізму в новоєвропейському смислі ми у нього не знайдемо” [56, с. 63]. Справді, Данте вважає, що в усіх містах, країнах повинна бути одна єдина спільна для усього людства мета. І ця мета – єдина всесвітня держава, яка забезпечить усім людям на землі справедливість і зупинить війни та міжусобиці. „Існування імперії – право людства... імперія означає єдність універсальної монархії” („Imperio in unitate Monarchie universalis, manifestum est”) [48, с. 354]. Але ми наполягаємо на тому, що ідея Данте про „всесвітню імперію” аж ніяк не нівелює національності і самобутності нації. Адже у всесвітній монархії, яку проектує Данте, висунутий принцип автономності в законодавстві, а також збереження місцевих звичаїв. Причина такої норми в одному – кожен народ має свої особливості. „Habent nanque nationes, regna et civitates intra se proprietates, quas legibus differentibus regulari oportet” („адже народи, королівства, міста мають свої особливості, які потрібно регулювати відмінними законами”) [48, с. 318].

Таким чином, Данте ще задовго до Вільгельма фон Гумбольдта заговорив про те, що мова виражає ментальність, душу мовної спільноти. Ці думки автора породжують тезу про етнічну специфіку мов. „У Гумбольдта ця думка обґрунтовує іншу: ми – це наша рідна мова, отже, мова певним чином формує світобачення її носіїв. До цього слід додати вчення Гумбольдта про зовнішню та внутрішню форму мови. Саме внутрішня форма мови визначає етнічну

специфіку спільноти, яка нею розмовляє” [132, с. 264]. Слід згадати, що й О.О. Потебня розділяв думку про залежність мови від духовного життя мовців, а зараз ця теза особливо популярна в етнолінгвістиці.

2.3.2. Проблема мови і мислення у розумінні Данте

Лише людина має дар спілкування завдяки мові. Цей поки беззаперечний до нашого часу факт стверджували ще давньогрецькі і давньоримські філософи, які цікавилися проблемою походження мови у зв'язку з теорією пізнання (Демокрит, Лукрецій). Данте до цієї теми підходить дещо з інших позицій. У здатності спілкуватися вербально поет відрізняє не лише тварин від людини, але і янголів (від грец. ἄγγελος). Тварини замість мови користуються інстинктами, а янголи не потребують вербального обміну думками, оскільки мають мислення (intellectus). Розглядаючи це мислення, Данте протиставляє його мові. У цій теорії він спирається на норми патристики. Данте розділяє мову людей і мислення янголів: „янголи для розкриття своїх благочесних думок володіють найшвидшою і безмовною здатністю розуміння, завдяки якій повністю інформують один одного або самотійно, або завдяки світловипромінювальному люстерку, у якому вони відбиваються...вочевидь не потребують ніяких мовних знаків” („angeli ad pandendas gloriosas eorum conceptiones habeant promptissimam atque ineffabilem sufficientiam intellectus, qua vel alter alteri totaliter innotescit per se...nullo signo locutionis indiguise videntur”) [48, с. 271]. Водночас Данте говорить про мову як про чуттєвий і розумний знак, про що нижче детальніше ми розповідаємо. Тобто, чуттєва природа мови проявляється у її звуках, а розумна – у здатності щось означати і позначати. Пізніше у своєму трактаті „Монархія” Данте написав, що людині властивий деякий „можливий інтелект” (intellectus possibilis), який складає особливу відмінність людини від тварини та янголів. Людині властиве фрагментарне і потенційне мислення. На відміну від згадуваного нами у 1 розділі арабського філософа Аверроеса, Данте вважає, що людство – це не єдина вічна душа з

єдиним інтелектом, а велика кількість індивідуальних безсмертних душ, тобто дотримується ортодоксального християнського погляду [56, с. 71].

Псевдо-Діонісій Ареопагіт у творі „Про небесні ієрархії”, який переклав латинською мовою ірландський поет, богослов Скот Еріугена в середині IX ст., (згадку про них див. у I розділі) навчав тому, що янголи пізнають один одного безпосередньо без допомоги слів, відбиваючись у дзеркалі, при чому знання їхні повідомляються від Бога („світловипромінювальне люстерко”) вищими ієрархіями, а від них – до нижчих ієрархій. „Янгологія” Діонісія вплинула на богословів середньовіччя, у тому числі на Фома Аквінського, який стверджував у „Сумі теології”, що янголи просто, безпосередньо, інтуїтивно пізнають божественну істину. Утім, категоричного заперечення дару мовлення у янголів не зустрічається ні в Біблії, ні у Фоми Аквінського. А от Данте відкидає вербальну можливість комунікації янголів, натомість стверджує про особливий дар спілкування завдяки мисленню.

2.4. Аналіз поглядів Данте на мову як особливу знакову систему

Після Ф. де Соссюра усталилося розуміння мови як особливої знакової системи, що полягає передусім у тому, що мова складається з багаторівневих знаків, які є двосторонніми одиницями і мають план вираження і план змісту [99, с. 87].

У трактаті „Про народне красномовство” знаходимо цікаві висловлювання, які не втрачають свого значення і сьогодні, пов’язані з розумінням мови як особливої знакової системи. Це насамперед твердження, що тільки людина має дар спілкування за допомогою мови. Автор відокремлює в цьому відношенні людину, тварину й янголів. Оскільки янголи мають досконале мислення (*intellectus*), їм не потрібна мова. Янгели вище земної потреби висловлювати свої думки та почуття мовою. Натомість тварини – нижчі створіння і вони керуються інстинктами. Данте відмовляється визнати існування якоїсь мови у тварин: „*inferioribus quoque animalibus, cum solo nature*

instinctu ducantur, de locutione non oportuit provideri” („тварини керуються лише природнім чуттям, тому їм мова не потрібна”) [48, с. 271]. Таким чином, автор відокремлює людину: вона не може розуміти іншу людину лише за якимось рухом чи запахом, як і не може проникнути в душу іншій людині і прочитати думки. Тому серед істот лише людина володіє мовою, бо вона їй необхідна для спілкування: „Людському родові для взаємного обміну думками потрібно мати якийсь розумовий і чуттєвий знак. Бо ж для сприйняття від розуму для передачі до розуму знак повинен бути розумовий. А оскільки від розуму до розуму в людей не може ніщо бути передано інакше, як засобами чуття, знак повинен бути чуттєвим. Цей знак – чуттєвий, оскільки він є звуком, але він і розумовий, бо очевидно означає те, що нам потрібно” (*„genus humanum ad comunicandas inter se conceptiones suas aliquod rationale signum et sensuale habere: quia, cum de ratione accipere habeat et in rationem portare, rationale esse oportuit; cumque de una ratione in aliam nichil deferri possit nisi per medium sensuale, sensuale esse oportuit*”) [48, с. 272]. На підставі таких висловлювань, Данте сучасні мовознавці і філософи (Р.О. Будагов, О.Л. Доброхотов, С.В. Семчинський, Л.Г. Степанова) з повним правом визнають одним із попередників білатеральної теорії мовних знаків.

Інстинкт може існувати без мови, розум без мови – не може: така межа відділяє людину від тварини. Данте вважав, що чутлива природа мови знаходиться в її звучанні, розумна природа – у її здатності щось позначувати і щось означати. Згадка Данте про янголів – це данина своєму часові. Однак, усі інші твердження зберігають свою силу. Лінгвістична знакова теорія Данте випереджує філософські думки видатних мислителів пізніших часів. Наприклад, Джон Локк у своїй праці „Досвід про людський розум” (1690 р.) пише, що просто Богом дарована людині здібність вимовляти звуки є недостатньою, щоб утворилася мова. „Ясній вимові членороздільних звуків можна навчити і папуг, і різних інших пташок, які все рівно не здатні мати свою мову: тільки люди можуть зробити звуки знаками наших ідей” [19, с. 336].

У концепції Данте про знак, яка складається з двох частин – чуттєвої і раціональної (для порівняння дві сторони знака – *signans* і *signatum* – у Августина) лінгвістична основа цієї концепції поєднується з загальнофілософською. „Теорія знака Данте – одна з перших семіотичних концепцій в Європі. Цікаво, що при цьому вона тісно пов’язана з розумінням культури в цілому. Данте бачить у мові фундаментальну властивість людини, яка полягає у здатності спілкуватися і мати зв’язок з вищими духовними світами, і, нарешті, соціальна єдність людства” [56, с. 59]. Як побачимо у 3 розділі, семіотична концепція Данте, така природня загалом для середньовіччя, стане дуже популярною у ХХ ст.

2.5. Розуміння граматики в Данте

Хоча Данте у жодній своїй роботі не розглядає граматику ані латинської, ані народної італійської мови, натомість існують цікаві твердження автора, за якими можна судити про обізнаність у внутрішній лінгвістиці перших середньовічних мовознавців.

Змінність мови в просторі і часі спричинила, на думку Данте, появу „вторинної мови” – граматики, яка є вченням про незмінну тотожність, що не залежить від часу і місця. Для Данте латина – це мертва мова, правила якої не підлягають ніякій сваволі окремих осіб¹, і в цьому її перевага, але й її недолік.

Похибкою Данте було те, що він, хоч і відчуває спорідненість італійської, французької, іспанської мов, але пояснити їхню граматичну спорідненість не може. На його думку, ці мови близькі, тому що змішалися від краху Вавилонської вежі. Те, що латина є їхньою першою мовою, від якої вони утворилися, Данте не бере до уваги. Натомість помилково називає латину похідною, вторинною мовою (маючи на увазі граматику), яка виводиться від первинної єврейської мови.

¹ Існує навіть латинська сентенція: *Caesar non supra grammaticos* – навіть Цезар (імператор) не вищий за граматику.

Данте – митець перехідного періоду і насамперед це відчувається в його наукових поглядах. Двоплановість і суперечливість міститься у граматичній теорії Данте. З одного боку, розуміння граматики як універсальної системи, яку він ототожнює з латиною – данина епосі середньовіччя. А з іншого боку автор заперечує універсальність граматичної теорії народнорозмовною практикою: „*Quelli che conosce alcuna cosa in genere, non conosce quella perfettamente...Lo latino conosce lo volgare in genere, ma non distinto: che se esso lo conoscesse distinto, tutti li volgari conoscerebbe, perché non è ragione che l'uno più che l'altro conoscesse; e così in qualunque uomo fosse tutto l'abito del latino, sarebbe l'abito di conoscenza distinto de lo volgare*” („той, хто знає лише рід якоїсь речі (загальну властивість – від авт.), досконало її не знає...Латина знає народну мову в цілому, але не в окремих проявах, бо, як би вона (латина) розрізняла народну мову належним чином, то пізнала б усі народні мови...якби якась людина повністю і досконально володіла латиною, то ця особа, як може здатися, набула би здатність охопити і зрозуміти народні мови”) [48, с. 121]. Ця цитата, на переконання російського мовознавця Л.Г.Степанової, свідчить про те, що Данте висвітлює загальноприйнятту у середньовіччі теорію універсальної граматики, відповідно до якої всі мови мають спільну субстанцію, а розрізняються лише акциденціями, яка бере початок від модистів [140, с. 21]. І водночас Данте цю теорію заперечує прагматичним аспектом: „*ché uno abituato di latino non distingue, s'elli è d'Italia, lo volgare [inghilese] da lo tedesco; né, lo tedesco, lo volgare italico dal provenzale*” („людина, яка володіє латиною, якщо ця особа з Італії, не відрізняє (англійську) народну мову від німецької¹, ні німець, який знає латину, не відрізняє італійську народну мову від провансальської”) [48, с. 121]. Тут вже мова йде про конкретних носіїв мови та їх здатність розуміти один одного. Данте зазначає, що знання латини не допомагає зрозуміти народну мову, не допомагає розрізнити германські мови. Можна зробити висновок, що Данте показує недолугість латини як засобу спілкування народів. Л.Г.

¹ Слово „англійську” винесено в лапки, оскільки його не існує в рукописі „Бенкету”. Слово це прийняте в критичному виданні „*Societa dantesca italiana*”.

Степанова притримується такої гіпотези: „на рівні прикладів він (Данте) чітко розрізняє родинні мови і змушує німця розрізнити романські, а італійця – германські, але на рівні загального твердження він нехтує цією відмінністю, протиставляючи латину народній мові в цілому” [140, с. 21].

Протиставлення граматики-латини і вульгарної мови бачимо у двох трактатах, а саме у „Бенкеті” та „Про народне красномовство”. У першому трактаті латинська мова ставиться Данте вище за вульгарну тому, що вона незмінна і не схильна до псування, а також тому, що вона раціонально збудована для вираження думок. Нарешті тому, що вона регулюється мистецтвом. Для Данте не тільки граматики, але й природні, вульгарні мови залежать лише від людини: значення слова в обох випадках встановлюється людською думкою, але тоді як у вульгарній мові діють індивідуальне свавілля (*arbitrium singularium*) і стихійно встановлюваний узус, „граматика” устатковується колективом, і головню встановлюється раціонально. Таким чином, категорії, вироблені ще античною лінгвістичною думкою про загальні принципи мови, поняття індивідуального і колективного в мові, поняття узусу і „ratio”, у Данте розкриті у вигляді дуалістичної мовної концепції – поняття диференціації, мінливості, „*arbitrium*” (індивідуального свавілля), узусу, які пов'язані з природними мовами; поняття стабільності, домовленості, раціональності, мистецтва – зі штучними „граматиками”, до того ж обидва типи мови залишаються принципово відірваними один від одного. Заслуга Данте як мовознавця і його значення в історії лінгвістики в тому, що він перший спробував знищити цей розрив між розмовною мовою і штучною граматиною. Його дуалістична концепція належить сучасникам, а його теорія про *vulgare illustre* (блискуча мова) – майбутньому.

2.6. Мова як історична категорія у сприйнятті Данте

2.6.1. Ідеї щодо походження мови у висвітленні Данте

В Італії XIII ст. вже існували трактати про поезію. Наприклад, „Провансальський Донат” або „Закони кохання”. Питання поетики і красномовства нових мов розглядалися у творах Брунетто Латіні, учителя Данте, і його сучасника Франческо да Барберіно. У Франції XII-XIII ст. було створено чимало поетик латинською мовою. Утім, задумка Данте була ширшою і глибшою ніж у його попередників. Він торкнувся не лише техніки поезії та красномовства, не лише граматичної побудови мови і діалектів, але й висловив глибоку і нову думку для свого часу про виникнення і становлення мови. Звичайно, де в чому він дотримується панівної за середньовіччя та й пізніше біблійної концепції походження мови (про неї писатиме, зокрема, Павло Житецький у своїй загальномовознавчій статті „Вільгельм Гумбольдт у історії філософського мовознавства”, описуючи погляди на мову за Середньовіччя): мова – це дар божий. У наш час ця „архаїчна” концепція реанімується (на зразок історизмів, які можуть повертатися в мову, якщо відновлюються відповідні чи подібні реалії), її пропагує, наприклад, М.П. Кочерган у підручнику „Вступ до мовознавства”: „Найвірогіднішою гіпотезою є гіпотеза божественного, чи інопланетного (космічного), походження мови. Нині чимало вчених повертаються до біблійного пояснення походження мови. Бог створив людину і дав їй мову” [99, с. 44]. Найдавнішою, за Данте, була мова нащадків Євєра – давньоєвєрейська. У трактаті „Про народне красномовство” цю мову автор називає „певна форма мови”, тобто перша мова, яка була створена богом разом з першою душею. „Отже, на основі розуму, ми віруємо, що мовлення спочатку було дароване Адаму відразу після втілення його Творцем” („Rationabiliter ergo credimus ipsi Ade prius datum fuisse loqui ab Eo qui statim ipsum plasmaverat”), безапеляційно підкреслює автор у трактаті [48, с. 272]. Цією давньоєвєрейською мовою, на переконання Данте, говорив Адам і його нащадки аж до того часу, поки люди не стали гордими і вирішили будувати Вавилонську вежу. Трактат „Про народне красномовство” – це одна з перших робіт у його творчості, яка зазнала сильного впливу церковної середньовічної культури. Відомо, що трактат автор писав одночасно з „Бенкетом”. Однак,

пізніше в „Божественній комедії”, в останній своїй роботі, Данте стверджував, що мова є наслідком людської природи, і що мова створена першою людиною – Адамом. Ця теза звучить у частині „Рай” словами самого Адама: „Tu vuogli udir... La lingua ch'io parlai fu tutta spenta innanzi che a l'ovra inconsumabile fosse la gente di Nembròt attenta ” („Ти хочеш знать...про мову – наслідок моїх зусиль...Та мова, що гравив, я як алмаз, до незавершеної зникла вежі коли напав людей Немврода сказ”, „Рай” XXVI 114) [43, с. 463]. У цьому і лінгвістичний феномен Данте, творця, який жив і творив на рубежі двох епох середньовіччя і Відродження. Його творчість – це синтез характерних ознак двох протилежних епох. Отже, лінгвістичну теорію Данте щодо походження і творіння мови можна схематично зобразити так: Бог виступає як формальна причина мови (*causa formalis*, за Аристотелем), Адам (творіння Бога) – дієва причина (*causa efficiens*), він перетворює ідеальну форму мови, яку створив Бог, у конкретну звукову мову (яка за традицією ототожнювалася з давньоєврейською) [140, с. 44]. Варто відзначити, що до форми мови Данте відносить назву предмета словом (*rerum vocabula*), порядок, структуру слів (*vocabulorum constructionem*) і вимову слів (*constructionis prolationem*). „Dico autem 'formam' et quantum ad rerum vocabula et quantum ad vocabulorum constructionem et quantum ad constructionis prolationem” („...я кажу „форма” і стосовно найменування речей словами, і стосовно побудови слів та їх вимови”) [48, с. 274]. Таким чином ставиться питання не про походження слів (імен), на яке відповідає біблійське писання, а створення мови в цілому, і в цій мові ми можемо простежити, що Данте розрізняє у нашому розумінні три рівні: лексичний, синтаксичний або морфологічний і останній – фонетичний (про форму мови у середньовічному розумінні і, зокрема терміни, які використовує Данте на позначення трьох рівнів форми мови аналізує італійський мовознавець М. Корті, російські вчені Л.Г. Степанова, Т.Б. Алісова [167, с. 33; 139, с. 44; 2, с. 31-34]).

Перша мова людства була богодуховенною, мовою благодаті і ця мова могла би застосовуватися всіма людьми, утім, не судилося. Єдина благодатна

форма мови була розсіяна через людську провину, через людську самовпевненість, яка проявилася під час зведення Вавилонської вежі, що означає вежі „змішання”. Після змішання первинна мова залишилася лише у євреїв, які, як вище було сказано, успадкували її від Євера. І тут автор знаходить пояснення, чому за християнським повір’ям Спаситель Ісус Христос народився серед євреїв: („ut Redemptor noster, qui ex illis oriturus erat secundum humanitatem, non lingua confusionis, sed gratie frueretur”) „щоб Месія користувався не мовою змішання, а благодаті” [48, с. 274]. Дантова концепція божественного походження мови стала яскравою ілюстрацією теорії, яка цілком панувала в епоху середньовіччя. Трактат „De vulgari eloquentia” став однією із основних мовознавчих робіт, у якій детально викладено думку тієї доби про походження мови. Свідченням цього є часті посилання мовознавців, які в подальших століттях досліджували походження мови, на концепцію Данте і його трактат, зокрема, такі посилання фіксуємо у підручнику І.І Ковалика, С.П. Самійленка [91, с. 39], О.А. Донських [59, с. 35], Б.В. Якушина: „біблейське пояснення цього питання не лише приймав, але й намагався розгорнути і пояснити у своїй незавершеній роботі „De vulgari eloquentia” незадовго до 1305 р. великий італійський поет Данте Аліг’єрі” [163, с. 12].

2.6.2. Погляди Данте на мовну еволюцію

Данте, на відміну від усіх своїх попередників, визнає мовну еволюцію. Ще в „Бенкеті” він зазначив: „Onde vedemo ne le cittadi d’Italia, se bene volemo agguardare, da cinquanta anni in qua molti vocabuli essere spenti e nati e variati; onde se ‘l picciol tempo così transmuta, molto più transmuta lo maggiore. Sì ch’io dico, che se coloro che partiron d’esta vita già sono mille anni tornassero a le loro cittadi, crederebbero la loro cittade essere occupata da gente strana, per la lingua da loro discordante” („Якщо добре придивитися, можна прийти до висновку, що в містах Італії за останні п’ятдесят років багато слів зникло, з’явилося і змінилось; якщо короткий час викликає такі перетворення, то довший породжує

їх у ще більшій кількості. Отож, я вважаю, якби ті, хто залишив це життя тисячу років тому, повернулися до своїх міст, вони б на основі відмінностей у мові прийшли до висновку, що їх міста зайняли чужоземці”) [48, с. 119]. Данте виходить із визнання колишньої єдності романських мов і з констатації того, що процес дивергенції італійських діалектів продовжується, оскільки „*homo sit instabilissimum atque variabilissimum animal, nec durabilis nec continua esse potest, sed sicut alia que nostra sunt, puta mores et habitus, per locorum temporumque distantias variari oportet*” („людина створіння вкрай непостійне і змінне, тому мова не може бути ні довготривалою, ні постійною..., а повинна змінюватися у зв’язку з відстанню між місцевостями та плином часу”) [48, с. 278]. Тобто, Данте говорить: „*nam si alia nostra opera perscrutemur, multo magis discrepare videmur a vetustissimis concivibus nostris quam a coetaneis perlonginquis...*” („Ми набагато більше відрізняємось від найдавніших наших співвітчизників, ніж від найвіддаленіших сучасників”) [48, с. 277].

Як ми вже зауважували, Данте вважав, що Адам і Єва, перші люди, говорили давньоєврейською мовою, яка уціліла в нащадка Гебера (євреїв) після вавилонського стовпотворіння і змішання усіх мов. Автор наголошує, що за життя Адама, ім’я бога було „І”, лише потім воно змінилося в „Ель”. Таким чином, підтверджуючи еволюційну теорію мови, Данте написав у „Божественній Комедії”:

*„Pria ch’i’ scendessi a l’infernale ambascia,
I s’appellava in terra il sommo bene
onde vien la letizia che mi fascia;
e El si chiamò poi: e ciò convene,
ché l’uso d’i mortali è come fronda
in ramo, che sen va e altra vene”.*

*„Ще не ступав я на пекельні сходи
А всеблагий звавсь „І” серед земель,
Кого шаную я й усі народи
Пізніше він дістав наймення „Ель”,*

*Бо звичаї зникають у людини,
Як всохлий лист зника серед пустель”.*

(Рай, XXVI, 133)

Звідси можна зробити висновок: давньоєврейський говір не був винятком, а також еволюціонував, як і інші наріччя. Ім'я „Ель” Данте перейняв із „Етимологій” Ісидора Севільського. В оригіналі назва звучить „*Origines sive Etymologiae*” – „Начала, або Етимології”. „Начала” у роботі Ісидора мають дві назви: *initium* – начало у світі речей, *principium* – у світі понять. У заголовку використане слово „*origo*” – начало у світі слів. „Залишилося зробити наступний крок – ототожнити інтерпретацію Письма та світобудови, слів і речей. Цей крок у бік етимологізації Ісидор і робить, стверджуючи, що „пізнання сущого є пізнання через слово”. Сама назва праці побіжно вказує на онтологізацію зв'язку „слово – поняття – річ” [136, с. 49].

Вивчення італійських діалектів навело Данте на думки, наскільки народна мова в її місцевих розгалуженнях непостійна. До речі, визнавши благородність народної мови, Данте не заперечував, що літературна мова має все-таки перевагу саме в постійності. Еволюцію народної мови Данте знайшов не лише в територіальній різноманітності, але і в часовій, на що вказують у цьому підрозділі вище наведені цитати. Також, як ми вже показали, наявна в Данте і соціальна диференціація: „*et quare vicinius habitantes adhuc discrepant in loquendo... quod mirabilius est, sub eadem civilitate morantes, ut Bononienses Burgi Sancti Felicis et Bononienses Strate Maioris* ” („близькі сусіди розрізняються мовою... що дивує, так це те, що і жителі одного й того ж міста як болонці передмістя святого Фелікса і болонці з Великої вулиці”) [48, с. 277]. Тобто мешканці центральних кварталів, багатії, інакше говорять, ніж бідніші люди, які мешкають за міськими стінами. На переконання флорентійця, мова, змінюючись, псується, і таке явище – це наслідок свавільності окремої особи. Аби уникнути такого свавілля – і необхідно створювати літературну мову.

Отже, Данте задовго до свого співвітчизника, філософа Джамбатісти Віко (*Vico*, 1668-1744 pp), який працював професором Неаполітанського

університету і там же в Неаполі 1725 р. видав знамениту книгу „*Підвалини нової науки про спільну природу націй*” („*Principi di una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni*”), якою й уславився (проте не відразу), утверджує історичний погляд на мову. У подальшому так близько підійшов до історичного мовознавства аж у XVIII ст. Йоган-Готфрід Гердер (Johann Gottfried Herder, 1744-1803 pp.), який у „Дослідженні про походження мови” (опубліковано 1772 р.) висловив думку, що мова пов’язана з культурою народу, постійно розвивається і в процесі свого розвитку вдосконалюється, визнавши таким чином поступальний рух світової цивілізації і його сприятливі наслідки для людського роду – не лише матеріальні, але й духовні, моральні. Утім, Данте хоч і визнає змінність мови через часовий, територіальний і соціальний чинники, однак ще не усвідомлює принципи розвитку мови. Поет ще не сприймає природній розвиток суспільства і мови в цілому, а говорить про суб’єктивний фактор особистості. Безумовно новатором свого часу він став у тому, що визнав благородність і доступність народної мови і разом з тим виступив за нормативний характер літературної народної мови.

2.6.3. Спроби генеалогічної класифікації мов за Данте

Теми класифікації мов зовсім не торкалися за античності і середньовіччя (зафіксовані за період ранніх середніх віків поодинокі роздуми, які ми згадуємо у 3 розділі), оскільки існували лише дві мови, на думку людей тієї епохи, – своя і „варварська”.

Відомо, яке значення в творчості Данте, передусім у „Божественній комедії”, мали сакральні цифри 3 і 9 (певні містичні асоціації пов’язувалися в Данте також із числами 7 і 10): три – число триєдиного божества, сім – число „смертних гріхів” і число найвищих добродішностей, дев’ять – число дива і відродження, десять – число довершеності. На його думку, до Європи переселилися люди, які принесли з собою „трояку мову”: одна гілка заселила Південну Європу (романські мови), інша – частину Європи й частину Азії

(грецька). Третя заселила весь простір від гирла Дунаю чи навіть від Меотійських боліт аж до західних кордонів Англії. Це була область, на його думку, єдиної мови. Хоча потім через слов'ян, угорців, тевтонів, саксонців, англійців та інших племен вона розгалузилася на різні народні говірки.

Тобто Данте розділяє всі мови Європи на три великі групи, але в той час як попередник Данте Родерікус (1175-1247 рр.), про якого ми писали у 1 розділі, наводить свідчення про інші мови (баскська, кельтська, романська, фінська, лапландська), Данте нічого не знає про них. Данте об'єднує в центральну групу німців, слов'ян і навіть угорців, і віддає грекам усю Східну Європу, починаючи від східного угорського кордону. Можливо, Данте змішував розподіл за мовним принципом з належністю до грецької церкви, адже поділ відбувся ще 1054 р. З цієї класифікації видно, що автор лінгвістичного трактату нічого не знає про Східну Європу і про три східнослов'янські мови, поняття не мав про балтійські мови та інші мови народів, які проживали на схід від Італії. Межі поширення романських мов (за винятком іспанської та зовсім не відомої до XV ст. румунської) Данте описав майже бездоганно. Звісно автор мав уявлення про спільність індоєвропейських мов, оскільки вважав, що три групи (латинська, слов'яно-німецька, грецька) мають спільне походження. Імовірно, Данте вивчив кілька слов'янських або німецьких слів у Болоньї, де він навчався.

Безумовно, Данте ще був далекий від правильного трактування спорідненості мови. Він звертається до романських мов і дає їх першу класифікацію на основі того, як формулюється в них стверджувальна відповідь: іспанці кажуть „ок”, французи „ойл”, італійці „сі”. Таким чином, Данте виступив передвісником порівняльно-історичного мовознавства, як і Гівельм Постеллус (1510-1581 рр.), Юлій-Цезар Скалігер (1484-1558 рр.) та ін. [99, с. 40].

Підтвердженням того, що ці романські мови походять від однієї мови є й те, що велика кількість слів у них позначає спільні поняття, так стверджує Данте, який далі виступає в ролі компаративіста, порівнюючи слова: „бог –

dominus”, „небо – *coelum*”, „любов – *amor*”, „земля – *terra*”, „море – *mare*”, „їсти – *edere*”, „живе – *vivit*”, „вмирає – *moritur*” та інші слова. Цей список доводить, що три романські мови мають спільне джерело. Данте наводить яскравий приклад відповідності одного слова „*amor*” (любов) у провансальській, французькій і італійській мовах щодо латинської мови: „*Trilingues ergo doctores in multis conveniunt, et maxime in hoc vocabulo quod est „amor”* („знавці трьох мов подібні один до одного в багатьох словах, і, найперш за все, у словом „любов”) [48, с. 276]. Данте наводить приклади віршів трьох поетів різними мовами, використовуючи слово *amor*, і приходять до висновку, що наявність спільних слів для цих трьох мов (провансальської, французької, італійської) доводить єдність мови на початку змішування усіх мов. Приклади Данте також є свідченням дивергенції мови, що пов'язане з непостійністю людської природи. Італійський учений помилився, назвавши іспанців (провансальців) носіями мови – „ок”, тобто мови, у якій стверджувальна частка „так” звучить як „ок”. Однак загалом спостереження Данте справедливі, а для його часу, коли романські мови не лише не вивчали, але й вони ще зовсім не ствердилися – це було надзвичайно оригінальним і цінним висловлюванням.

2.7. Загальномовознавчі питання лінгвостилістики та поетики в лінгвістичні концепції Данте

Відомо, що питанням поетики приділяли значної уваги за античності.

Літературну італійську мову, яку Данте прагне знайти і створити серед безлічі діалектів, слід вважати віссю. Навколо цієї осі обертаються всі діалекти. Проаналізувавши італійські діалекти та визнавши блискучою народну мову, Данте продовжує роздуми про те, як і кому слід її використовувати. Автор переконаний, що мова – це знаряддя для людини. Як і в будь-якому мистецтві чи сфері діяльності повинен вправлятися професіонал і майстер, так і з мовою мусить управлятися лише людина обдарована. Данте застерігає, що не варто абикому й абияк писати поезію, прозу такою блискучою мовою, інакше її

можна понівечити. „Unde cum sententia versificantium semper verbis discretive mixta remaneat, si non fuerit optima, optimo sociata vulgari non melior sed deterior apparebit, quemadmodum turpis mulier si auro vel serico vestiatur” („думка поета, якщо вона розходиться зі словами, що її виражають, і є не найкращою, але поєднується з найкращою народною мовою, ця думка буде тільки гіршою подібно до того, як ганебна жінка, наряджена в золото та шовк”) [48, с. 289]. Майстра слова Данте порівнює з ковалем, „який ганить подане залізо, намагаючись перекласти вину за погано виплавлений ніж ...на залізо і таким чином зняти з себе провину” („sì come lo mal fabbro biasima lo ferro appresentato a lui...credendo dare la colpa del mal coltello al ferro e levarla a sé”) [48, с. 129]. Це порівняння значуще для Данте, його автор використовує і в „Божественній Комедії”, вживаючи фразу „ковач рідної говірки” („fabbro del parlar materno”) [43, с. 301]; вона стане крилатою. Данте засуджує тих італійців, які постійно притримуються одного місцевого говору. Він схвалює флорентійців, які знайомі з „красотами народної мови” і які бажають прославити загальнонародну мову.

Данте також виступає і як теоретик літератури. Зокрема, торкається проблем стилістики. Достойна людина має писати народною мовою лише канцони (у західно-європейській поезії XIII – XVII ст. ліричний вірш про лицарське кохання). Оскільки балади (найпопулярніший жанр народної поезії, почав складатися у країнах Західної Європи з XIII ст., переважно існував в усній формі) застосовували для музики і танців, то писали в середньому стилі. А сонети могли писатися як високим стилем, так і низьким, бо містили простонародні вирази, вільну лексику міської сатири. Однак згодом Данте відійде від такої принципової думки. Адже свою „Божественну комедію” він напише різними стилями. Теми, які слід оспівувати в канцонах – це захист батьківщини, сім’ї, любов та добродійність. Оскільки Данте стверджував, що літературну мову слід шукати передусім в поезії хоча б через те, що італійська проза ще не вироблена, у той час як італійські канцони і сонети уже сто років

звучать. Тому поет береться дослідити народну італійську віршованість, визначає перевагу того чи іншого силабічного розміру, аналізує лексику.

Данте наголошує на тому, що для створення високого стилю слід ретельно відбирати слова, тобто виступає прихильником лексичного пуризму. „Testamur proinde incipientes non minimum opus esse rationis discretionem vocabulorum habere, quoniam per plures eorum maneries inveniri posse videmus. Nam vocabulorum quedam puerilia, quedam muliebria, quedam virilia; et horum quedam silvestria, quedam urbana; et eorum que urbana vocamus, quedam pexa et lubrica, quedam yrsuta et reburra sentimus. ” („Ми починаємо з вказівки на не малу складність розумного відбору слів, бо ми бачимо велику кількість способів їх знаходження. Насправді, одні слова бувають дитячими, інші жіночими, інші чоловічими; а серед них одні дикі, інші світські, серед світських ми відчуваємо, як слова можуть бути вичесані і на помаджені, інші – волосаті та пошарпані”) [48, с. 296]. Згодом і від цього принципу автор також відмовиться, оскільки, знову-таки, у „Божественній комедії” письменник використовує ту лексику, яку він відкидав. На думку Данте, канцона повинна створюватися в трагічному, тобто високому стилі, із дотриманням лексики і правильної граматичної побудови. У строфі канцони не повинно бути повторів, заспіву, як і в баладах та канцонетах. Обов’язково має бути єдність думки в кожній строфі. Він наполягав на одинадцятискладному вірші. Таким чином, Данте створював поетику італійської літературної мови. „Першим в історії європейської літератури нашого тисячоліття він створив цілком індивідуальну „поетичну систему” і тим самим вказав шлях Аріосто, Шекспіру, Сервантесу” [35, с. 84].

Про те, що Данте відводив поетиці слова велике значення, свідчить назва трактату „De vulgari eloquentia” („Про народне красномовство”). І хоча, як ми бачили, трапляються різні переклади цього трактату і навіть плутанина з латинською назвою, як ми вище описали, ми спираємося на назву, яку відстоюють С.В. Семчинський, а також І.М. Голєніщєв-Кутузов, „De vulgari eloquentia” – „Про народне красномовство”. С.В. Семчинський стверджує, що Данте мав на увазі передусім створення поетики італійської літературної мови,

а не просто прославляв народну мову [131, с. 58]. Важливим аспектом є і те, що Данте писав трактат про поетичне мистецтво літературною мовою. Тому ми дотримуємося узагальнення С.В. Семчинського, що „смісл латинського заголовка „De vulgari eloquentia” приблизно такий „про красне письменство літературною мовою”, і його, очевидно, доцільно перекладати „Про народне красномовство” [131, с. 63].

Отже, народна мова прекрасна і знаменита сама по собі. Майстерний письменник розвиває мову передусім тим, що звертається до цієї мови і нехтує латиною. Справний майстер слова може зробити блискучу народну мову ще кращою. Невмілий письменник краще хай не береться за цю справу і не виходить за межі свого місцевого говору – саме так радить поет. А головне – мова, яку шукав Данте, мала бути поетичною, тобто „направленою сама на себе”, і творити її мав поет. Друга книга трактату Данте „Про народне красномовство” присвячена техніці виконання – як творити вірші *італійською мовою*. „На жаль, у незавершеному своєму трактаті Данте не встиг пояснити, як він розумів успішну роботу письменника у сфері народної мови. Про це можна судити лише за величезними практичними досягненнями самого Данте, автора „Божественної комедії” і одного з творців італійської літературної мови” [21, с. 178].

Підводячи **підсумок** другого розділу, відзначаємо, що в художній творчості, як і в лінгвістиці Данте став систематизатором усіх середньовічних лінгвофілософських і загальнограматичних ідей, які в майбутньому впливали на всю історію загального мовознавства.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. До лінгвістичних ідей Данте ми відносимо:

а) протиставлення латини народній мові, яку автор визнає благороднішою і знаменитою. Народна – це та мова, як наголошує автор, яка передається з материнським молоком;

б) опис діалектів середньовічної Італії. Данте як перший італійський діалектолог свій поділ пов'язує з фізичною географією, етнографією та соціальною диференціацією;

в) Данте вперше заговорив про соціальні розбіжності мови, зокрема за професією та матеріальним рівнем забезпеченості;

г) пошук літературної, національної мови, яка б об'єднала роздрібнену країну, і яка є органічним цілим, що властиве і зрозуміле кожному мешканцю Італії, цією мовою, на думку поета, має стати „штучний витвір рефлексії”;

г) розрізнення функцій мови, серед яких автор вважає найголовнішою комунікативну;

д) погляди на мову як особливу знакову систему. Завдяки семіотичним ідеям, Данте визнають одним із попередників білатеральної теорії мовних знаків. За його теорією, мова як особлива знакова система – не лише чуттєва, а й розумна;

е) походження мови, розуміння Данте мовної еволюції, перша спроба класифікації мов на германські, грецькі та романські групи – усе це свідчить про історичний погляд Данте на мову;

є) аналізуючи поетику мови, Данте передусім прагнув створити поетику італійської літературної мови.

2. Для свого часу Данте став першим теоретиком мови, який задумав створити підручник (трактат „De vulgari eloquentia”) з теорії словесності та поетики. Його наукова теорія, на нашу думку, має велике значення не лише для італійського мовознавства, а й для європейської лінгвістики в цілому. Данте не

лише підсумував висновки науки свого часу, але й зумів перевершити ідеї пізніших епох і наступних поколінь, про що детально буде сказано в 3 розділі.

3. Крім того, можна зробити висновок, спираючись на творчість Данте і зокрема на його лінгвістичні погляди, що в період середньовіччя відбувався складний процес загальнокультурного розвитку. Спрощувати спадок високого середньовіччя означало б відмовитися від правильного розуміння Данте і Відродження. Від середини XIII до середини XIV ст. в інтелектуальному житті Італії – сильніше, ніж будь-де в Європі – відбулися глибинні зміни, які можна позначити терміном „Передвідродження”. Данте протягом усього творчого шляху – від „Нового життя” і до „Божественної комедії” – незмінно користувався прийомами античної риторики. Зміст і знання текстів IV – VI, а також XI – XII ст. показує вплив латинських авторів на Данте і навіть прямі запозичення із творчості давніх письменників. Дослідники Данте (зокрема, Ернст Роберт Курціус) не сумніваються, що Данте вже 1295 р. був гарно знайомий з латинськомовною риторикою та поетикою. Тих поетів, які писали латинською мовою, він вважав своїми учителями і до них постійно звертався. Наприклад, літературний герой Амур у „Новому житті” Данте володіє даром мовлення і з’являється в образі юнака. Образ Амура в Овідія (Метаморфози) також говорить людською мовою. Образ Риму – у поемі Лукана, Наука промовляє в Горація, Філософія – у Боеція. Щоб створити досконалу літературну мову Італії (за визначенням автора ця мова є: *illustre, cardinale, aulicum, curiale* – блискуча, провідна, розкішна, офіційна) потрібні, на думку Данте, теорія літератури і поетика. Літературна італійська мова може вирости і зміцніти лише у школі латинської літератури, а тому слід вчитися у великих латинських авторів, які писали правильною, добірною мовою.

РОЗДІЛ 3

РЕЦЕПЦІЇ ЛІНГВІСТИЧНИХ ІДЕЙ ДАНТЕ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Основне завдання третього розділу нашого дослідження – інтерпретація мовознавчих поглядів Данте в подальшій історії загального мовознавства. Тому, відштовхуючись від описаних лінгвістичних ідей італійського мовознавця в попередньому розділі, ми в такій самій послідовності аналізуватимемо вплив його мовознавчих думок на європейське мовознавство.

3.1. Загальномовознавча проблема „Мова і суспільство”

3.1.1. Проблеми становлення літературної мови у європейській постсередньовічній лінгвістиці

Формування літературних, національних мов у європейських країнах розпочалося ще за середньовіччя. Процитатуємо М.П. Кочергана: „Національною мовою може бути тільки жива мова” [98, с. 52]. Граматика відіграла важливу роль у формуванні ідеології та культурного самоусвідомлення народів у середні віки. Особлива роль у цьому історичному процесі, як ми зазначали у попередніх розділах нашого дослідження, належить граматиці класичних мов, передусім латинської, оскільки, ще раз акцентуємо, в епоху середньовіччя мистецтво мови, зокрема граматичне, риторичне, поетичне, перекладацьке, а також нормована, літературна, класична мова як засіб оформлення думки та інструмент формування ідеології займали провідне місце в системі мистецтв. Граматика успішно виконувала роль механізму дисциплінування думки, а, отже, і формування ідеології. „На ґрунті європейської культури достатньо звернутися до Данте й італійських шкіл, до Кембріджу й інших англійських шкіл, щоб переконатися в тому, що мова

(класична) з її граматиною і відпрацьованим інструментарієм дискурсу і диспуту була провідним інструментом пізнання...” [121, с. 93]. В італійській лінгвістиці і, як ми стверджуємо в нашому дослідженні, в усьому європейському мовознавстві, важливу й переломну роль відіграв флорентієць Данте. „Момент, коли Данте задумався над проблемою *vulgare illustre*, слід вважати поворотним пунктом в історії європейської культури” [15, с. 62]. Характерною рисою середніх віків є чітке відокремлення класичних мов від нових розмовних мов – у теоретичному усвідомленні, у суспільному використанні мови на практиці. Культивування нових мов, звісно, спирається на класичні мови, тобто мови шкіл, освіти та освіченості (у Європейських країнах – це латина, у мусульманських – арабська мова), таким чином зароджувався літературний і культурний білінгвізм.

У сучасному мовознавстві існування двох лінгвістичних систем у соціумі визначається як диглосія. Слід процитувати Б.А. Успенського, який характеризує диглосійну ситуацію: „Книжна і не книжна мовні системи протиставляються за способом засвоєння, набуття: якщо не книжна система засвоюється природним шляхом, так би мовити, з молоком матері, то книжна система засвоюється штучним, книжним шляхом – у процесі формального вивчення... Таким чином, книжна мовна система накладається на не книжну як вторинна, вона набувається в дорослому віці” [148, с. 5]. Дозволимо у своєму дослідженні провести очевидні паралелі Б.А. Успенського з теорією Данте, який штучну латину називає вторинною мовою, а народну вважає первинною, оскільки вона засвоюється з материнським молоком (цитати з трактату Данте нами наведено в 2 розділі). Наше завдання тут – простежити, як розвивалася лінгвістична думка Данте щодо необхідності становлення літературних мов у подальшому європейському мовознавстві.

Епоха Ренесансу – це період нової культурної спільноти, період, коли з’являється культура і мистецтво нового типу, який принципово відрізняється від середньовіччя. І, зокрема, більшість дослідників цієї епохи стверджують, що ренесансна література стрімко розвивається саме національними мовами [114,

с. 85], на відміну від латинського середньовіччя. Усвідомлення національного мотиву в мові бере початок у Данте. У ньому наявний задум створити єдину мову, навколо якої об'єднався б народ роздрібненої Італії, вимученої міжособними конфліктами.

Ідея національної єдності, яка зародилася у Флоренції, ґрунтується на народній літературній мові, на захист якої виступає Данте. Говорячи про італійську мову, Данте спочатку розглядає її як мову італійського народу, а вже потім – як народну мову всього людства. Тобто латина виступає антиподом народної мови не лише в Італії. Латина – це граматична (літературна) мова багатьох народів середньовіччя. Розуміння латини як уселюдської мови властиве як лінгвістичній думці середньовіччя, так і авторам „Граматики Пор-Рояля” (1660 р.).

Попри зародження національних мотивів у культурі та велике розгалуження діалектів, Європа XIV–XV і навіть XVI ст. як культурне ціле продовжувала залишатися латинськомовною. Знання латинської мови було нормою для освіченого італійця, так само як і для француза чи німця. Діячі епохи Відродження прагнули у своїх працях відродити стиль латинських письменників „золотого віку” римської літератури, особливо Цицерона. Із цим було пов'язано відновлення класичної латини, яка в період середньовіччя перекручувалася і наповнювалася варваризмами внаслідок поступового розвитку народних мов. Як відомо, гуманісти розшукували старовинні рукописи античних письменників. Так були знайдені твори Цицерона, Квінтіліана, Тіта Лівія та інших. На другому етапі Відродження, після падіння Константинополя (1453 р.), з'явилася зацікавленість грецькою літературою і грецькою мовою. Леонардо Бруні (1374-1444 рр.), канцлер Флорентійської республіки, переклав латинською мовою твори грецьких письменників та філософів – Платона, Аристотеля, Плутарха. „Гуманісти з неприборканою пристрасстю розшукують, переписують, вивчають і пропагують забуті та напівзабуті протягом віків твори давньоримської літератури, намагаються воскресити безнадійно зіпсовану класичну латину” [38, с. 330]. Однак слід

зауважити на особливому ставленні до латини саме італійців. Вони вважали латинську мову високорозвинutoю мовою свого народу, своїх пращурів і прагнули повернути її до життя, вирівнюючи всі лінгвістичні норми¹. Як наслідок, мовна норма вперше після античності осмислилася як змінний, історичний процес, на який можуть впливати різні соціальні, політичні й економічні фактори. Зараз загально визнано (праці М.М. Пилинського, С.В. Семчинського, М.П. Кочергана), що на будь-якому етапі свого розвитку мова як явище суспільне виступає і як конкретно-історична соціальна норма. Певна міра унормованості навіть для усної мови є доконечною умовою самого комунікативного акту, на що першим звернув увагу Данте.

Якщо для країн Реформації (держави, у яких відбувався християнський церковно-релігійний, духовно-суспільний та політичний рух оновлення у XIV-XVI ст., країни Західної та Центральної Європи) поштовхом до національної єдності стали переклади Біблії народними мовами, то в Італії два перших переклади Святого Письма італійською, які побачили світ у Венеції у 1417 р., не мали ніякого суспільного резонансу. Натомість саме в Італії роль об'єднання на першому етапі Відродження виконували світські тексти – пам'ятки римської літератури. До оригінальних текстів-пам'яток, які були джерелом духовного Відродження, гуманісти Італії ставилися так само серйозно, як інші народи до канонічних текстів Святого Письма.

Услід за І.М. Голенищевим-Кутузовим [див.: 35] можемо поставити питання: у чому містилася латинська реформа доби кватроченто (XVст.)? Італійці визначили перед собою мету – наслідувати у своїх власних творах мову класичних авторів і уникати „варваризмів”, які були властиві середньовічній латині. Це була спроба реставрувати, повторюючи класичну латину, живу мову і здійснити мовну й літературну „революцію”. Ця реформа поширилася на всі мовні рівні: на правопис, просодію (одна зі складових частин античних і ренесансних граматики класичних мов), пунктуацію, лексику і

¹ Подібне явище буде властиве й румунському мовознавству кінця XVIII – першої половини XIX ст. Представники „Трансильванської школи” акцентуватимуть необхідність „рероманізувати” румунську мову, наблизивши її до класичної латини – *lingua sacra*.

фразеологію, синтаксис і навіть усне мовлення. Освіченні італійці довели, що відтворити мову не можна за граматичними підручниками, теоретичними і логічними конструкціями, які далекі від живої мови і реального спілкування. Тому для своїх цілей італійці використовували епістолярний жанр – жанр побутової прози. Зрозуміти римську культуру, латину у повсякденному спілкуванні освічених людей, італійці змогли лише тоді, коли познайомилися з листами Цицерона. Тому таку тенденцію відродження латинської мови, не маючи її природних носіїв, можна назвати услід за І.М. Голеніщевим-Кутузовим, реформою-експериментом [див.: 35].

Середньовічна наука використовувала латину як мову незмінну і штучну і виробила методи наукового аналізу, які відповідали цій концепції. Уявленню про латину як про штучну структуру сприяло і шкільне викладання – заучування лексики за словотвірними моделями. Як неодноразово ми наголошували в роботі, латину опановували з дидактичною метою за найвідомішими давньоримськими граматиками – „Ars minor” і „Ars maior” Елія Доната та „Institutiones grammaticae” Прісціана, у яких просто й водночас усеохоплююче описано фонетику, орфографію, морфологію й особливо синтаксис латинської мови. „Est et inde alia locutio secundaria nobis, quam Romani gramaticam vocaverunt. Hanc quidem secundariam Greci habent et alii, sed non omnes: ad habitum vero huius pauci perveniunt, quia non nisi per spatium temporis et studii assiduitatem regulamur et doctrinamur in illa” („Є у нас вторинна мова, яку римляни називають граматною. Така вторинна мова є у греків і в інших народів, але не в усіх; навиків цієї мови досягають не всі, бо її вирівнюємо і вивчаємо протягом довгого часу і старанності”) [48, с. 270]. На противагу діячам середньовіччя, гуманісти Відродження не сприймали латину вічною і незмінною. Вони звернули увагу на те, що мова може покращуватися або погіршуватися, і пов’язали ці процеси з рівнем культури та освітою у суспільстві. Тому їхня програма реставрації живої латини передбачала широке коло діяльності, спрямоване на розвиток культури й освіти в Італії. Активне володіння латиною як письмовою, так і усною формами було частиною цієї

програми; до того ж це було засобом заробітку. „Усі ці свідчення вперше добували і поширювали самі гуманісти, і за цими новими знаннями, до того нікому не потрібними, стали з'їжджатися до Італії з усіх кінців Європи студенти і вчені слухати лекції „затворників” латини” [140, с. 157]. Російський романіст Л.Г. Степанова, описуючи мовні явища періоду кватроченто, стверджує, що засвоєння античного спадку в цей період породило нові проблеми і питання, які не були актуальними для середньовічної культури. Зокрема, з'явилася проблема авторства і плагіату. До цього питання постійно звертається Петрарка у своїх „Листах”, вивчаючи етику античного ставлення до чужого слова за Сенекою.

Серед основних діячів, які творили латинську реформу (відродження „золотої латини”), передусім вирізняється Лоренцо Валла (1405 або 1407-1457 рр.). Його ретельне вивчення латинської мови відобразилося у творі „*Elegantiae Linguae Latinae*” („Красоти латинської мови”). Валла критикував формалістичний, науковий стиль середньовічних схоластів, намагався відновити красу й велич латинської мови доби Квінтіліана. „Кому не відомо, що всі науки мистецтва процвітають, коли квітне мова, й занепадають разом з нею?” [26, с. 123]. Як вже було вище сказано, гуманістам властивий історичний погляд на мову. Валла, уважно вивчивши давніх авторів, розробив періодизацію історії розвитку латинської мови. Він розрізняє період Цицерона і період Квінтіліана. Другий період, на переконання гуманіста, починається з Тита Лівія, Вергілія та Горація. Тому справедливо дослідники епохи Відродження стверджують, що Валла відкрив категорію „історії мови” [154], у продовження розрізнення Данте мовної еволюції.

Першим гуманістом, який серйозно зайнявся вивченням творів Варрона про латинську мову, був Помпоній Лет (1427-1497 рр.), який написав коментар до „*De lingua Latina*” („Про латинську мову”) давньоримського філолога. Помпоній заснував у Римі гурток гуманістів – Римську академію, де вивчали античну філософію, критикували середньовічну схоластику, окремі положення католицької церкви. Члени „Академії” прагнули наслідувати давніх римлян:

прийняли римські імена і святкували язичницькі римські свята. Після тисячолітньої перерви члени „Академії” відновили постановку п’єс Плавта. Такий язичницький дух активістів та політичні домагання породили гнів папських властей. Помпоній Лет разом із своїми прибічниками потрапив до в’язниці.

Першим із літераторів Заходу, хто після багатолітньої перерви звернувся до вивчення грецької мови та літератури, був Боккаччо. Звісно, ставлення до грецької мови не було таким, як до латини, не передбачалося мовної реформи. Завдання відродження грецької вченості передусім формулювалася як навчальне і наукове. Про те, як слід грамотно перекладати тексти, писав Леонардо Бруні¹ (1370-1444 рр.) у своєму трактаті „De interpretatione recta” („Про правильний переклад”). Окрім змісту твору, – як писав Бруні, – слід передавати і жанрову специфіку при перекладі, а також індивідуальні особливості автора. Цікавий факт, що Леонардо Бруні, а також й інші автори, труднощі перекладу з грецької мови пов’язували з бідністю і обмеженістю рідної мови, тобто вони визнавали досконалість мови старшої літературної традиції, протиставляючи її з обмеженістю мови молодшої літературної традиції. Нерівність двох мов згодом активно обговорювалося у XVI ст., коли почали розвиватися народні мови, гуманісти протиставляли латину народним італійським мовам. Початок цієї дискусії, на чому ми наголошували, зародився ще у Данте: „Harum quoque duarum nobilior est vulgaris: tum quia prima fuit humano generi usitata; tum quia totus orbis ipsa perfruitur, licet in diversas prolationes et vocabula sit divisa; tum quia naturalis est nobis, cum illa potius artificialis existat” („Із цих двох мов славетніша народна, тому що нею людський рід користується спершу, тому що її вживає весь світ, попри розбіжності вимови й слів, бо вона для нас природна, у той час вторинна мова більш

¹ Леонардо Бруні – великий італійський гуманіст, родом з Аретцо (звідси його прізвище – Аретіно). Учень Джованні да Равени, вчителя риторики Флорентійського університету. Бруні займав посаду канцлера Флоренції, основоположник громадського гуманізму, розробив концепцію республіканської форми правління, в основі якої принципи рівності, свободи та демократії. У філологічному творі „Про наукові та літературні заняття” розкрив роль гуманізму. Найвідоміша робота „Історія флорентійського народу” (1439 р.), автор великої кількості перекладів латинською мовою творів Платона, Аристотеля, Плутарха, Ксенофонта і Демосфена.

штучна”) [48, с. 270]. За словами Данте, народна мова (*vulgaris locutio*) – це та мова, якої навчаються, „наслідуючи годувальниці”, без будь-яких правил. А тому ця лінгвістична система первинна, природна, на відміну від вторинної – „грамотної” (*grammatica locutio*). Отже, грецький досвід (літературна мова і мовна ситуація в Давній Греції) згодом у XVI ст. став у нагоді під час пошуку шляхів розвитку італійської мови. Однак, попри те, що питання створення єдиної національної мови в Італії зародилося ще в лінгвістичних працях Данте (поч. XIV ст.), італійці повернулися до нього лише в XVI ст. Причина пізньої єдності італійської літературної мови пояснюється історичним характером становлення Італії як держави, що постала лише з 1860-1870 рр. Утім, проблема становлення національної літературної мови в Італії – це окрема тема для досліджень, яку широко обговорюють лінгвісти (Р.О. Будагов, Б. Мільйоріні). Варто лише сказати, підсумовуючи, коли країни Західної Європи, наприклад Франція, досягли своєї єдності завдяки політично-економічному розвитку, то в єдності Італії величезну роль відіграла мовна спільність, що особливо виявиться в XIX ст. за Рісорджіменто¹.

Не всі спроби сформувати літературні мови на національній основі були здійсненні до кінця і завершені успішно. Наприклад, готська мова не отримала розвитку. Причинами цього можуть бути як політична історія народу, так і власна культурно-мовна політика готів.

В епоху Відродження гуманісти разом з очищенням латини від варваризації, яким вона піддалася в період середньовіччя, займалися „облагородженням” народних діалектів, які стали раніше мовою освічених людей, які зберегли те, що гуманісти називали „варварською безформністю” і „безграмотністю”. Гуманісти намагалися підкорити ці мови правилам латинської граматики, латинській просодії, латинській побудові періодів. Результат їхніх зусиль був двояким: латинську мову вони кінець-кінцем витіснили. Латинська мова трималася винятково завдяки школі й перебувала по

¹ Рісорджіменто (від іт. il risorgimento — відродження, оновлення) — історіографічний термін, синонім назви епохи Відродження.

іншу сторону життя, латина не була спроможна витримати реставрування. Натомість нові мови, пов'язані з усіма сторонами реального життя, вийшли з-під гуманістичного оброблення міцними й удосконаленими. „Життя відкинуло те, що в гуманістичній реформі було неприйнятним – не тому, що йшло врозріз із нібито властивим кожній мові „незмінним духом”, а тому, що саме життя і його дух змінився з часів Лівія, Цицерона і Горація” [15, с. 68].

Помилково вважати, що Данте є попередником гуманістів саме в тому, що приписував латині незмінність. „Гуманісти дотримувалися середньовічного погляду, коли задумали закріпити, зафіксувати латину, поховавши її таким чином. Відмінність в тому, що гуманісти помітили, як несхожа середньовічна латина на класичну, оголошену ними єдиною законною, у той час як середньовічні філологи цю різницю не помічали” [15, с. 194]. Щодо *vulgare*, то Данте ставить перед собою ту ж мету, яку ставили і гуманісти щодо латини: знайти для *vulgare* остаточну форму, втілившись у яку вона (*vulgare*) затвердилася б навіки. І хоча деякі учені (Р.О. Будагов, Й. Йордан) вважають, що оскільки літературні мови вирізняються єдністю, чіткістю і ясністю норм, характеризуються чітким естетичним вираженням, обов'язково мають соціальний престиж і відіграють особливу роль у житті всього даного суспільства, то такі літературні мови, зокрема романські, почали створюватися лише у другій половині XIX ст. Однак наше дослідження показує, що формування літературних мов відбувалося поступово протягом кількох століть і бере початок ще з Дантової лінгвістичної теорії про створення літературної мови Італії.

3.1.2. Розвиток теорії функцій мови

Функції мови більшою чи меншою мірою розглядають майже всі лінгвісти. З цього приводу не існує досі єдиної і остаточної думки, скільки функцій має мова. Радянський лінгвіст В.О. Аврорін (1907 – 1977 рр.) умовно розділяє мовознавців, які вивчають розвиток теорії функціональності, на дві

групи: монофункціоналістів (ті, які вважають, що мова має пріоритетною лише одну функцію), та поліфункціоналістів (ті, які присвоюють мові необмежену кількість функцій) [1, с. 34]. Для прикладу, за визначенням В.О. Авроріна, до монофункціоналістів, які єдиною функцією мови вважають комунікативну, можна віднести Н.І. Жинкіна, Р.В. Пазухіна, найвідомішого американського дескриптивіста Л. Блумфільда. „У біхевіористичній концепції Блумфільда будь-який акт мови розглядається як стимул, як подразник, який викликає механічну реакцію і в принципі не відрізняється від тваринного інстинкту. Зрозуміло, що при такому розумінні ні про що інше як гола комунікація, не може йти мова” [1, с. 36].

На відміну від вище згаданих попередників, К. Фосслер, представник школи естетичного ідеалізму, відповідно до своїх поглядів на мову, основною функцією мови вважає експресивно-естетичну, що перегукується з пріоритетною функцією Данте. К. Фосслер свої ідеї черпає з філософсько-естетичної концепції Б.Кроче, який у свою чергу багато чого запозичив у В. Гумбольдта. Мова для Фосслера, так само як і для Б. Кроче та В. Гумбольдта – це творчість, яка наближує мову до поезії. „Естетика, за Фосслером, – це наука про вираження духа чи інтуїції. Останнє пояснює провідну роль естетики. У той же час як інші науки: фонетика, акустика, фізіологія органів мови, експериментальна психологія та ін., – не більше як допоміжні дисципліни, підпорядковані цілям естетики” [4, с. 476]. За ствердженням Фосслера, мовні цінності творять обрані особистості – поети, митці, які обдаровані інтуїтивною силою, подібно тому як створюються шедеври мистецтва окремими людьми (варто згадати того ж таки Данте, також Шекспіра, Гете, Пушкіна, Шевченка, Емінеску). Такої ж думки дотримувався Данте, який вважав, що творити „блискучу мову” повинен лише митець, навіть неабиякий, а той, хто справно володіє мовою. К. Фосслер навіть посилається на Данте, коли пояснює естетичну функцію мови: „Коли у знаменитій сцені з Франческою у „Божественній комедії Данте” (ч.1, пісня 5) героїня цього епізоду вимовляє кілька разів підряд слово „любов” (amore), то воно сприймається читачами

кожен раз як нове слово з новим значенням” [цит.за: 24, с. 171]. Тобто Фосслер був переконаний, що естетичне забарвлення слова відіграє провідну роль. У своїй роботі „Дух і культура в мові” Фосслер виклав ті основні проблеми, які хвилювали і Данте в трактаті „Про народне красномовство”. Зокрема, нові форми мислення в народній латині, національна мова як „пережита” мова, мова і національне почуття, мова і поезія.

Говорячи про естетичну функцію мови, не можна не згадати про нашого співвітчизника І.Я. Франка, дослідника Данте. Згідно з проголошеним І.Я. Франком наприкінці ХІХ ст. методом індуктивної естетики, на провідне місце висувався естетично використовуваний мовний матеріал твору. Уперше було звернено увагу на матеріальний та ідеальний аспекти слова в їх органічній єдності з образом та ідеєю твору. Особливе місце відводилося зоровим, слуховим, дотиковим, смаковим і нюховим почуттям, відображеним у мові художнього твору. І.Я. Франко надавав великого значення естетичним властивостям мови ще в її системному („холодному”) вимірі й називав мову „скарбівнею людських досвідів, спостережень, поглядів і чуття...” [152, с. 129]. В естетичній концепції І.Я. Франка, крім уваги до мистецтва слова, з особливою силою виявлявся інтерес до естетичної функції мови, зокрема щодо поезії Т.Шевченка. А про Данте І.Я. Франко писав: „Данте – одинокий середньовіковий письменник, якого в його ріднім краю розуміють і досі без перекладання. Що більше, його мова настільки свіжа, що й тепер служить основою науки у школах” [152, с. 107].

Загалом, як відомо, мові в середньому приписують від двох до шести функцій. Наприклад, американський мовознавець Р. Якобсон нарахував у мові шість функцій: референційну, емотивну, конативну, поетичну, фатичну і металінгвальну. В.О. Аврорін, про якого ми вже згадували, – чотири функції мови: комунікативну, експресивну, конструктивну та акумулятивну.

Так само як і в Данте, так і в переважній більшості мовознавців однією із провідних функцій мови визнається функція спілкування, передачі думок, тобто, комунікативна. Підсумовуючи, можна процитувати С.В. Семчинського:

„Більшість із названих функцій відносять до часткових, оскільки засобом їх здійснення є не мова в цілому, а лише окремі її засоби. Основними функціями мови є комунікативна і пізнавально-відображальна у їх нерозривній єдності” [132, с. 13].

3.1.3. Проблема територіальної диференціації діалектів у європейському мовознавстві

Головною метою Данте, передусім як досліджуваного нами мовознавця, був пошук мови, яка б стала не сумою діалектів і не компромісом, а органічним цілим, зрозумілим для всіх носіїв італійських діалектів. Тому відстежуючи цю мету, автор став першим у європейському мовознавстві діалектологом. У 2-му розділі нашого дослідження ми вказували, що Данте на емпіричному рівні не зміг знайти серед усіх діалектів об'єднуючу мову і запропонував шукати її більш „раціональним шляхом”. Тобто автор визнав, що пошукувана мова є не емпіричним фактом, а своєрідним „інваріантом”, „конструктом”. На цю важливу особливість дантівської класифікації діалектів звернув увагу професор соціології Гейдельберзького університету О.Рюстов, якого вразила подібність методу з деякими сучасними типологічними теоріями гуманітарних наук, зокрема з поняттям „ідеального типу” у Макса Вебера. [140, с. 71]¹

Данте конструював свою мову як теоретичну схему. Л.Г. Степанова, порівнюючи Данте та Вебера, відзначає: „на відміну від німецького філософа Вебера, у Данте його „конструкт” служить не лише як інструмент пізнання, а й метою створення, образом, якого слід прагнути”. Аби глибше зрозуміти паралелі, проведені між двома мислителями, слід детальніше зупинитися на ідеальному типі Вебера.

¹ Олександр Рюстов (1885-1963 рр.) – референт Міністерства економіки Німеччини (з 1911 по 1924 рр.), а потім консультант Союзу німецького машинобудування (з 1924 по 1933 рр.). Учений емігрував до Туреччини, де очолив кафедру економічної географії та економічної соціальної історії Стамбульського університету. В 1949 році – після повернення до ФРН – був співробітником кафедри економічних та соціальних наук Гейдельберзького університету.

Німецький соціолог, економіст і правознавець, один із засновників соціології як науки (1864-1920 рр.) М. Вебер „ідеальний тип” у цілому розумів як теоретичну конструкцію, утопію, яка виражає інтерес епохи. Таким чином, ідеальний тип не виводиться з емпіричної реальності, а конструюється як теоретична схема і тільки потім співвідноситься з емпіричною реальністю. Тому Вебер називає ідеальний тип утопією або продуктом нашої фантазії, підкреслюючи його недійсний характер. „Чим різкіше і однозначніше сконструйовані ідеальні типи, чим вони відповідно більш далекі від світу, тим краще вони виконують своє призначення” [29, с. 47]. Такі поняття, як „економічний обмін”, „*homo oeconomicus*” (економічна людина), „ремесло”, „капіталізм”, „церква”, „секта”, „християнство” та ін., за Вебером, ідеально-типові конструкції, які вживаються як засоби для зображення індивідуальних історичних утворень. Німецький соціолог вважає помилковим ототожнювати ідеалістичні типи з історико-культурною реальністю, тобто, помилково їх „субстанціалізувати”. У Данте такою ідеалістичною конструкцією є поняття „*vulgare illustre*” (блискуча народна мова). Як саме Вебер конкретно конструює ідеальний тип? Одне з пояснень звучить так: „Змістовно ця конструкція має характер деякої утопії, яку отримано шляхом розумового посилення, виокремлення певних елементів дійсності” [29, с. 90]. У цьому вислові наявні деякі суперечності, адже, з однієї сторони, Вебер акцентує, що ідеальний тип недійсний, є фантазією, а з іншої сторони – ці конструкції беруться з самої дійсності, шляхом певної деформації – посиленням, виокремленням, загостренням певних елементів, які дослідник вважає типовими. Щодо методу пошуку народної мови в Данте існують також суперечливі думки, які відзначає Голеніщев-Кутузов у коментарях до „малих” творів Данте: „Данте залишається вірний своєму принципу: ціле складають усі частини (діалекти); з кожної береться найкраще” [48, с. 574]. Натомість Л.Г. Степанова стверджує, що Данте не виокремлює з кожного діалекту щось одиничне, не узагальнює, а конструює теоретичну схему [140, с. 77]. Уперше запроваджуючи поняття ідеального типу у своїх методологічних працях 1904 р., Вебер розглядає його головним чином

як засіб історичного пізнання, як *історичний ідеальний тип*. Тому він підкреслює, що ідеальний тип є лише засіб, а не мета пізнання, ідеально-типові конструкції повинні, згідно з Вебером, виконувати допоміжну роль, службову роль при встановленні своєрідності індивідуально-історичних явищ. Для Данте індивідуально-історичним явищем було об'єднати роздрібнену і пошматовану на території, діалекти середньовічну Італію, а головним інструментом, як ми дослідили, повинна була стати *vulgare illustre*, народна мова.

Однак, старанно й активно лінгвісти почали вивчати живі мови та діалекти лише наприкінці ХІХ ст. Центральну увагу в нашому дослідженні ми зосереджуємо на школі неолінгвістики, оскільки її засновники, італійські мовознавці, присвятили свою роботу тим лінгвістичним положенням, які однозначно перегукуються з лінгвістичними ідеями Данте Аліг'єрі. Передусім, це і дослідження живих розмовних мов, вивчення діалектів, визначення спорідненості мов. У статті неолінгвіста Джуліана Бонфанте ми знаходимо пряме посилання на свого італійського попередника Данте Аліг'єрі: „Щодо спорідненості індоєвропейських мов, то більшість довідок приписують це відкриття ХІХ ст., пов'язуючи його з Боппом, деякі згадують Шлегеля, Раска, В.Джонса, Аделунга, зовсім мало посилаються на Кьорду і Сассеті. Такі імена, як Данте, Скалігер, Лейбніц, Віко залишаються без уваги” [19, с. 102].

Обставини склалися таким чином, що переворот у діалектології стався не в Італії, на її батьківщині, а у Франції і Швейцарії, де з початку ХІХ ст. стали спорадично з'являтися роботи, присвячені народним говорам. Першою значною працею з діалектології є дослідження абата Руссло (1846-1924 рр.) „*Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellesfrouin (Charente)*” Париж, 1891 (Фонетичні зміни мовлення, вивчені в говірці, однієї сім'ї Селефруена). Виняткове теоретичне значення цієї книги полягає у встановленні того факту, що людська мова позбавлена єдності навіть в межах однієї сім'ї: мова членів сім'ї варіюється залежно від статі, віку, заняття і так далі. Висновок був таким: якщо в сім'ї, мінімальному людському колективі, члени якого живуть постійно разом і можуть впливати один на

одного, відсутня мовна єдність, то тим менша ймовірність, що ця єдність може існувати у великому колективі, такому, як, наприклад, село, область. „Робота Руссло завдала першого серйозного удару молодограматичній школі не в теоретичному, а в практичному плані. Пізніше подібні атаки примножуються і посилюються”, – відзначає румунський мовознавець Йоргу Йордан [86, с. 62]. Згодом з’явилися ще дві роботи присвячені територіальній диференціації мови, і про які побіжно згадується в романському мовознавстві: „Gibt es Mundartgrenzen?” (Чи існують кордони діалекту?) та „L’unité phonétique dans le patois d’une commune” (Фонетична єдність у говірці однієї комуни). Автором цих робіт є професор Цюріхського університету Луї Гоша (1866-1942 pp.). У першій роботі, спираючись на зібраний на місцях матеріал, Л. Гоша приходиться до висновку, що мовна дійсність набагато складніша, ніж ми її зазвичай уявляємо. Діалектні розрізнення між областями справді існують, але в одних випадках вони різкі, а в інших перехід здійснюється поступово. Кордони діалектів не завжди пов’язані з нерівностями місцевості: гори або горби можуть збігатися з мовними кордонами, проте з тим же успіхом вони можуть і не служити перешкодою на шляху різних інновацій. Вирішальну роль в цьому відношенні, вочевидь, відіграють політичні й адміністративні межі. Як вище ми писали про досягнення Данте в діалектології, він перерахував провінційні діалекти, починаючи із західної сторони Італії до східної, при цьому Данте відмітив навіть дрібні діалекти всередині одного міста. Флорентієць нарахував до тисячі діалектів, свій поділ пов’язав із фізичною та етнічною географією.

У другій роботі Л.Гоша довів, що мова жителів одного села варіюється в залежності від віку, статі, соціального положення, заняття. Знову звернемося до праці Йордана. „Жителі, які прийшли з іншої області, ніколи не засвоюють досконало говір тієї місцевості, куди вони переселилися, у той час як їхні діти нічим не відрізняються від дітей корінного населення” [87, с. 64].

Ґрунт для виникнення нелінгвістичної школи підготували представники попередніх (чи навіть хронологічно суміжних) мовознавчих шкіл, зокрема згадувані Гуго Шухардт зі своєю Школою „Слів та речей” та Карл Фосслер із

концепцією естетичного ідеалізму. Причиною мовного розвитку Шухардт уважав мовне змішування, був переконаний, що не існує чітких меж між діалектами і мовами – це саме той принцип, який неолінгвісти запозичили в Шухардта. Згідно з концепцією професора Віденського університету Г. Шмідта, мова знаходиться в безперервному русі, не можуть утворитися по-справжньому єдині мовні спільності. „Говір, піддіалект, діалект, мова – поняття відносні”, – заявив він ще 1866 р., – „уявімо собі мову в її єдності як водоймище з дзеркальною поверхнею: вода починає хвилюватися завдяки тому, що в різних місцях утворюються центри хвиль, системи яких (великі або менші, залежно від рушійної сили) накладаються один на одного” [87, с. 85]. Отже, очевидним є вплив теорії хвиль німецького мовознавця Й. Шмідта, яка у Шухардта трансформувалася в теорію „мовної безперервності”.

Як стверджується в усіх підручниках та посібниках з історії мовознавства, лінгвістична концепція Фосслера ґрунтується на філософії мови Гумбольдта, поглядах італійського філософа й естетика Бенедетто Кроче й ідеалістичній філософії Гегеля [99; 4; 69]. Однак детальніше теорію Фосслера та ймовірні запозичення лінгвістичних ідей Данте ми розглядаємо в підрозділі „Розвиток теорії функціональності мови”.

Аксіомою мовознавства є те, що існування мови на великій території неминуче веде до її територіальної диференціації [132, с. 41]. А важливим завданням лінгвістики є визначення статусу певного територіального різновиду конкретної мовної системи, тобто мова це чи діалект. Як ми писали, у 1920-ті роки сформувався новий напрямок у мовознавстві – неолінгвістика, який досліджував розвиток мови, використовуючи переважно географічний метод (географічне розміщення і взаємозв'язок мов та діалектів), тому методи дослідження в неолінгвістів на першому плані були ареальні (просторові), відношення діалектів та встановлення ізоглос, які вказують межі та етапи розвитку окремих новоутворень. Доречно згадати, що представниками неолінгвістики є М. Бартолі, Дж. Бертоні, В. Пізані. Принципи і методи цієї школи були вперше подано в „Короткому нарисі неолінгвістики” (1925 р.),

пізніше детально положення неолінгвістики були викладені в роботі Дж. Бонфанте „Позиція неолінгвістики” (1947 р.)

Представники неолінгвістичного напрямку протиставляли себе молодограматикам, і, власне, назва нової школи виразно говорить: молодограматиками займалися граматиною, а неолінгвісти хотіли бути „справжніми лінгвістами”, вивчати складний комплекс питань, пов’язаних із мовою. За висловами неолінгвістів, молодограматиками обмежувалися лише збором матеріалу і складанням довідкових посібників. Про це свідчать твердження Дж. Бонфанте: „накопичення матеріалу, яким би ретельним і великим воно не було, ніколи не зможе розширити проблеми без живої іскри ідеї, яка виходить за межі оглядового процесу з тим, щоб зануритися в пульсуючу реальність мовця” [69, с. 307]. Неолінгвістика увібрала в себе і переробила багато ідей В. Гумбольдта і Б. Кроче. Цей напрям дуже близький напрямку Естетичного ідеалізму К. Фосслера і Школі „слів і речей” Г. Шухардта. Подібно до К. Фосслера, представники неолінгвістики говорять про мову як про духовну діяльність і художню творчість, сприймають мову передусім як продукт естетичної творчості індивідуума; подібно до Г. Шухардта, вони підкреслюють важливу роль процесів мовного змішування. Саме про це, як ми бачили, згадував Данте. На думку неолінгвістів, еволюція будь-якої мови визначається дією екстремовних факторів. Тому неолінгвістика розглядає мову передусім з погляду територіального поширення мовних явищ. Теоретична розробка цього питання належить М. Бартолі, який спочатку назвав свою теорію терміном „неолінгвістика”, а пізніше – „просторова лінгвістика”. Інша назва – „ареальна лінгвістика”, пов’язана з терміном „ареал”, який увів у науковий ужиток французький учений Ж. Жильєрон. За визначенням Ж. Жильєрона, термін „ареал” означає поширення даного мовного явища в дану епоху на даній території в межах або однієї мови чи діалекту, або групи споріднених мов чи діалектів [4, с. 486]. Ця дефініція стала загальноприйнятною.

Основним методом дослідження неолінгвістів є встановлення ізоглос, нанесення ліній на лінгвістичну карту та показ кордонів та етапів поширення фонетичних, граматичних та лексичних новоутворень. Пучок ізоглос показує грані між суміжними діалектами, причому чітких грань між діалектами або мовами взагалі не існує і, отже, перед дослідником в наявності „лінгвістична безперервність”, з центральної області якої шляхом непомітних переходів поширюються від індивіда до індивіда окремі інновації. Ця безперервність є незліченною кількістю ізоглос. Кожен мовний факт утворює свою ізоглосу, площа поширення якої зазвичай не збігається з площею поширення інших ізоглос і може навіть не збігатися з кордонами діалекту, інколи – мови. У наслідку утворюється ціла мережа ізоглос. Виходячи з цього, неолінгвісти визначають мову як систему ізоглос. „Називаючи ізоглосами елементи, якими володіють члени даної лінгвістичної спільності в даний момент часу, ми можемо визначити мову як систему ізоглос, що сполучають індивідуальні лінгвістичні акти” [204, с. 13]. С.В. Семчинський так характеризує межі діалектів: „межі між окремими діалектами дуже нечіткі, окремі мовні риси охоплюють різну територію, їхні кордони, які в картографічних зображеннях називаються *ізоглосами*, перетинаються, і лише досить приблизно можна встановити територію поширення мовного явища (яка називається його ареалом), як і кордони самих діалектів” [132, с. 41]. Окремі діалектні риси можуть підтримуватися новими розходженнями аж до переходу окремих діалектів на статус мов. І формування націй веде до поступового нівелювання діалектних особливостей і до виникнення національних мов. С.В. Семчинський як приклад наводить слов'янські мови, зокрема, той факт, що в минулому відмінності між окремими групами слов'ян були діалектного характеру, однак згодом на основі цих розрізень виникли окремі слов'янські мови [132, с. 42].

Італійські діалекти, як і діалекти інших романських мов (французькі, іспанські, португальські, румунські та ін.), беруть початок від народної латини і, якщо провести паралель із висловленням С.В. Семчинського, ці вульгарні (народні) мови мали діалектні відмінності і лише згодом перетворилися в

окремі незалежні мови, які стали національними. В. Пізані стверджує, що „між розмовною латиною, яка існувала в Римській імперії, і нинішніми діалектами не було розриву у спадкоємності, тому можна прийняти вислів К.Фосслера, що романські мови – це латина сьогодні. При цьому під романськими мовами слід розуміти ті усні італійські і французькі діалекти, які без перерви у спадкоємності беруть початок у діалектах римської імперії” [124, с. 4].

Для неолінгвістів лінгвістична географія – це не просто картографічне дослідження діалектів, але й передусім вивчення поширення мовних явищ на великих територіях і фіксування початкових пунктів новоутворень, що дозволяє проводити методологічно важливі розрізнення виникнення явища і його поширення на сусідні діалекти. Ці поширення відбуваються шляхом субституції (заміни) – у випадку звукових новоутворень або шляхом запозичення – у випадку лексичного або морфологічного новоутворення. Своїми дослідженнями лінгвістична географія вплинула на подальший розвиток порівняльно-історичного мовознавства в ХХ ст.

Ще одним важливим твердженням неолінгвістів, чого торкався, як ми бачили, Данте, є положення про змішання мов. Відповідно, французька мова розглядається, наприклад Бонфанте, як латинська + німецька, іспанська – латинська + арабська, італійська – латинська + грецька + оськоумбрська; румунська – латинська + слов'янська; чеська – слов'янська + німецька; болгарська – слов'янська + грецька; російська – слов'янська + фінноугорська і так далі [4, с. 490].

Проблема змішування мов зводиться до проблеми інновацій у мові. Так, неолінгвісти вважають етнічні змішування основною причиною мовних змін. Під етнічними змішуваннями вони розуміють не расові, а культурні. Відповідно до вказаної концепції, кожен новий мовний факт розглядається як запозичення. Особливе чітке вираження ця думка знайшла у виступі М. Бартолі на I Міжнародному конгресі лінгвістів 1928 року в Гаазі. У цьому виступі положення про можливість запозичення будь-якого продукту мовної творчості було підкреслене як головна характерна риса неолінгвістики [4, с. 491]. У

розробці теорії мовного змішування неолінгвісти значною мірою спираються на роботи італійського мовознавця Г.І. Асколі, який поставив питання про змішування мов як основну причину появи мовних новоутворень. З концепцією змішування мов пов'язана неолінгвістична теорія субстрату, суперстрату й адстрату.

Оскільки Данте писав передусім про італійську діалектологію, варто простежити, як далі розвивалися говори Італії, і проаналізувати, які лінгвістичні роздуми автора стали реальними, а які хибними.

У пошуках єдиної італійської мови „vulgare illustre” Данте проаналізував діалекти Італії, і без вагань відкинув римський діалект. „Відправимося на пошуки благородної і блискучої мови Італії. І щоб очистити собі шлях, відкинемо спочатку бур'ян і дикий кущ. І хоча римляни шанують себе більше за всіх інших, у цій очистці їм справедливо буде належати перше місце... вони говорять мовою найпотворнішою в порівнянні з іншими мовами Італії. І це не дивно, адже їхні звичаї і вдача також найпотворніші” [48, с. 279].

Як відомо, Данте не відрізнявся симпатією до Риму. Утім, якщо відкинути суб'єктивний фактор автора, історія розвитку мови підтвердила правоту Данте. Її визнали і самі римляни, які прийняли тосканський діалект, замість того, щоб літературно вдосконалити свій діалект. Про глибинну інтуїцію, а не про особисту відразу Данте до римського діалекту свідчить і те, що цей діалект ще за життя самого автора у XIII ст. почав розкладатися, тому автор лише спрогнозував неминучий процес.

З XVIII – XIX ст. формується єдина італійська літературна мова на основі тосканського діалекту. У той же час на території сучасної Італії поширено безліч діалектів: північноіталійські діалекти з історичного погляду є галороманськими, а південноіталійські – італо-романськими. Окрім діалектів, існує декілька регіональних різновидів італійської літературної мови, а також ряд ідіомів, що вважаються окремими мовами, а не діалектами італійської мови (у першу чергу сардинський і фріульський). „Італійська мова – офіційна мова Італії, яка включає, окрім Апеннінського півострова, також острова Сардинію і

Сицилію. Загальна кількість населення – 57,9 млн людей, серед них 98% – італійці. За межами Італії у різних країнах світу проживає кілька мільйонів італійських емігрантів, для яких італійська мова залишається рідною, зокрема у побуті” [2, с. 31].

Флорентійський або, як ще називають, тосканський діалект став просуватися з часів Данте, Петрарки, Боккаччо ця мова була рідною для трьох письменників. Пізніше флорентійськими авторами стали Макіавеллі, Фіренцуола, Джеллі Варкі, Галілей та інші. Столиця Рим мала свої лінгвістичні особливості і діалектні традиції. У той час, як у Франції, Іспанії, пізніше в Румунії столиці цих держав (Париж, Мадрид, Бухарест) поступово перетворювалися в лінгвістичні центри. На столичні діалекти почали рівнятися видатні письменники – вихідці з різних областей країни. В Італії мовний центр і державний центр протягом багатьох століть не збігалися, таким чином це ускладнювало процес інтеграції літературної мови. Багато письменників-неофлорентійців рівнялося саме на флорентійський діалект. Навіть у XIX ст. міланець А. Мандзоні (1785 – 1873 рр.) уважав флорентійську культуру за беззаперечний авторитет.

Сучасний український культуролог Оксана Пахльовська вважає Мандзоні духовним спадкоємцем Данте: „біля джерел італійського Ренесансу стояв великий флорентієць Данте. А вершинним явищем культури Рісорджіменто стала творчість міланського романтика Алессандра Мандзоні” [107, с. 32]. Мандзоні прекрасно усвідомлював тодішній стан італійської літературної мови, яку він називав „мертвою”. Мандзоні усвідомлював, що італійському письменнику доводиться вирішувати проблеми мови, які вже давно з’ясували для себе інші європейські народи. Свій роман „Заручені” („I promessi sposi”) автор написав спочатку ломбардським варіантом літературної мови, але згодом повністю переписав флорентійським, для чого їздив на батьківщину Данте і вивчав місцеве нареччя. Переробка роману була науковою працею, яка вплинула на розвиток італійської літературної мови. „Прагнути наблизити свій роман до читача, він примусив жити й дихати справжню, істинно народну

мову... Порушивши найсильнішу традицію італійської літератури, осередком якої впродовж кількох століть були герцогські двори, академії та монастирі, він проклав літературі дорогу до широкого, демократичного і соціально різноманітного кола читачів, а отже, й до всього народу” [107, с. 34]. Також А.Мандзоні 1868 р. написав ґрунтовне дослідження „Про єдність мови та засоби її поширення”, а незадовго до смерті – незавершений „Трактат про італійську мову”. При цьому письменник неодноразово спирався на Данте.

Імена Данте, Макіавеллі, Галілея були в пошані однаково, що для представників художньої літератури, так і для діячів науки, для наукового стилю викладу. „Твори великих тосканців – Данте, Петрарки, Боккаччо – написані не флорентійським і навіть не тосканським діалектами. Їхня мова – це загальна мова, тосканська лише ззовні, очищена від вульгаризмів і наближена до латинського зразка” [124, с. 8].

Кінець великої схизми¹, відновлення курії і державності під владою Мартіна V посприяли тому, що римський двір перетворився у важливий центр розповсюдження літературного тосканського діалекту, який набув масштабів загальнонаціональної мови до XVI ст. і навіть отримав назву „придворний”. „Тосканський діалект вклинився між латиною, яка, завдяки гуманістам, стала класично правильною і тому стала остаточно закам’янілою, і місцевими діалектами, які розвинулися, але недотягували до всезагальної мови” [137, с. 298]. Розповсюдження тосканського діалекту мало не лише географічний, а й культурний характер: у той час науковці винайшли друкарський станок. Тосканський діалект, як загальнонаціональна мова співіснував з іншими діалектами як верхній і нижній шар – верхній відрізнявся більшою стабільністю і життєздатністю, аніж нижній. Італійський мовознавець Бруно Мільйоріні стверджує, що втрата місцевих діалектів – це плата за національне об’єднання Італії, яке відбулося у 1860-1870 р. На думку мовознавця, розклад діалектів

¹ Західна схизма або Папська схизма (також відома як Велика схизма західного християнства), розкол у римокатолицькій церкві (1378 – 1417 рр.). На час її закінчення 3 особи одночасно вважали себе справжнім папою Римським. Розкол, причиною якого були радше політичні суперечки, а не теологічні спори, закінчився на Константському соборі (1414-1418 рр.).

Італії, окрім римського, буде тривати ще не одне покоління. Лише в Римі процес розпаду місцевого наріччя почався багато століть назад і це дозволило Риму стати центром поширення італійської мови [137, с. 299].

У результаті розходження двох центрів мовного і державного, в Італії утворилося незвичне для інших європейських країн протиставлення літературної мови і діалектів. Як показав Р.О. Будагов, протиставлення „мова-діалект” досі в Італії має чотири варіанти: „чистий діалект (діалект у власному розумінні), італізований діалект (процес має назву *italianizzare dei dialetti*) регіональний варіант літературної мови і чиста літературна мова” [22, с. 390].

Тож можна зробити висновок, що хоча Данте і помилився у своїй теорії щодо тосканського діалекту як основи італійської мови, однак на практиці він використовував саме це наріччя, а престиж його тосканської літератури (і не тільки Данте, ще й Петрарки, Боккаччо) став головною причиною зовнішнього наслідування тосканському діалекту по всій Італії. Другою причиною домінування тосканського діалекту, за твердженням неолінгвіста В. Пізані, стало те, що тосканське наріччя найбільш близьке до латинської мови [124, с. 8].

На відміну від інших європейських мов, у яких поповнення лексики за рахунок діалектів уже давно не відбувалося, італійська літературна мова тривалий час ще розширювала свої ресурси за рахунок діалектної лексики. А художня література і донині черпає діалектні запозичення. І тому в Італії досить складно розрізнити літературну мову і мову італійської художньої літератури. І не лише через те, що персонажі оповідей говорять діалектами, а внаслідок того що самі письменники не проводять якісного розмежування між літературними і діалектними словосполученнями.

Останній етап в історії італійських діалектів – це період від об’єднання Італії (1861 р.)¹ до нинішніх днів. Домінуюча ознака цього періоду – це поширення розмовного койне, яке відображає письмову мову. Цьому сприяє і політична єдність, і розвиток торгівлі, засобів зв’язку, школа, де вимагають

¹ Папська область увійшла до складу Італії 1870 р.

вивчення і вживання національної мови. Засилля книг, газет, розвиток кіноіндустрії, радіо, телебачення, Інтернету – все виробляється національною мовою, а писемна мова відіграє роль зразка.

Італійські діалекти, як і будь-яка інша мовна форма відображають історичну діяльність нації від найдавніших часів до наших днів. Кількість і різноманіття італійських діалектів справді величезне, пояснюється чималою кількістю нелатинських племен, які мешкали на острові під час римських завоювань. А помітив це все Данте.

3.1.4. Соціальна диференціація мови

Посилений інтерес до соціальної природи мови виникає у лінгвістиці аж у XX ст., майже сім століть по тому, як Данте зауважив, що люди однієї професії краще розумітимуть один одного, аніж особи різної діяльності, тобто італійський учений прекрасно розумів, що у будь-якої професії є своя вузька термінологія. Соціальна диференціація стосується окремих верств населення, а головне ця диференціація поширюється переважно на лексичну підсистему мови. С.В. Семчинський пропонує називати професійні „діалекти” „професійними лексичними системами, бо основні диференційні риси таких діалектів не зачіпають їхніх фонетичних чи граматичних характеристик” [132, с. 42].

Внесок до вивчення цієї проблематики зробила французька соціологічна школа, особливо А. Мейє, Ф. де Соссюр, Ш. Баллі, А. Сеше.

Ф. де Соссюр у своїх працях наголошував на соціальній сутності мови, досліджував зв'язок мови з народом, його культурою, історією, географічним розподілом мов, співвідношенням літературної мови і діалектів; засновник французької лінгвістичної школи А. Мейє зазначав, що мова – соціальний факт, без суспільства мови не може бути так само, як і суспільства без мови, усі мовні явища зумовлені соціальними чинниками.

Ж. Вандрієс, учень А. Мейє, зауважував, що в процесі розвитку мов можна спостерігати дві тенденції: до диференціації і уніфікації, важливим чинником розвитку мови є змішування, але наявність іншомовних елементів не перешкоджає тому, щоб мова залишалася мовою [27].

Соціальний підхід до мови проник і до мовознавства США – молодогограматик Д. Уїтні, а пізніше В. Лабов та Д. Хаймс присвятили свої дослідження вивченню мовної ситуації в багатомовних країнах.

Праці представників Празької лінгвістичної школи В. Матезіуса, Б. Гавранека, Й. Вахка довели зв'язок мови з соціальними процесами і соціальну роль літературної мови, а вчені Лейпцизької лінгвістичної школи Т. Фрінгса розробили соціально-історичний підхід до вивчення мови.

Основи радянських соціолінгвістичних досліджень були закладені в 20 – 30-х рр. ХХ ст. працями багатьох учених – Л.П. Якубинського, В.В. Виноградова, Б.А. Ларина, В.М. Жирмунського. Наприклад, В.М. Жирмунський (1891-1971 рр.) приділяв значну увагу проблемі соціальної диференціації мови („мові панівних класів”, „мові буржуазії”, „мові робітників”, „мові селян” тощо). Учений подавав сукупність форм існування мови у вигляді піраміди, підґрунтям якої є селянські говори, у міщанських говорах піраміда звужується, у розмовній мові панівного класу, більш або менш уніфікованій відповідно до писемної норми, вона звужується, наскільки це є можливим на певному етапі розвитку мови, і, нарешті, верхівка піраміди – це уніфікована писемна норма літературної мови [133, с. 21].

У радянському мовознавстві соціологічне вивчення мови мало назву „соціальна діалектологія”. В Інституті мовознавства в Ленінграді (нині Санкт-Петербург) функціонувала кафедра соціальної діалектології під керівництвом В.М. Жирмунського, науковці цієї кафедри збирали матеріали, аналізуючи міські мови та мови села [12, с. 90]. Варто зазначити в контексті нашого дослідження статтю М.В.Сергієвського (1892-1946 рр.) „Проблема соціальної діалектології в історії французької мови XVI-XVII ст.” (1927 р.), в якій автор висвітлює проблему, чи існувала соціальна диференціація у феодальному

суспільстві. М.В. Сергієвський вважає, що в цей період, коли ще не сформувалися остаточно літературні мови, зокрема у французькій мові вже існували соціально-діалектні розбіжності. У своєму класичному підручнику „Вступ до романського мовознавства” В.Сергієвський у розділі про італійську мову згадує Данте, як основоположника проблеми про становлення літературних мов та підкреслює його роль як одного з перших діалектологів [133, с. 173].

Також серед російських учених-мовознавців потрібно виокремити І.О. Бодуена де Куртене, О.О. Шахматова, М.Я. Марра та українських учених В.М. Русанівського, О.С. Мельничука, Ю.О. Жлуктенка, Л.Т. Масенко. Слід згадати радянського мовознавця П.Ф. Фортунатова, у його роботі „Порівняльне мовознавство” окремо виділено розділ „Мова і наріччя”, у якому вчений чітко розділяє територіальні та соціальні діалекти. Соціальними Фортунатов вважає діалекти окремих класів суспільства в різних відношеннях [150].

Бодуен де Куртене досліджував мову усіх прошарків народу, людей різного віку та соціального стану. Науковець висунув ідею двопланового членування мови – „горизонтального” (територіальне членування) і „вертикального” (соціальна диференціація), наголошував на важливості вивчення соціальної диференціації мови. Бодуен де Куртене зазначав, що мовний матеріал складається з народної мови, розмовної мови (мовлення) усіх прошарків суспільства певного народу, „мови різних за віком (дітей, дорослих, старих тощо) і відомих станів людини” [12, с. 157].

Отже, соціальна диференціація мови у європейському мовознавстві почала вивчатися у зв'язку із зародженням соціолінгвістики, що припадає на ХХ ст. У багатьох мовознавчих роботах стверджується, що перші спостереження щодо соціальної диференціації мови належать викладачу Саламанкського університету в Іспанії Гонсало де Корреас, який жив у ХVII ст., зафіксовано його висловлювання: „Слід зазначити, що мова має, крім діалектів, які є в провінції, деякі різновиди, пов'язані з віком, станом та майном жителів цих провінцій: існує мова сільських жителів, простолюдинів, городян,

знатних панів і двірських (челяді), вченого-історика, старця, проповідника, жінок, чоловіків і навіть малих дітей” [цит. за: 138, с. 22]. Однак наше дослідження доводить, що перші роздуми і цитати про соціальну діалектологію, про мовні розбіжності всередині одного міста належать Данте, а до його ідей про соціальну диференціацію повернулися аж у ХХ ст.

3.2. Інтерпретація загальномовознавчої проблеми „мова і мислення” у європейській лінгвістичній традиції

Відповідно до основного закону історії, який сформулював Й.Гердер, „ускрізь на нашій Землі постає те, що може виникнути на ній, частково у зв’язку з географічним положенням і потребами місця, частково через умови і випадкові обставини часу, частково у зв’язку з природним та сформованим характером народу” [Цит. за: 74, с. 15]. Місце, час і національний характер пояснюють і нинішні міжмовні відмінності. При цьому часовий фактор – вік мови, ступінь культурного розвитку – можна вважати груповою ознакою, а місце і національний характер – індивідуалізованими ознаками. Отже, Гердер своєрідність мови визначає взаємовідношенням часу, місця і національного характеру. Серед цих факторів провідну роль німецький філософ надає останньому: „генетичний дух, характер народу старий, як нація, старий, як ґрунт, на якому жив народ” [Цит.за: 74, с. 19]. Характер народу походить з його родових рис, з умов і способу життя, виховання, зі звичок. Саме про таку ментальну особливість вперше написав Данте у своєму мовознавчому трактаті ще в XIII ст. „In quantum ut homines latini agimus, quedam habemus simplicissima signa et morum et habituum et locutionis, quibus latine actiones ponderantur et mensurantur ” („Оскільки ми чинимо, як латинці¹, у нас є відомі найпростіші ознаки і звичаїв, і одягу, і мовлення, за якими вимірюються і оцінюються вчинки латинців”) [48, с. 285]. Далі італійський книжник розвиває думку, що

¹ У російському перекладі трактата „De vulgari eloquentia”, який здійснив Ф.О.Петровський, слово „latini” подано як „італійці” [48, с. 285]. У нашій роботі ми подаємо український переклад як „латинці”.

найблагородніші вчинки його народу притаманні не якомусь окремому місту, а Італії в цілому, отже і народну мову слід шукати не в якомусь окремому діалекті, а в цілій країні, і ця народна мова є ментальною особливістю італійців, вона присутня у кожному місці, але в жодному з них не живе у чистому вигляді.

Особливе значення Гердер приділяє трудовій діяльності людини, її умовам і роду занять. „Пастух бачить природу одними очима, мисливець, рибалка – іншими, а також заняття відмінні в кожній країні, як різняться і характери народів” [32, с. 203]. Автор наводить приклад на підтвердження своїх слів, що пастушачу роботу виконує і бедуїн, і лапландець, і монгол, і перуанець, але як вони не схожі один на одного. Один випасає верблюдів, інший – коней, третій – оленів, четвертий – альпак і лам. Про соціальну диференціацію мов фіксуємо у Данте, про що вище ми вже описали в 2 розділі.

Німецький філолог Вільгельм фон Гумбольдт заявив, що будь-яка мова дозволяє кожному залишити в ній відбиток своєї неповторності і, в той же час, сприяє формуванню найбільш виразних і стабільних властивостей. „Кожний вік, кожний прошарок, кожний відомий літератор і навіть будь-яка духовно розвинута людина формується всередині своєї нації, користуючись своєю рідною, загальнодоступною мовою, поєднуючи її словами, які індивідуалізує, і таким чином, загальноживана мова мало-помалу стає колом найтонших звивин мислення у сприйнятті індивіда. Мови пристосовуються до всіх цих окремих відхилень, і навіть досконалість їхня залежить від тої міри, у якій вони здатні виразити велику кількість розрізнення і при цьому зберігаючи ясність і силу” [39, с. 363]. За Гумбольдтом, розуміння „мови” нерозривно поєднане з поняттями – „народ” і „культура”, а мова є основою національної самобутності, завдяки якій національні розрізнення проникають у свідомість, і за мовою легше визначити характер нації, ніж за її звичаями та діяннями. Кожна мова має внутрішню форму, що вирізняється своєрідністю. Ця внутрішня форма розрізняє одну мову від іншої, бо вона є неповторною, фіксує особливості національного світобачення. Поняття внутрішня форма, яку використав

Гумбольдт, згодом творчо використав український мовознавець О.Потебня щодо слова. Під внутрішньою формою він розумів певні ознаки, які відображені в етимології слова.

Послідовник Гумбольдта О.О.Потебня також розділяв думку про залежність мови від духовного життя мовців. Основним є те, що український мовознавець, засновник Харківської лінгвістичної школи Олександр Потебня вибудував власну теорію про мову, народність. Автор ставить риторичне запитання в ній – чому саме певну сукупність населення ми вважаємо одним народом. І сам дає відповідь: „Така очевидна народна єдність полягає не в географічній єдності території, не в державній чи релігійній єдності, не в схожості зовнішнього способу життя, харчування, особливостей житла, вдачі, звичаїв, не в мірі економічного, юридичного, наукового і художнього розвитку...єдина прикмета, за якою ми впізнаємо народ, і водночас єдина, не замінна нічим...умова існування народу – це єдність мови” [126, с. 186]. А вже майже шістьсот сторіч минуло, як писав Данте, відстоюючи єдність італійців не лише за звичаями: „dicimus illustre, cardinale, aulicum et curiale vulgare in Latio quod omnis latie civitatis est et nullius esse videtur, et quo municipalia vulgaria omnia Latinorum mensurantur et ponderantur et comparantur” („ми стверджуємо, що в Італії є блискуча, осьова, придворна і правильна народна мова, яка складає власність кожного і жодного у відокремленні італійського міста, мова, за якою всі міські мови вимірюються, оцінюються і рівняються”) [48, с. 285]. Ця тема й досі актуальна для Потебні.

Мовознавці, які аналізують лінгвістичну теорію Олександра Потебні (Ф. Бацевич, І. Ковалик, І. Самійленко, В. Франчук), стверджують, що харківський лінгвіст, розглядаючи панівні на той час тенденції про глобальну цивілізацію, про злиття етносів, їх мов у єдиний загальнолюдський колектив, протиставляє цим думкам свою концепцію. У поглядах Потебні закладено ідею незнищенної неповторності етносів, передусім – їх мов. Повністю нівелювати відмінності між народами не можна, передусім через те, що кожен етнос має свою духовну специфіку. Система і структура людських мов, за О. Потебнею,

спільні лише членороздільністю звуків і символічною природою, „решта їх властивостей суть племінна, а не загальнолюдська. Немає жодної граматичної і лексичної категорії, обов’язкової для всіх мов” [126, с. 163]. На думку мовознавця, з цього випливає, що в майбутньому заміна існуючих мов однією спільною мовою – це зниження рівня мислення.

Утім, варто відзначити думку іншого дослідника творчості О. Потебні – Ю. Шевельова, який вважає, що, оскільки О. Потебня – людина національно свідомо, за його явними вчинками і словами криється щось більше. Ю. Шевельов переконаний, що О. Потебня у своїй теорії національності шукав порятунку для української мови, мови малоросійської, як її називали в ті часи. О.О. Потебня ніколи не зрікався свого українського походження, але й не був революціонером чи політичним активістом, він був передусім науковцем. Юрій Шевельов аналізує не лише досить відомі твори Олександра Потебні, як от „Думка і мова”, „Мова і народність”, „Про націоналізм”, у яких теорія народності і націоналізму викладена помірковано, лояльно, і яку можна застосувати до будь-яких національно-мовних взаємин. Шевельов пропонує проаналізувати маловідомі твори Потебні, у яких мовознавець „законспіровано” висловлює свої думки. Це листування Потебні, зокрема лист до Олени Штейн¹, та рецензія на збірник Я. Головацького² „Народні пісні Галицької та Угорської Русі”. У цих роботах Потебня очевидно говорить про шкоду від надмірної кількості відступників, що тяглися до російського, бо вважав той процес не наслідком природних, міжнародних взаємин, а результатом насильницьких засобів. Автор рецензії на збірку Я. Головацького хоч не прямо вказує на імперську Росію, але наводить приклад у піснях Головацького про згерманізованого в австрійській армії жовніра-українця,

¹ У вступній статті Ю. Шевельова до О.О. Потебні „Мова. Національність. Денаціоналізація”. – К., 1992 р., Олена Штейн згадується як своякня О.О. Потебні. У приватному листі до родички, який був опублікований 1927 р., О.О. Потебня висловлює думку щодо впливу двомовності на розвиток дітей. Лист датований 1887 року, короткий, але має перевагу у тому, що писався без страху про цензуру і не був ніким редагований.

² Яків Федорович Головацький (літ. псевд.: Гаврило Русин; 1814 – 1888 рр.) – український лінгвіст, етнограф, фольклорист, поет, священик УГКЦ, і педагог. Співзасновник об’єднання «Руська трійця», співавтор збірника „Русалка Дністрова”. Тритомна етнографічна праця Головацького „Народні пісні Галицької та Угорської Русі”, була опублікована у 1863 – 1878 рр. при Московському університеті.

випадок аж ніяк не рідкісний в Україні у ті часи. „Взагалі денаціоналізація зводиться до дурного виховання, до моральної хвороби, до мерзотності запусіння на місці витіснених, але нічим не заміненних форм свідомості; до послаблення зв'язку підростаючого покоління з дорослими, який замінюється тільки слабким зв'язком з чужими; до дезорганізації суспільства, аморальності, підлості” [125, с. 11]. Наступне твердження Потебні, у якому ми бачимо зв'язок з Данте крізь століття – це віра у розвиток власної (для Данте – італійської, для Потебні – української) національної мови. У біографічних спогадах очевидців (Шевельов) Потебня висловив думку, що українська мова зможе досягнути статусу наукової. Як і флорентійський митець, О.О. Потебня переконаний, що рідною мовою можна творити і писати не лише на примітивні теми, як – от фольклорні пісні чи балади трубадурів, але „розвиток українського письменства буде корисним для народу, дасть йому рідну, шкільну грамоту і допоможе українцям, маючи поняття краси і правди, знайти добрі шляхи і до всеросійського або великоруського письменництва... адже російський літературний язик ще довго пануватиме в науковому вжитку, може років сто, а що буде далі – не варт гадати” [126, с. 17].

Нарешті, О.О. Потебня підсумовує: „Наші батьки і прадіди були міцні у своїй народності невідомо, самі того не усвідомлюючи, вони могли ще залишатися українцями; ми вже можемо бути міцні, лише усвідомлюючи свою „особливість” [126, с. 19]. Чи не є ця „особливість” тією, яку Данте шукав у роздрібненому італійському народові, описуючи усі діалекти середньовічної Італії?

І, наостанок, варто сказати про ще одну теорію О. Потебні, яку описано у творі „Мова та народність”. Є мови, якими людина може висловлювати одні теми, думки, почуття, але неспроможні формулювати інші. На прикладі російського поета Тютчева, який мислив французькою, а поезію творив російською, Потебня поширює тезу про згубний вплив двомовності на певні види розумової активності. У листі до Олени Штейн Потебня написав: „Не чужих мов варто навчати дитину, а треба вчити дитину розуму, обравши для

цього один засіб, тобто мову матері” [цит.за: 125, с. 12]. Про це саме читаємо в Данте: „рідна мова та, яку чуємо від годувальниці” [48, с. 172]. Адже, знову наголосимо, творець італійської літературної мови Данте свій шедевр „Божественна комедія” написав італійською мовою, як і поезію про кохання „Нове життя”. Однак трактат, який ми називаємо першим науковим лінгвістичним дослідженням романських мов – „De vulgari eloquentia” – написаний латиною.

Теорію про двомовність О. Потебня підтвердив власним прикладом. Усі його філософські і наукові роботи писані російською мовою, та коли він задумав перекласти „Одіссею”, звернувся до української.

Можна зробити висновок: ідея ментальності і народного духу в мові, яка бере початок в творчості Данте Аліг’єрі, цікавила великих мислителів – філологів у наступних століттях, а тема народного духу стала провідною у європейському мовознавстві і нині залишається актуальною. На теоретичних положеннях філологів XVIII-XIX ст. сформувалися такі напрямки в мовознавстві, як соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія. Оскільки мова – це відображення нашого розуму, а національний характер впливає на мислення і на мову, слід бути обережним при перекладі з одної мови на іншу. У зв’язку з відмінністю мов за своїм змістом і духом, переклад текстів з однієї мови на іншу може бути не повністю адекватним. Тому вивчення національної особливості мов є актуальним для перекладачів.

3.3. Рецепція поглядів Данте на мову як особливу знакову систему

Надзвичайно важливим для нашого дослідження є усне зауваження російського філолога В.М.Топорова, яке фіксує Л.Г. Степанова у примітці до своєї монографії: „В.М. Топоров вважає, що у формулюванні Данте (*rationale signum et sensuale*) по суті скорочено викладена вся знакова концепція Соссюра” [140, с. 41]. Тобто Дантова концепція знака, який складається з двох частин – чутливої та раціональної – є передвісником білатеральної теорії, яку

детально розвинув Ф. де Соссюр. У швейцарського ученого подане визначення знака цілком очевидно перегукується з визначенням Данте. „Лінгвістичний знак поєднує не річ і назву, але поняття та акустичний образ. Цей останній є не матеріальним звучанням, чисто фізичною річчю, а психічним відбитком цього звучання, уявленням, яке ми отримуємо про нього від наших органів чуттів” [140, с. 88]. Ф. Соссюр наголосив на двобічності знака, цим самим заперечив античний погляд, сформований Аристотелем, відповідно до якого мовна одиниця безпосередньо пов’язана з річчю. Натомість у Соссюра так само як і в Данте, знак пов’язує не річ і її назву, а поняття (розумове у Данте) і акустичний образ (чутливе, тобто звучання в Данте).

Якщо В.М. Топоров убачає в теорії де Соссюра концепцію Данте, то французький лінгвіст Жорж Мунен – витоки Ф. де Соссюра у Гумбольдта. „Видається, що Соссюр наявний уже цілковито в Гумбольдта” [199, с. 132]. Ця фраза вже стала крилатою в лінгвістичній історіографії.

В. фон Гумбольдт підкреслював двобічний характер мовних явищ: „мова є одночасно і відображенням, і знаком, а не просто продуктом враження про предмети, і не просто мимовільним творінням мовця” [цит. за: 69, с. 84].

Ще одне цікаве зауваження наявне в Р.О. Будагова, про те, що думки Данте про природу мови випереджають окремі ідеї видатних філософів мови пізніших епох. Зокрема, зв’язок теорії Данте вбачаємо у працях Джона Локка. У роботі „Досвід про людський розум” (1669 р.) Дж.Локк стверджував, що Бог подарував людині здатність вимовляти членороздільні звуки, але „цього було недостатньо для виникнення мови, бо чіткій вимові членороздільних звуків можна навчити і папугу, й інших пташок, які абсолютно не здатні мати свою мову: лише люди спроможні зробити звуки знаками наших ідей” [цит. за: 21, с.169].

Серед тих українських лінгвістів, хто вперше детально розкрив поняття знака був О.О. Потебня. Вітчизняний мовознавець ширше за своїх попередників розуміє мовний знак і розкладає його на три частини: „у слові не два елементи... як єдності звука і значення, а три: членороздільний звук,

уявлення і значення слова, без одного з цих елементів немає слова, причому другий елемент з часом може зникати” [92, с. 149].

Отже, наведені думки з творів дослідників переконливо свідчать, що лінгвістична білатеральна теорія мовного знака не постала спонтанно, а її засновником не можна назвати якогось одного мовознавця. Ідеї семіотики розвивалися і розширювалися мовознавцями впродовж багатьох років, навіть століттями, а витoki двобічної теорії мовного знака можна шукати у Данте.

3.4. Питання граматичної класифікації в європейській лінгвістичній традиції

Як вище вже було сказано, Данте розрізняє первинну і вторинну мову за способом засвоєння. Якщо розглядати природну мову, то за навчальний механізм виступає вся мова, звукове мовлення, узус, процес говоріння – усе те, що використовується на практичному рівні для засвоєння мови. Вивчення ж вторинної мови неможливе без правил, які виходять з мови і оформлюються у граматичні моделі. Модисти, як ми показали в 1 розділі, аналізували вторинну мову, тобто за універсальну субстанцію прагнули взяти граматику. Натомість Данте намагався знайти об’єднальний принцип функціональної латини. Для Данте втіленням субстанціональної єдності народних мов у межах італійської мови була *vulgare illustre* („блискуча народна мова”), яку потрібно було не лише знайти, а й створити. Ці два підходи вивчення мови – опанування усного мовлення і граматики – чітко розрізняються в сучасній теорії і практиці викладання мови: „якщо основними одиницями вивчення з позиції граматичного підходу є одиниці мови (інвентар), форми і конструкції (система і структура мови), то основною одиницею вивчення з позиції комунікативного підходу неминуче виявляється текст (продукт функціонування мови)” [101, с. 64]. Те, про що італійський письменник лише задумав і заговорив, активно почало створюватися в XVI ст. – формувалися національні граматичні традиції в Європі. Зароджувалися два великі, але окремі розділи граматики: граматики

рідної та іноземної мови. Граматика рідної мови в цей період характеризується передусім тим, що вона унормовує мову, мовну діяльність, граматика іноземної мови лише навчає конкретної мови, але не виконує функції нормування. Граматика рідної мови через академічний стандарт є засобом досягнення державної та суспільної єдності; граматика іноземної мови у кращому випадку лише залучає до цієї єдності. Відповідно існували і жанри граматик: універсальні, іноземних мов, національних мов.

Граматика національних мов писалася рідною мовою для носіїв цієї мови. Це був провідний жанр граматики, оскільки за допомогою таких національних граматик створювалася норма цих мов Європи і формувалися основні стилістичні течії в суспільній мовленнєвій діяльності. Варто відзначити, що формування жанру національних граматик відбувалося в XVI – XVIII ст. шляхом поступової заміни опису й мови цього опису, замість латини – національно розмовна мова.¹ Цей процес виглядав так: спочатку існувало чітке розмежування між мовою опису і самою мовою – об'єктом дослідження, граматики деяких національних мов у Європі спочатку пишуться латинською мовою; потім рідною мовою починають створювати латинські граматики (які замінювали латинські граматики, написані латиною), а згодом уже граматика національної мови пишеться рідною мовою. Тут можна провести паралель з Данте, який у трактатах „Нове життя” і „Бенкет” коментував італійською мовою свої канцони, написані теж італійською. У своїх творах автор аргументує це так, що італійську поезію потрібно коментувати італійською мовою, щоб не порушилася гармонія пояснювального і пояснюючого; народна мова розширить коло читачів; природня любов до рідної мови спонукає висловлювати свої думки саме цією мовою.

Першою друкованою граматикою італійської мови є „Граматичні правила народної мови” („Regole grammaticali della volgar lingua”, 1516 р.) трієстинця

¹ Першою вийшла іспанська граматика - 1492 р., бретонська - 1499 р., потім німецька - 1527 р., французька граматика Жака Дюбуа - 1531 р., англійська - 1538 р., угорська - 1539 р., уельська 1547 р., чеська 1567 р., польська граматика Стоєнського - 1568 р., баскська 1587 р., слов'янська - Лаврентія Зизанія - 1596 р., латвійська - 1644 р.

Джана Франческо Фортуніо. „Правила” Фортуніо є типовою граматикою прикладів, які автор наводить із письмово-літературної мови XIV ст. та аналізує і прагне звести в загальне правило з мінімальною кількістю винятків. Автора абсолютно не цікавлять граматичні категорії як такі і склад частин мови в повному обсязі; він не дає повного переліку частин мови і їх акциденцій, обходиться без класифікацій і не наводить усієї парадигми відмінювання імені й дієслова.

Значний вплив на формування італійської мови і граматики мав італійський гуманіст, поет, літературний теоретик П'єтро Бембо¹. Відома його робота „Бесіди про народну мову” („Prose della volgar lingua”), назва якої, як бачимо, перегукується з трактатом Данте. Центральною темою трактату Бембо є перевага італійської мови над латиною і головна дилема того часу – продовжувати культивувати латинську словесність чи переходити на рідну мову і створювати свою національну літературу. Сам термін у назві трактату „volgar” вказує на протиставлення латини й італійської мови. „Завдання Бембо було передусім включити італійську мову та літературу до кола традиційних гуманістичних занять, тому його захист народної мови не мав агресії, з якою представники наступного покоління, наприклад Джован Баттіста Джеллі (1498-1563 рр.) або Джироламо Муціо (1496-1576 рр.), ополчилися на латину” [209, с. 171]. Трактат уперше було надруковано у Венеції 1525 року, третя частина роботи безпосередньо стосується граматики італійської мови. Переклад цієї частини російською мовою й аналіз трактату в цілому здійснила російський філолог Л.Г. Степанова.

У своєму підході до викладу матеріалу Бембо є прямим продовжувачем італійських гуманістів XV ст., які в боротьбі із середньовічною наукою та її методами вивчення латинської мови проголосили метою своїх досліджень

¹ П'єтро Бембо (Pietro Bembo) (1470 - 1547) – італійський гуманіст, поет, літературний теоретик, кардинал. Бембо мав великий вплив на формування італійської мови, особливу увагу приділяючи тосканському діалекту як основі літературної мови. Своїми творами відновив інтерес до творчості Петрарки у XVI ст., поклавши початок поезії петраркізму. Великими зусиллями граматистів, серед яких особлива роль належить П'єтро Бембо, на початку XVI ст. було уніфіковано морфологічну систему італійської мови, котра збереглася до наших часів.

студіювання давніх латинських авторів і виявлення реального мовного вживання. Діяльність гуманістів у цьому напрямі розбила вщент середньовічну тотожність, що розумілася як латинська мова = граматики (у Данте вторинна граматична мова асоціюється винятково з латиною, однак у його сміливих висловах уже на той час простежується сумнів в універсальності граматики латинської мови). Студії гуманістів у сфері граматики привели до поляризації „жанрів”: до граничного спрощення граматичного опису і створення нових елементарних підручників латинської мови (такі „Грамматичні правила” Гваріно Веронезе, приблизно 1418 р., видані у Венеції 1470 р.), а з іншого боку – до збільшення і ускладнення досліджуваного матеріалу, що залучається з різних джерел, і до розробки нових методів його інтерпретації (історичний підхід і філологічна критика тексту). Прикладом теоретичної граматики нового типу, викладеної у вільній формі трактату, який не скутий стійкою традицією, є книга Лоренцо Валли „Красоти латинської мови” („*Elegantiae linguae Latinae*”, 1449 р., 1-е друковане видавництво 1471 р.). Гуманіст Валла відкидав науковий формалістичний стиль середньовічних схоластів, прагнув натомість відновити велич латинської мови, її красу. Цілком не приймає середньовічних граматик латинської мови (передусім – спекулятивних граматик модистів, а також віршованих граматик), він вважав, що це застарілі підручники. У шести книгах „Красот”, які набули широкого визнання, Л. Валла в дусі александрійської граматичної традиції аналізує частини мови, пояснює значення спеціальних термінів, вказує на помилки письменників Стародавнього Риму, розглядає окремі граматичні питання – особливості вживання відносних і неозначених займенників, синтаксис відмінків, різні види узгодження й керування, говорить про вплив на латину запозичених форм і конструкцій грецької мови. „Саме латинська мова навчила всі племена й народи тих мистецтв, які називаються вільними, саме вона навчила найкращих законів, вона відкрила людям шлях до всієї мудрості, вона, нарешті, дала нам можливість більше не зватися варварами”, – так пристрасно возвеличує Валла латинську мову [26, с. 121]. У

історії латинських граматики трактат Валли залишається унікальною роботою, що не має аналогів ні в попередній, ні в подальшій традиції.

Перша елементарна граMATика „Правила флорентійської мови” („Regole della lingua fiorentina”, 1435 – 1441 pp.), яку сам автор, архітектор Л.Б. Альберті, називав „ескізом”, була створена ним як аргумент у суперечці з гуманістами-класиками, які відмовлялися визнавати статус „мови” в італійській вольгаре. Аби спростувати цей панівний стереотип, необхідно було представити формальний апарат народної мови в якнайповнішому обсязі, що і зробив Альберті: він назвав сім частин мови, відзначив зміну імені за родами і числами, навів парадигму відміни імені (прийменник + ім’я) і займенників, у парадигмі дієслова підкреслив відмінність між італійською і латиною в утворенні пасиву. Застосування латинської граMATичної термінології до народної мови тут було свідомою установкою автора.

Тож щодо трактату Бембо, то він є описовою граMATикою, охоплює дуже широкий (як у Валли) матеріал – мови старотосканської прози і поезії. Автор описав морфологію дієслова, іменника, наводить величезну кількість прикладів італійської мови з творів Боккаччо, Брунето Латіні, Петрарки, Данте та інших письменників. Бембо принципово намагається не використовувати латинську термінологію на позначення граMATичних категорій. Окремі лінгвісти вважають через літературний стиль автора (трактат написаний у формі діалогу), що Бембо у трактаті кодифікує скоріше стилістику аніж граMATику. Існують характеристики „мовчазна граMATика” (Дж. Патота), „відсутня структура,, (М. Тавоні). Однак ми поділяємо думку Л.Г. Степанової, що Бембо реформує італійську мову, а не літературний стиль. „Трактат Бембо є першим теоретичним трактатом про народну мову після дантовського „Бенкету” (кн. I) і „Про народне красномовство” і, судячи за широтою проблематики, що розкривається в ньому, не може не враховувати єдиний наявний в цій області досвід” [139, с. 68]. Написаний італійською „Бенкет” (Convivio) був дуже відомим у XV ст. і виданий 1490 р. у Флоренції у типографії Франческо

Банокорсі під назвою „Convito”. Бембо згадує його один раз у контексті захисту народної мови.

„Бенкету” належить і метафора „хліба”, яка в Данте є наскрізною і визначає вибір між „пшеничним” хлібом (латина) і євангельським „ячмінним” хлібом (з явною алюзією на диво про п’ять хлібів), – тобто італійською народною мовою [48, с. 271]. Бембо також завершує першу книгу трактату метафорою хліба. Слід вибрати між мовою Треченто (*antica toscana lingua*) і новою гібридною мовою Кватроченто, перша мова порівнюється з бездомішковим хлібом із добірного зерна (*pane del grano*), а мова наступного століття – з хлібом грубого злаку. Як відомо, латинський трактат „*De vulgari eloquentia*” („Про народне красномовство”) відкрили в XVI ст. і опублікували чотири роки по тому, як вийшли „Бесіди” Бембо. Однак, автор ознайомився з роботою Данте задовго до її оприлюднення. Подібність двох трактатів у структурі перших книг. Обидва італійці починають з історичних подій і територіальної варіативності італійської вульгарної мови, а закінчують поетикою народної мови. Зв’язок із твором Данте видно і у спільному поясненні мовних змін у просторі і часі, протиставляється народна мова латині за способом вивчення: „народній мові навчаються з колиски у своїх годувальниць, а латину опановують лише невелика кількість тих, хто вивчає її в школах у вчителів” [139, с. 69]. Фундаментальне ствердження дантівської теорії, за якої *vulgare illustre* (блискуча мова) протиставляється всім місцевим мовам, включаючи і флорентійську, лягло в основу бембівської концепції літературної мови. Бембо так само відхиляв сучасну флорентійську мову як джерело шуканої граматичної норми для італійської мови.

Данте не розглядав граматичну кодифікацію народної мови, оскільки в його уявленні щодо еволюції народних мов створення граматики призвело до виникнення таких штучних упорядкованих мов, як латина та грецька, які незмінні, не мають і ніколи не мали природних носіїв. Тому можна зробити **висновок**, що третя книга „Бесід”, яка є саме граматиною народної мови, є

логічним завершенням дантівського трактату, його складовою частиною, яку було дописано вже в наступному столітті.

Паралельно з італійською у XVI ст. створюються перші граматики французькою мовою.¹ Відповідно до концепції академіка, граматиста, одного із законодавців французького класицизму XVII ст. у сфері літературної мови, Клода Вожла (1585 – 1650) граматика має йти слідом за мовою. Клод Вожла, який у 1637 р. очолив Французьку Академію, у своїх „Нотатках про французьку мову...” („*Remarques sur la langue française, utiles à ceux qui veulent bien parler et bien écrire*”) прагнув „очистити” й „облагородити” французьку мову. Однак, на думку французького філолога, загальноприйняте мовне вживання не повинне диктувати закони і бути вищим за граматику. Граматисти не повинні самовільно встановлювати закони мови і її реформувати, а показувати правильне вживання слів, які вже наявні у мові (існує навіть латинський вислів „*Cesar non supra grammaticos*” „Цезар не вище граматики”).

„Саме французька філологічна думка висунула за один з критеріїв правильності мови поняття гарного смаку. Система граматичних понять національної граматики, а рівно й оцінок, і використання мови стала залежати від поняття смаку, тобто від стилістики – літературної та мовної” [121, с. 143]. Розвиток граматичної теорії і практики не лише у Франції на довгий період визначила „Граматика Пор-Рояля” (фр. „*Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*”).

У „Граматичі” розглядаються дві мови: латина і французька, часто згадуються також іспанська, італійська, давньогрецька і давньоєврейська, зрідка мовиться про „північні”, тобто німецькі, і про „східні” мови, про які саме, автори не вказали. З сучасного погляду кількість мов невелика, але в

¹ У 1649 р. створюється французька граматика за сприянням кардинала Ришельє, який побачив у літературі та мові засіб зміцнення величі Франції і інструмент своєї політики. Він підтримує письменників, заохочує до очищення, удосконалення мови. Під його заступництвом було створено Французьку Академію, першими і важливими завданнями якої були створення словника і граматики, упорядкувати словник і створити норми літературної прози. Академія чинна донині, – це офіційний орган із питань французької мови. Постанови Академії, однак, є лише консультативними, а не обов’язковими як для громадськості, так і для уряду.

порівнянні з попереднім часом це був великий крок вперед у лінгвістичних дослідженнях.

На відмінну від Данте, який шукав блискучу, еталонну мову своєї батьківщини, автори „Граматики Пор-Рояля” Арно і Лансло прагнуть створити універсальну мову – еталон для багатьох народів. Один із ґрунтовних дослідників „Граматики” В.М. Алпатов стверджує, що її написано швидше в пояснювальному стилі, аніж описовому. Арно і Лансло тлумачать мовні явища тих мов, які вже раніше були описані, а не встановлюють норми. „Очевидно, що пояснювальний характер книги не викликає сумніву, у більшій частині „Граматики” такий підхід послідовно дотримується: пояснення мовних явищ переважає над їх описом (у „Граматиці” залучаються лише матеріали тих мов, які вже неодноразово описувалися раніше), і над встановленням норм” [3, с. 59]. У своїй статті автор наголошує, що багато ідей „Граматики Пор-Рояля” беруть початок із середньовічних часів, зокрема відчувається традиція теоретичної, філософської граматики, яка в епоху схоластики чітко відмежовувалася від практичних граматик, і яка пояснює, а не описує і наставляє. В.М. Алпатов вважає одним із недоліків „Граматики” те, що вона була в синхронічному аспекті. Не враховується чинник історичного розвитку, латинська і французька мови розглядаються в книзі як дві різні мови, а не як мова-предок і мова-нащадок (походження французької мови від латинської тоді ще не було встановленим фактом).

Датський лінгвіст О.Есперсен дорікає авторам „Граматиці Пор-Рояля” і те, що вони описують мови за латинським зразком. На думку вченого, граматики тих часів дуже часто знаходилися під впливом ілюзії, вважали, що латинська граматика – ідеальний зразок логічної послідовності: „Нерідко апріорні роздуми і чиста логіка спонукали граматистів знаходити в мові такі речі, про які вони б ніколи не думали, якби не знаходилися під впливом латинської граматики” [65, с. 48]. Однак, наступна думка видатного структураліста ХХ ст. Н. Хомського заперечує це твердження: „у Граматиці латина розглядалася як штучна і зіпсована мова”, що цілком перегукується з

лінгвістичним твердженням Данте ще кінця XIII початку XIV ст. [154, с. 26]. Більше того, у передмові до російськомовного видання „Граматики” 1991 р. Ю.С. Маслов відзначає, що вона відображає перехідний етап від наслідування латинського еталону до побудови теорії на основі порівняння мов” [8, с. 5]. Саме за таким принципом виклав свою мовознавчу ідею Данте у трактаті „Про народне красномовство”, у якому від аналізу латинської мови виходить до теорії створення єдиної еталонної мови, досліджуючи і порівнюючи всі діалекти.

„ГраMATика Пор-Рояля”, а потім і традиція загальнограматичного опису, яку всіляко представлено в національних граматичних школах (Франції, Англії, Німеччини, Італії) дала базу граMATикам національних мов Європи й конструктивну модель граматичного опису.

3.5. Проблема мови як історичної категорії

3.5.1. Походження мови

У Середні віки і майже до середини XVIII ст. усі роздуми щодо походження мови були переважно у межах біблійської оповідки. Частково ми описали це у 1 розділі, тому відзначимо, що у книзі Буття ми знаходимо такі цитати: „І створив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам їх, живу душу, таке ймення йому. І дав Адам імена всій худобі, і птаству небесному, і всій польовій звірині” (Біблія: Буття 2;19,20) [13]. З цієї цитати робили висновок про божественне походження мови, яке реалізувалось у вустах Адама, тобто творчу здатність, розум подарував Адамові і всьому людському роду Бог, тому кожна людина з моменту народження вже володіє мовою, а реалізація цієї здатності – давати назви предметам – є справою самої людини. Тому божественна теорія Данте про походження мови йшла цілком в унісон панівній теорії доби середньовіччя і тривала ще не одне століття, на неї

спиралися вчені майже до початку XIX ст., також, як ми вже сказали у попередньому розділі, ця думка реанімується у сучасних мовознавчих роботах (наприклад, у підручнику М.П. Кочергана "Вступ до мовознавство" [98, с. 44]).

Варто наголосити, що у сучасному мовознавстві також акцентується на необхідності глибокого дослідження Біблії. А.С. Зеленько у навчальному посібнику „Загальне мовознавство” детально описав проблеми лінгвістики, які подані у Біблії. Сучасний мовознавець наголошує, що Святе письмо слід осмислювати не лише у літературному аспекті, а й мовознавчому: „Виявляється, що Бог диференціював людей на племена, народності, нації. Богу доцільно приписати і різноманітність мовних стилів і жанрів. Загальнолінгвістична проблематика Біблії раніше не бралася до уваги” [72, с. 36].

Думка про те, що давньоєврейська мова є найдавнішою мовою людства, панувала не лише за середньовіччя, у XVI-XVII ст. цю концепцію було розвинуто у велику дискусію. У Європі з'являється значна кількість досліджень, автори яких доводять, що окремі слова різних національних мов беруть початок із давньоєврейського першоджерела. З цього приводу один із фундаторів порівняльно-історичного мовознавства поч. XX ст. Р.Раск писав: „не доводиться дивуватися тому, що і так добре вдавалося, оскільки з самого початку в цьому так всі були впевнені” [цит. за: 144, с. 43].

Для прикладу можна навести роботу Етьєна Гішара¹, який опублікував у 1606 р. книгу „Етимологічна гармонія мов”. У передмові він пише, що для того, щоб знайти етимологію слова, потрібно йти „шляхом додавання та віднімання, перестановки і переміщення букв”, що він і чинить у своїй книзі, однак приклади наводить досить сумнівні. Датський лінгвіст-молодограматик Вільгельм Томсен вважає, що таким чином можна довести, що будь-якою мовою говорили в раю [144, с. 25].

¹ Етьєн Гішар мовознавець XVII ст., був попередником, можна навіть сказати, одним із перших, хто з наукового погляду підійшов до порівняльної граматики, досліджував і описував велику кількість мов.

Походження писемності також відносили до райських часів, наприклад італієць Дж.Віко у XVIII ст. пише: „Існувала думка Іоганна та Олафа Великих, що готи зберегли букви з початку світу, букви, які у божественний спосіб винайшов Адам. З цієї нісенітниці сміялися всі вчені” [30, с. 158]. Цікава, на наш погляд, думка Дж.Віко, яка перегукується з лінгвістичними поглядами Данте. Італійський філософ епохи Просвітництва Дж. Віко говорить про три мови, які відповідають трьом історичним періодам – періоду богів, героїв і людей. Третій період – розвиток розмовної людської мови, який виник, на думку вченого, від „народного договору відповідно тій вічній властивості, що існує у народів право говорити та писати по-народному” [30, с. 51]. Тобто філософ, як і Данте, чималого значення відводить народній мові.

У XVI-XVII ст. учені активно займалися пошуком прамови. Отці церкви тлумачили велику кількість мов простим переказом із Біблії: „І зійшов Господь, щоб побачити місто та вежу, що людські сини будували її. І промовив Господь: Один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось початок їх праці... тож зійдімо, і змішаймо там їхні мови, щоб не розуміли вони мовлення один одного. І розпорошив їх звідти Господь по всій землі, і вони перестали будувати те місто. І тому назву йому дано: Вавилон” (Біблія:Буття, 11) [13]. Оскільки ортодоксальні вчені тлумачили, що Вавилонське змішання було розпорошене не хаотично, а за певними законами, то, виходячи з реально наявних мов, можна відновити первинну мову людства, яку ще називали *lingua adamica* (мова Адама). „На пошуки адамової мови опосередковано могли вплинути ідеї Лютера. Він гадав, що істина заховується в словах, у мові. Назви, які Адам давав тваринам, гармоніювали з усією світобудовою й одночасно були знаками людського контролю. Адам був великим серед філософів” [59, с. 37].

На зміну божественних теорій прийшли спроби раціоналістичних пояснень виникнення мови. Майже всі відомі до наших днів концепції походження мови з'явилися у XVIII ст., хоча досить схожі з ними погляди висловлювалися ще в античності. Постала теорія звуконаслідування, а також та, що розвивалася Ж.-Ж. Руссо, – ідея „колективного договору”, відповідно до

якої люди домовилися між собою, яким чином називати явища та предмети. „Руссо...перший розглянув природний вигук як джерело, матеріал для майбутньої, членороздільної мови” [163, с. 62].

Грунтовну теорію походження й розвитку мови запропонував французький філософ-дослідник Е.Кондільяк. Він припускав, що мова на ранніх етапах розвивалася від несвідомих вигуків до усвідомленого їх використання, а отримавши контроль над звуками, людина змогла керувати своїми розумовими операціями. Розвиває Е. Кондільяк ідею про первинність мови жестів, яка спочатку лише доповнювалася звуками, а потім звукові знаки виникали за аналогією до жестів. Звукова мова спочатку була дуже музикальна. Ця ідея була популярною, і в окремих роботах з дослідження походження мови пов'язувалася з походженням музики. „Французький філософ розвинув концепцію про єдиний шлях розвитку мов, який мови проходять з різною швидкістю, і тому одні мови досконаліші за інші. Тут ми вже бачимо перший варіант концепції стадій, пізніше розвиненої братами Шлегелями і В. фон Гумбольдтом” [3, с. 53].

Й.Г. Гердер висунув положення про „дух народу”, що сильно вплинули на Гумбольдта. Гердер спростовує божественну теорію походження мови та теорію колективного договору. Один із захисників вчення про божественне походження мови Йоганн Зюсмільх¹ убачав божественний знак у тому, що звуки всіх відомих нам мов можна зобразити за допомогою всього лише кількох десятків букв. Гердер цей факт критикує: „жодна з живих мов не піддається повному зображенню за допомогою букв, а тим паче двох десятків; про це свідчать усі мови без винятку. Наші органи мовлення мають дуже багаті властивості артикуляції, кожен звук може вимовлятися по-різному” [32, с. 137]. У своїй роботі „Трактат про походження мови” філософ логічно розвиває думку, що будь-який вигук можна як завгодно оформити, облагородити, але без

¹ Йоганн-Петро Зюсмільх (1707-1767, Берлін) - громадський діяч Епохи Відродження, зайняв видне місце в історії статистики завдяки своїй праці „Спостереження божественного порядку в змінах людського роду, доведеного з народження, смерті і розмноження такого” („Betrachtungen über die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechtes, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen”)

розуму не виникне мимовільна людська мова. „Не приховую свого подиву, що філософам, тобто людям, могла взагалі прийти в голову думка виводити походження мови з цих викликаних почуттями вигуків. Невже не зрозуміло, що мова є чимось іншим? Адже всі тварини, за винятком німої риби, виражають свої почуття звуками, але жодна тварина, навіть найдосконаліша, не має ні найменшого початку людської мови у власному розумінні” [32, с. 139]. І Гумбольдт і Гердер вважали мову глибоко закладену в духовному розвитку людства, витворення якої не можна пояснити розумом. „Створення мови є для людини таким же природнім, як і те, що вона взагалі є людиною... Мова є наслідком договору, який уклала її душа сама з собою, і це явище є таким неминучим, як те, що людина є людиною” [32, с. 141].

Можна зробити висновок, що ідея божественного походження мови прожила достатнього довго аж до XIX ст. і остаточно не відкидається в сучасному мовознавстві. Причина живучості цієї теорії може бути в тому, що вона знімає проблему складних роздумів, якщо визнати існування Бога, то він створив усе, зокрема і мову. Починаючи ще від Платона і до Гердера та Гумбольдта розвивається теорія надприродного походження мови. Крім того, мали місце в науці ідеї, що мову створила людина, тобто її свідомий винахід; що мова – це біологічна властивість людського організму і виникає мимоволі (Шлейхер, Дарвін). Аналізуючи теорії походження мови, російський лінгвіст В.М. Алпатов підсумовує: „усі ці ідеї були досить цікавими, але містили один неусувний недолік: вони були засновані не на аналізі мовного матеріалу, а на довільних, хоча інколи й дотепних припущеннях” [3, с. 54]. Питання походження мови є одвічним, однозначної відповіді досі ніхто ще на нього не дав, жодними конкретними даними про цей процес наука не володіла у минулі часи і не має у розпорядженні й нині. З цього приводу є слушним зауваження іншого російського мовознавця – П.Ф. Фортунатова: „розв’язання цього питання можливе при сучасному стані науки; це вирішення одержується тоді, коли ми вивчимо фізичні і духовні явища, що становлять мову в зв’язку з

іншими явищами фізичного і духовного боку людини і коли ми знайомимося з тим, як ми засвоюємо власну мову” [150, с. 61].

3.5.2. Погляди європейських мовознавців на мовну еволюцію

Оскільки мова є відкритою системою, вона весь час розвивається і змінюється. У сучасному мовознавстві це твердження є аксіомою, за часів Данте це була новаторська думка. Автор мовознавчого трактату „De vulgari eloquentia” вперше утвердив історичний погляд на мову. Лише чотирма століттями пізніше детально розвине цю думку Джамбатіст Віко, якого нині вважають основоположником філософії історії. Як ми вже згадували у попередньому підрозділі, Дж.Віко виокремив три мови відповідно до трьох історичних періодів: „першою була божественна розумова мова за допомогою німих релігійних рухів...друга мова була мовою героїчних знаків, нею говорили за допомогою гербів, третя – розмовна мова людей” [30, с. 380]. Варто нагадати, що Данте теж називає існування трьох мов – мова ангелів, яка, подібно до божественної у Віко, не потребує слів і звуків, мова тварин, яка супроводжується певними вигуками і знаками-інстинктами, і мова людини. На відміну від Данте, який змальовує мовну картину на синхронічному рівні, Віко ці три мовні етапи зображує як мовну еволюцію. Змістовний розвиток мови наслідує порядок ідей, який складається так: „спочатку були ліси, потім хатина, потім села, опісля – міста, нарешті – Академії”, тобто порядок цей відповідає етапам розвитку людської цивілізації в розумінні Віко. План вираження спочатку складався з односкладних звуків, які накопичувалися і згодом утворювали різні комбінації.

Теорія Дж. Віко мала популярність аж до середини XIX ст. Концепція вченого про циклічність стадій знайшла своє відображення і в мові. Р.О. Будагов називає цю теорію по-своєму як „теорію коловороту”, суть якої полягає в тому, що мова розвивається колоподібно, і кожного разу повертається до свого попереднього стану [24, с. 30]. Як приклад пояснення цієї теорії

Р.О. Будагов наводить роздуми швейцарського мовознавця Вальтера Вартбурга, який досліджував історію, граматику і лексику французької мови. Цей лінгвіст аналізував, що класична латина мала розгалужену систему допустових сполучників (*cum, quamquam, etstī, etiamsi, tametsi*), а вульгарна латина ці сполучники втратила, оскільки мова тяжіла до спрощення, існувала тенденція примітивнішого вираження людських думок, однак у романських мовах допустові сполучники знову починають з'являтися, тобто процес у мові знову повторюється [24, с. 30].

На початку XIX ст. у зв'язку з розвитком порівняльно-історичного мовознавства виникає ще одна теорія – двох періодів розвитку мови, за якою мова активно еволюціонує до певного періоду, а потім зупиняється у своєму розвитку, зокрема вчені апелювали флективними утвореннями, які в давнину інтенсивно розвивалися, а згодом багато індоєвропейських мов втратили ці флексії і стали змінюватися повільніше (прихильниками цієї теорії були Ф. Бопп, Я. Грім, А. Шлейхер).

Так, наприклад, дослідники італійського мовознавства стверджують, що італійська мова інтенсивно еволюціонувала до епохи Данте, після чого італійська стала сучасною мовою, її подальші трансформації були вже несуттєвими. „Одним велетенським зусиллям, одним геніальним помахом Данте створив таку мову, яка, не старіючи, живе шістьсот років” [53, с. 201]. На думку Р.О. Будагова, це твердження помилкове, оскільки після Данте хоча італійська мова не зазнала серйозних змін в області фонетики і морфології, але вона зазнала відчутної трансформації в системах синтаксису, стилістики, лексики і фразеології. Згідно з теорією двох періодів розвитку мови в русистів, перший період російської мови замикається епохою Ломоносова (1711 – 1765 рр.) або Пушкіна (1799 – 1837 рр.), з коливанням приблизно в 50-60 років.

В. Гумбольдт пов'язує розвиток мови з духом народу, оскільки мова – це душа у всій сукупності, вона розвивається за законами духу. Мова зазнає змін у різних історичних умовах, однак її поступовий розвиток відбувається лише в межах незмінного, стабільного духу народу.

Молодограматики (Г. Остгоф, К. Бругман, А. Лескін, Ф. де Соссюр, І. Асколі, В. Уїтні, мовознавці Московської та Казанської шкіл на чолі з П. Фортунатовим та І.О. Бодуеном де Куртене) історичне вивчення мови висували на передній план, тлумачили це вивчення як історично-психічне явище і відокремлювали від суспільства. Та П.Ф. Фортунатов, на відміну від решти молодогограматиків, наголошував на суспільному характері мови й зв'язку її історії з історією суспільства. „Існування кожної мови в часі полягає у постійній, хоч і ступеневій видозміні даної мови з бігом часу, тобто кожна жива мова в дану епоху її існування являє собою видозміну мови попередньої епохи... Ті зміни, які відбуваються у складі суспільства, супроводжуються і в мові відповідними змінами” [150, с. 23-28]. І ця зміна, за концепцією Фортунатова, відбувається як у звуках слів, так і в їх значенні, причому та й інша зміни проходять незалежно одна від одної. Мовна зміна може полягати як і в тому, що мова набуває якихось додаткових елементів, так і втрачає якісь факти, що існували в ній раніше. Суспільну сутність мови всіляко підкреслювали мовознавці соціологічного напрямку (А. Мейє, Ж. Вандрієс і Е. Бенвеніст). Ж. Вандрієс у своїй праці „Мова” значну увагу приділив соціальним причинам мовних змін. „Мова не існує поза межами тих, хто думає і говорить нею. Вона коріниться у глибинах індивідуальної свідомості: звідти вона бере свою силу, щоб втілитися у звуках людського мовлення. Але індивідуальна свідомість – лише один елемент колективної свідомості, який диктує свої закони індивідууму. Розвиток мови, відповідно, є одним із видів розвитку суспільства” [27, с. 322].

Основний чинник, який зумовлює змінюватися мову – це потреби людини. З цього приводу влучно висловився С.В. Семчинський „Основним в еволюції мови як історичної категорії є не окремі зміни, а розвиток її структури з метою кращого забезпечення людських потреб спілкування” [132, с. 260].

Проблема мовної еволюції, яку вперше озвучив Данте ще на початку XIV ст. розвивалася протягом епох, широкі обговорення ця тема отримала із зародженням порівняльно-історичного мовознавства, залишається актуальною

вона для сучасної лінгвістики, а також і надалі цікавитиме майбутні покоління науковців, оскільки живі мови людства ніколи не зупиняються у процесі свого активного функціонування, у процесі свого неперервного розвитку.

3.5.3. Проблема генеалогічної класифікація мов

Основоположниками порівняльно-історичного мовознавства вважають, як добре відомо, німецьких учених Ф. Боппа, Я. Грімма, данця Р. Раска і росіянина О. Востокова. Утім, новий напрям у мовознавстві ніколи не виникає спонтанно. Перші мовознавчі дослідження в галузі класифікації мов з'явилися ще за часів Данте, зокрема сам великий італієць став одним із перших, хто склав хоч і неповну, але промовисту класифікацію європейських мов. У цьому підрозділі нашої дисертації ми подаємо в діахронії розвиток лінгвістичної ідеї спорідненості європейських мов і спроби їхньої класифікації.

Після Данте пройшло майже півтора століття, як з'явилася інша спроба порівняти мови, належить вона французькому гуманісту Гвілельму Постеллусу у 1538 р. У трактаті „Про спорідненість мов” („De affinitate linguarum”) він нарахував і описав 12 споріднених мов, які йому були відомими. Більшу кількість мов нарахував Йосиф Юстус Скалігер. У праці „Розвідка про європейські мови” („Diatriba de Europaeorum linguis”), яку написано 1559 року, автор поділяє всі європейські мови на 11 основних мов з багатьма діалектами; серед основних виділяються 4 великі мови: латинська, грецька, тевтонська, слов'янська, та 7 малих мов – албанська, татарська, фінська з лопарською, ірландська, кімрська з бретонською, баскська. До латинських, на його думку, належать: італійська, іспанська та французька; до тевтонських – тевтонська, саксонська і датська. Чотири основні великі групи Скалігер визначив за тим, як вимовляється поняття „бог”: латинська – Deus, грецька – Theos, німецька – Godt, слов'янська – Goge. Ці одинадцять мов абсолютно незалежні одна від одної, таким чином, Скалігер повністю ігнорує спорідненість індоєвропейських мов і нічого не говорить про існування романських мов. Уперше в його роботі

згадується про албанську мову, а угорська і татарська виступають як самостійні мови.

Сильний поштовх до зародження порівняльно-історичного мовознавства зробив італійський учений Філіппо Сассетті (1540-1588 рр.). За родом занять він був освіченим купцем, написав кілька критичних, історичних творів, зокрема промови на захист Данте та „Поетики” Аристотеля. За п’ять років, перебуваючи в Індії, Сассетті вдалося вивчити місцеву мову. В одному з його листів читаємо: „Їхні наукові роботи написані мовою, яку вони називають санскритом, що означає „ясний”, „виразний”, їхня сучасна мова має багато спільного з цією санскритською мовою, у якій дуже багато наших іменників, зокрема числівників: „шість”, „сім”, „вісім”, „Бог”, „земля” та інші, але вони не розшукували причини цього збігу” [19, с. 109]. Справді Сассетті помітив, що італійські слова: sei, sette, otto, Dio та інші подібні до санскриту і відповідають: sas, sapta, asta, devas. Навіть греки, які стільки років були знайомі з Іраном та Індією, не відзначали цієї схожості. Ці зауваження Сассетті відкрили нове віяння у вивченні спорідненості мов. Однак, його спостереження залишилися без наслідків та ігнорувалися кілька століть.

Перший взаємозв’язок, який вирізнили серед груп індоєвропейських мов, був між грецькою та німецькою мовами. Цей висновок вельми дивує, оскільки виникає запитання, чому німецьку не порівнювали спочатку з латиною, яка була відомою в Німеччині з часів Карла Великого (поч. IX ст.) і навіть раніше під впливом християнства. Неолінгвіст Дж. Бонфанте дає своє пояснення цього факту: „У XV ст. знайомство з грецькою мовою було відкриттям, і, на мій погляд, було подібно спалаху, який ніс у собі елемент неочікуваності, притягнувши до себе дивовижну увагу, яку не могла викликати латина, що і було головною причиною допитливості, яка навернула на дослідження” [19, с. 110]. Першим ученим, який встановив спорідненість між грецькою та німецькою, був Йоганн фон Дальбург, котрий зібрав кілька тисяч грецьких слів, що мали однакове значення обома мовами. Серед інших імен слід згадати таких учених: Георг Христофор Пойскер (1685 р.), Даніель Вехнер (1572-1631 рр.),

Георгій Урсін (1690 р.), франко-голландський учений Франсуа дю Жон (1598-1677 рр.).

Листи Сассеті, про які ми вже згадували, були до XVI ст. єдиною роботою у сфері порівняння європейських мов та азійських. Існувала лише одна жива мова, яка належить мусульманській культурі і з якою християни були знайомі – перська. Одним із найперших і найзначущих досягнень європейської лінгвістики стало визнання спорідненості перської і західних мов. Це відкриття належить Франсиску Рафеленгіусу (1539-1597 рр.), спеціалісту з багатьох екзотичних мов, який порівняв кілька перських та німецьких слів.

Міжмовні зв'язки пояснювалися різними випадковими причинами: торгівлею, військовими завоюваннями, походженням грецької мови від німецької. Перераховані вище факти, які встановлювалися вченими як зв'язки між окремими мовами, не мали ґрунтового підходу, ніхто з учених не прагнув дослідити характер цих взаємозв'язків. Першим дослідником, який узявся за цю проблему з наукового погляду, став голландець Марк Боксхорн. Однак його книжка „Скіфські корені народів і мов Європи” так і залишилася ненадрукованою, про неї ми дізнаємося завдяки посиланню Дж. Бонфанте на Георга Хорна (1620-1670 рр.). [19, с. 114]. Боксхорн помітив, що велика кількість слів була спільною для німців, для романців, для греків та інших народів Європи. У зв'язку з цим він запропонував ідею, що ця спорідненість має якесь першоджерело, тобто існує спільне походження народів. Він узяв за основу певну загальну мову, назвавши її скіфською, яку вважав материнською для грецької, латинської, німецької та перської мов: „Для нас очевидно, що у даному випадку під скіфською мовою фактично розуміється те, що тепер ми називаємо індоевропейською мовою. Боксхорн справді створив нову мову на основі мовного порівняння, точно так само як Шлейхер створив це двома століттями потому” [19, с. 114].

Аналізуючи етапи формування класифікації індоевропейських мов, слід згадати ім'я німецького філософа Лейбніца (1646-1716 рр.). „Свою зацікавленість він навернув, з одного боку, до етимологічних досліджень, з

іншого боку – до досліджень спорідненості і класифікації мов. Як, на наш погляд, не бездоганні ці роботи, але беззаперечно, що вони, за тих умов, що існували, означали значний крок уперед; завдяки тому, що його ясний і проникливий погляд багато що побачив і передбачив, Лейбніц стояв попереду свого часу” [144, с. 44]. У своїй розлогій статті про спорідненість європейських мов Дж. Бонфанте до заслуг Лейбніца зараховує те, що німецький учений один із перших наполягав на єдності двох гілок кельтської мови, а також відгадав індоєвропейське походження албанської та вірменської мов; розпізнав романський характер румунської мови; визначив семітську групу, назвав її „арамейською” і чітко відокремив її від індоєвропейської; він установив спільність фіно-угорських мов, а також турецької і татарської мов. „У багатьох питаннях Лейбніц мав яснішу і більш кваліфіковану думку, аніж багато сучасних лінгвістів” [19, с. 116].

На початку XVIII ст. відновилася робота, яку розпочав італієць Філіппо Сассетті. Перший учений, який визнав спорідненість санскриту із західними мовами і навіть навів докази цього був француз Гастон Лоран Кьорду (1691-1779 рр.). Учений 1767 р. надіслав із Індії до Франції список індійських слів, які доводять їхню подібність із латинськими та грецькими, порівняв не лише числівники, але й займенники і всю парадигму дієслова „бути” теперішнього часу дійсного та умовного способів (санскритське – *asti*, латинське – *est*).

Ще один учений, якому присвоюють першість у вивченні санскриту і порівнянні його з європейськими мовами був Вільям Джонс (1746-1794 рр.) [3]. Англієць висунув ідею про санскрит як прамову. Такий погляд тримався дуже довго, остаточно спростував його лише А. Шлейхер на початку другої половини XIX ст. Одночасно англійський учений започаткував знайомство європейського мовознавства з індійською традицією, його заслуга в тому, що він заснував „Азійське Суспільство” в Калькутті. Уже 1786 р. в першому томі „*Asiatic Researches*” ” („Азійських досліджень”), яке видало це „Суспільство”, учений стверджує: „Санскритська мова, яка б не була її давність, має дивну структуру, досконалішу, ніж грецька мова, багатшу, ніж латинська, і

вишуканішу, ніж кожна з них, але що носить в собі таку велику спорідненість між цими двома мовами як в корені дієслів, так і у формах граматики, що це не могло бути породжене випадковістю” [цит.за: 144, с. 57].

Підсумовуючи вплив поглядів та ідей з порівняльно-історичного мовознавства Данте до кінця XVIII ст., можна сказати, що багато відкриттів було зроблено, але не створено жодної лінгвістичної школи, яка б могла підтримати та розвинути ці ідеї та дослідження в подальшому.

Нова хвиля вивчення класифікації індоєвропейських мов постала в XIX ст. Це пов'язано з ґрунтовним дослідженням санскриту і виникненням появою історичного мовознавства та порівняльно-історичного методу дослідження мов.

Наукове обґрунтування спорідненості індоєвропейських мов було запропоноване, як тепер усталилося в лінгвістичній історіографії, німецьким лінгвістом Ф. Боппом (1791-1867 рр.); першу роботу якого з граматики індоєвропейських мов „Про систему дієвідмінювання санскритської мови у порівнянні з такою грецької, латинської, перської і німецької мов” („Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griech.-lat., pers. und german. Sprache”) було видано 1816 р.. Також датським лінгвістом Р. Раском (1787-1832 рр.), першу частину роботи якого з порівняльної граматики індоєвропейських мов було написано 1814 р. „Дослідження в галузі давньопівнічної мови, або походження ісландської мови” („Undersegelse om det gamle Nordiske eller Islandjke Sprogs Oprindelse”). У 1819 р. вийшов перший том „Німецької граматики” („Deutsche Grammatik”) Якоба Грімма (1785-1863 рр.), в 1820 р. – „Міркування про слов'янську мову” О.Х. Востокова.

„Ніхто з цих учених не прагнув до загальнотеоретичних і тим більше філософських міркувань, якими так були багаті XVII і XVIII ст. У них рідко можна знайти які-небудь вислови про природу і суть мови. Вони вперше в світовій науці, працюючи з конкретним матеріалом, прагнули виробити справді науковий метод дослідження” [3, с. 55].

Франц Бопп вважав, що на основі порівняння фактів живих і мертвих мов можна встановити їх первісний стан. Виводячи праформи, учений пояснював

явища однієї мови за допомогою фактів іншої. Перевагою в дослідженні Ф.Боппа є те, що він використовує санскрит, який для нього є початковим пунктом з вивчення мовної еволюції, яку помітив і Данте. „Історична заслуга Ф.Боппа полягає у тому...що він на величезному фактичному матеріалі з граматичної будови всіх груп індоєвропейських мов довів їхню цілісну єдність, спорідненість, спільність походження, що шляхом порівняння можна виділити, встановити генетично спільні елементи граматичної будови індоєвропейських мов” [92, с. 62].

Расмус Раск доводить наявність споріднених зв'язків між ісландською, грецькою, латинською і балто-слов'янськими мовами та відсутність будь-яких ознак спорідненості між ісландською і такими мовами, як гринландська, баскська, фінська. Учений уперше визначив балтійські мови як окрему, самостійну гілку індоєвропейських мов, вказував на істотні відмінності між слов'янськими, балтійськими та германськими мовами. Усі індоєвропейські мови, уважав Р. Раск, походять від мертвої мови стародавньої Фракії, яка зберегла свої залишки у давньогрецькій. На відміну від Боппа, Раску не відомий був санскрит, тому він мав нечітке уявлення про азійські мови. Щодо індійської та іранської мов, то вони, на думку Р. Раски, дуже віддалені від ісландської мови, і можлива спорідненість виходить лише через мови „давньофракійські”, тобто грецьку і латину.

„Найбільшою його заслугою, поза сумнівом, є створена ним скандинавська філологія, що з'явилася внаслідок його роботи над історією ісландської мови, яку навряд чи хто-небудь знав так глибоко, як він, та інших його досліджень з історії скандинавських мов. Великий внесок він зробив і в справу вивчення англо-саксонської мови, унаслідок чого відіграє велику роль у встановленні німецької філології в цілому” [144, с. 56].

Багато робіт Раска відомі завдяки популяризації та перекладу німецькою мовою Якобом Гріммом, який багато в чому наслідує свого попередника. У своїй роботі Я. Грімм описував історію німецьких мов і діалектів, починаючи з найдавніших засвідчених форм. Порівнюючи погляди Я. Грімма і Данте,

німецький учений не лише подібно до свого італійського попередника вивчав діалекти, але й наголошував на великому значенні народних говірок. „У порівнянні з іншими ученими даного напрямку Я. Грімм знаходився під значним впливом романтичних ідей про „дух народу” і його віддзеркалення в мові, особливо підкреслюючи роль даних про народні діалекти (Я. Грімм разом з братом Вільгельмом також відомі як видатні збирачі німецького фольклору)” [3, с. 57]. Вивчення історичного розвитку німецьких мов дало можливість Я. Грімму вивчити закономірності їхнього фонетичного розвитку.

Окрему увагу зосереджуємо на мовах, які безпосередньо виникли з латини – романських. До середини XIX ст. компаративісти все частіше займалися реконструкціями давніх праформ мови, які раніше не аналізували. При цьому необов’язково праіндоєвропейської мови, це могли бути і пізніші форми, наприклад, прароманська мова, яку ще називали народною (вульгарною) латиною, що рідко траплялася в письмових пам’ятках. Основоположником романської філології називають Фрідріха Діца (1794 – 1876 рр.) „Grammatik der romanischen Sprachen” – „Граматика романських мов” (три томи 1836, 1838, 1844), а також відомою роботою „Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen” – „Етимологічний словник романських мов” (два томи, 1853р.) Зіставлення романських мов, що проводиться послідовником Ф. Боппа, Ф. Діцем і його учнями, дало можливість реконструювати ряд форм народної латини, не зафіксованих у пам’ятках.

У середині XIX ст. широке розповсюдження набуває концепція утворення мовних сімей, яку запропонував А. Шлейхер (1821-1868 рр.). Ця концепція відома під назвою теорії „родовідного дерева”, ґрунтується на припущенні щодо поступового розпаду єдиної прамовної сім’ї на кілька прамов, які в свою чергу розпадаються на прамови окремих гілок. Схематично це зображується у вигляді дерева, від стовбура якого розгалужуються гілки, які також мають свої паростки. Шлейхер уявляє собі спільний стовбур, який розщеплюється спочатку на дві головні гілки. В основі цього стовбура – індоєвропейська прामова, від якої походять усі індоєвропейські мови. І ця мова, на переконання

вченого, не є санскритом, як вважали до нього попередні дослідники, а мовою, яка зникла ще до появи писемності, але її можна реконструювати на основі вже пам'яток живих мов.

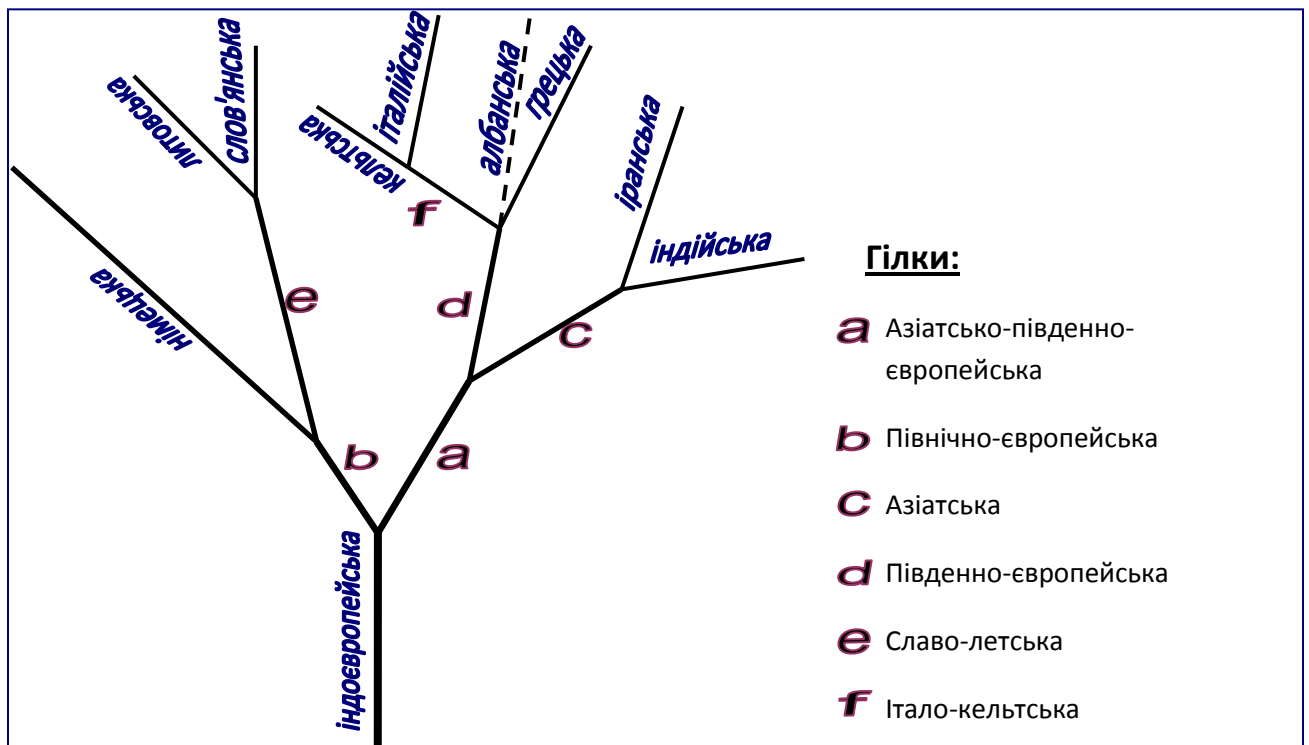

Рис.3.1. [144, с. 85].

„Своєрідним у методі Шлейхера є те, що він постійно повертається до цього гіпотетичного спільного рівня, до „індоєвропейської прамови” (це щось абсолютно інше, ніж довільні мрії попередніх часів про спільну єдину прамову), і основна мета для Шлейхера полягає саме в тому, щоб шляхом порівняння різних окремих мов, відволікаючись від усього того, що властиво особливому розвитку кожної з цих мов, відновити цю невідому прамову” [144, с. 86].

Порівняймо схему родовідного дерева за А. Шлейхером та за Данте (рис.3.1., 3.2.).

Схему італійського поета Данте ми реконструювали за аналогією родовідного дерева Шлейхера, спираючись на цитату про класифікацію мов з трактату „De vulgari eloquentia”, яку ми наводимо у другому розділі нашого дослідження.

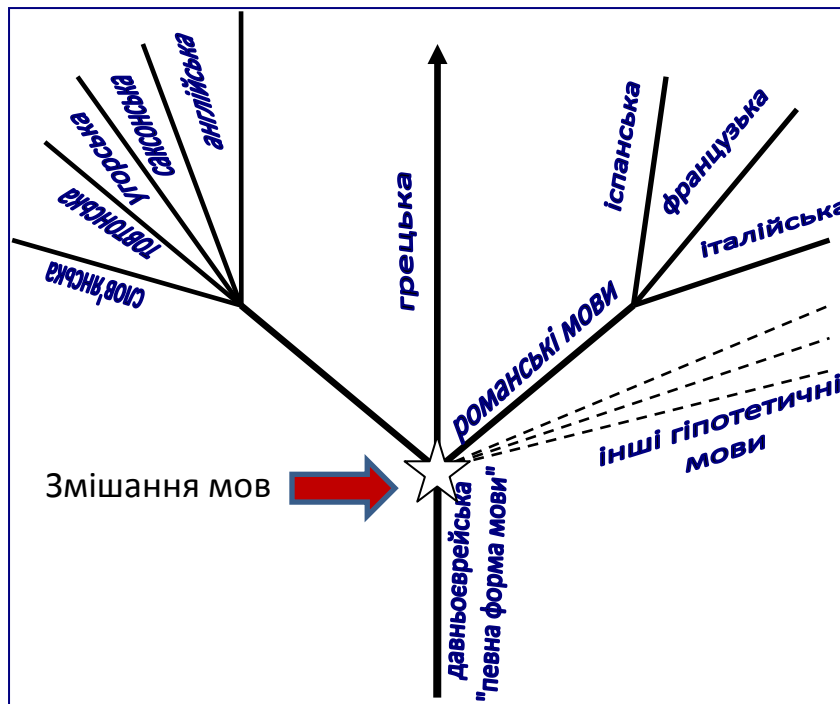

Рис.3.2.

Як видно, і в Шлейхера і в Данте в основі першоджерела лежить одна прामова, у Данте це „певна форма мови”, яку згідно з середньовічним ученням вважали давньоєврейською, у Шлейхера – це індоєвропейська прामова. Далі в Данте починається розщеплення мов, точкою відліку чого є історично-біблійна подія – змішання мов через Вавилонську вежу. Кількість гіпотетичних мов після змішання може бути великою, однак європейські мови Данте чітко розділяє на три групи: мови Південної Європи (романські), мови східної Європи (слов'янські та германські) і окремо мова грецька, якою розмовляли частково в Європі, частково в Азії. У Шлейхера ці три групи, які визначив Данте, зображені на гілці D та B. Можна зробити висновок, що, хоча й Данте, помилившись, об'єднав у спільну групу германців, слов'ян і навіть угорців, у Шлейхера ці мови розгалуженні, однак беруть початок зі спільної північно-європейської гілки. Хоча Данте нічого не знає про східні мови і помилково віддає першість грецькій на території східної Європи і навіть Азії, однак італієць переконливо стверджує, аналізуючи походження мови, що саме зі Сходу бере початок як і людство, так і мова його: „Et cum radix humane propaginis principalis in oris orientalibus sit plantata, nec non ab inde ad utrunque latus per diffusos multipliciter palmites nostra sit extensa propago, demumque ad

fines occidentales protracta” („Початковий корінь людського роду був посаджений у краях східних, наш рід саме звідти поширився розгалуженими гілками, і в ту та іншу сторони потягнувся, нарешті, до західних меж”) [48, с. 275]. Шлейхер також вважав, що чим далі на схід живе народ, то більш давньою є його мова, а чим далі на захід, то менш давніх рис і більше новоутворень вона має, див. про це: [99, с. 54]. І майже досконалою є класифікація Данте романських мов (окрім іспанської), визначення їх мовних особливостей та меж поширення.

Схема Шлейхера, безумовно, застаріла, але принцип розчленування індоєвропейських мов досі залишається актуальним у лінгвістиці. „Багато чого у теоріях Шлейхера було надто прямолінійним, а метафоричне уподібнення мови до живого організму він розумів надто буквально. Але багато з того, що він зробив уперше, міцно увійшло в арсенал лінгвістики. Це і сформульовані ним принципи порівняльно-історичного дослідження, і концепція родовідного дерева і деякі терміни” [3, с. 81].

Шлейхер, як і решта вчених тих часів, не враховували специфіку мови як суспільного явища, розвиток якого не може бути зведено під прямолінійну схему родовідного дерева, адже кожна мова, як і її носій, має особливу історію розвитку: „спорідненість мов слід розуміти як явище історичне, а ні в жодному разі не біологічне” [78, с. 15].

Подальші вивчення довели, що не можна всі мовні явища, спільні для двох гілок, наприклад іранської та слов'янської, пояснити існуванням особливої прамови, умовно назвемо її слов'яно-іранською, оскільки інші мовні явища зближують кожна з цих гілок з рештою, наприклад, слов'янські мови з балтійськими, іранські з грецькими.

Згадаємо, що у зв'язку з цим німецький мовознавець Й. Шмідт 1872 р. запропонував „теорію хвиль”, згідно з якою поширення нових мовних явищ в індоєвропейських мовах схоже на кола, які схрещуються (див. рис. 3.3.)

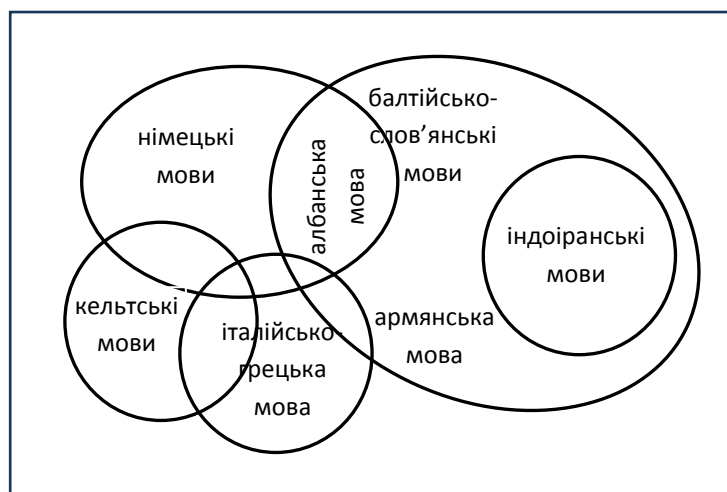

Рис.3.3. [144, с. 85].

Цей погляд пізніше був підтверджений при вивченні лінгвістичної географії. У ХХ ст., використовуючи дослідження лінгвістичної географії, мовознавці стали вивчати діалекти, які існували в індоєвропейській прамові, і подальші шляхи їх розвитку. При цьому почали враховуватися можливість паралельного розвитку діалектів з пізнішим об'єднанням родинних діалектів, а не лише поступового розпаду. На важливість цього процесу – об'єднання родинних говірок – вказав ще наприкінці ХІХ ст. Ф.П. Фортунатов.

Підсумовуючи розвиток вивчення генеалогічної класифікації мов, можна сказати, що багато питань, пов'язані з відношеннями окремих груп індоєвропейських мов, залишаються недостатньо висвітленими. Наприклад, досі дискутується походження явищ, які поєднують балтійські та слов'янські мови (балто-слов'янська мовна єдність). Недостатньо ще вивчені інші сім'ї мов та не класифіковані групи всередині цих сімей, наприклад, не розроблено класифікації африканських мов банту. „Відсутність зв'язку між вивченням споріднених мов та історії народів, які говорять цими мовами. Такі праці, як великого російського лінгвіста О. Шахматова, який вивчав процеси утворення східнослов'янських мов у зв'язку з історією слов'янських народів, є винятком у лінгвістичній літературі кінця ХІХ і початку ХХ ст.” [78, с. 17].

3.6. Окремі загальномовознавчі питання лінгвістичної і поетики в європейському мовознавстві

Основне, що пов'язує лінгвістичну теорію Данте з поетикою – те, що учений намагався знайти серед великої кількості діалектів передусім поетичну мову, тобто мову видатних поетів. А тому шукає цю мову Данте, аналізуючи поетичні твори своїх сучасників, оскільки, на думку Данте, поет здатний виступити як носій народної мови, завдяки поетові мова зможе вдосконалитися. Якщо узагальнити всі терміни, які Данте використовував для назви своєї шуканої мови, то виходить такий список: *illustre, cardinale, aulicum, curiale* (блискуча, визначальна, основна, благородна) „Мова, яка особливо здатна передати смисл, мова, яка оцінюється з погляду її функції – мети, нарешті, мова, спрямована сама на себе” [140, с. 92]. Саме ця властивість мови, яку намагався знайти Данте, спонукала Л.Г. Степанову порівняти концепцію поетичної мови Данте з теорією Р.О. Якобсона і діяльністю відомого гуртка молодих учених 1920-х р. „Суспільство з вивчення поетичної мови” („Общество по изучению поэтического языка” – ОПОЯЗ). Першим предметом дослідження молодих учених стала „граматика поезії”, а також двозначність та викривлення слів у поетичній мові.

Р.О. Якобсон серйозно переймався проблемою нерозривного зв'язку лінгвістики і поезії.

Роман Якобсон – один з різносторонніх і найвпливовіших лінгвістів ХХ ст. який продовжує і переосмислює лінгвістичні здобутки своїх попередників, зокрема І.О. Бодуена де Куртене та Ф. де Соссюра. Послуговуючись здобутками прагматизму Ч. Пірса і структуралізму Ф. де Соссюра, Р. Якобсон реалізовував їхню ідею про те, що лінгвістика має стати частиною загальної науки про мову. Однак, у даному дослідженні нас особливо цікавить вивчення Р.О. Якобсоном поетичної функції мови, яка, на його погляд, домінує в цілому.

Поетичну функцію було виділено Р. Якобсоном як одну з шести основних функцій мови поряд з експресивною, конативною, референтивною, фатичною і метамовною [164, с. 193-230].

Поетична функція мови – зосередження, спрямованість уваги на повідомленні заради нього самого (а не заради референта, контакту або

адресата). Якобсон вважав, що кожен мовний акт у певному сенсі стилізує і перетворює описувану ним подію. Учений уважав, що „поетичність – це не просто доповнення мови риторичними прикрасами, а загальна переоцінка мови і всіх її компонентів” [165, с. 303]. Цікаво те, що навіть усередині поезії може бути помітна ієрархія кількох функцій – наприклад, епічна поезія, зосередившись на третій особі, у більшій мірі спирається на референтивну функцію; лірична поезія – на експресивну і т. ін. Навіть непоетичні тексти іноді мають рівнозначну з комунікативною функцією – поетичну – в сучасній рекламі, у середньовічних законодавствах, у санскритських наукових трактатах, написаних віршами (які в індійській поетичній традиції відмінні від власне поезії) – це так звані, за Р. Якобсоном, „прикладні вірші”, що відомі не всім культурам. Р. Якобсон стверджував, що поетична функція властива мові будь-якої людської істоти з раннього дитинства. Так, прислів'я належить одночасно і до повсякденної мови, і до словесного мистецтва. Поезія визначалася Р. Якобсоном як „висловлення з установкою на вираження”, поезія „є мовою в її естетичній функції” [165, с. 257, с. 263]. Тобто, узагальнюючи теорію Р. Якобсона, яка тісно переплітається з концепцією поетичної мови Данте, стверджуємо, що: „Поетична присутність, коли слово відчувається як слово, а не лише уявлення про названий ним предмет чи сплеск емоції; коли слова та їх композиція, їх значення, їх зовнішня та внутрішня форми набувають важності і цінності самі по собі, замість того, щоб байдужо ставиться до реалій” [166, с. 118].

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Аналізуючи роль і значення лінгвістичної теорії Данте у формуванні філологічної і культурологічної традиції в європейському мовознавстві, ми робимо такі **висновки**:

1. Ми розглянули широкі хронологічні межі розвитку лінгвістичних ідей (починаючи від епохи Данте, XIV ст., і до сучасності). Так само в поле зору нашого аналізу потрапила велика кількість лінгвістичних напрямів та шкіл: мовознавство епохи Відродження, передвісники порівняльно-історичного мовознавства, лінгвістичні погляди Гумбольдта, натуралістичний напрям у порівняльно-історичному мовознавстві, молодограматизм, школа „слів і речей”, школа естетичного ідеалізму, неолінгвістика (особливо важливо, адже вона локалізувалася в Італії), соціологічний напрям, структуралізм, передусім представники Празької лінгвістичної школи, які найближче перебували до традиційного суспільного розуміння мови і мовної діяльності.
2. Беззаперечно жодна лінгвістична теорія не виникала спонтанно, кожна мовознавча праця спирається на попередні лінгвістичні концепції, які у наступних працях мовознавців розширюються і розвиваються або, навпаки, заперечуються. Тому відгомін лінгвістичних ідей Данте ми знаходимо в багатьох філологічних традиціях європейського мовознавства:
 - а) у білатеральній теорії мовного знаку теорії Ф. Соссюра;
 - б) у концепції естетичного ідеалізму К. Фосслера;
 - в) в „ідеальному типі” Макса Вебера;
 - г) у родовідному дереві мов А. Шлейхера;
 - г) у теорії народності та ментальності О.О. Потебні;
 - д) у теорії поетичної функції Р. Якобсона;

е) для окремих лінгвістичних напрямів, як-от неолінгвістика, мовознавчі ідеї Данте є очевидним й авторитетним джерелом для формування власної концепції, зокрема в галузі діалектології та лінгвістичної географії. Про це свідчать і численні посилання на трактати Данте, зокрема в лінгвістичних працях XVIII – поч. XX ст. (Гердер, Пізані, Дж. Бонфанте, Р. Якобсон).

3. Реконструкція генеалогічної класифікації мов у Данте за аналогією до родовідного дерева Шлейхера (рис.3.2.). Порівняння двох зображень дає можливість зробити висновок, що Данте ще задовго до німецького мовознавця стверджував, що в основі європейських мов лежить одна спільна прмова, а також майже достовірно розподілив романські мови та дав їм класифікацію за мовними особливостями та межами поширення.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проаналізувавши основоположні ідеї та постулати середньовічного мовознавства, детально описавши лінгвістичні погляди Данте та вплив італійського вченого на подальший розвиток європейського мовознавства аж до сучасності, ми робимо такий висновок: Данте не лише систематизував усі середньовічні лінгвофілософські та загальнограматичні ідеї, – він розвинув власні новаторські на той час лінгвістичні теорії, які в майбутньому були засвоєні європейським мовознавством.

Перший розділ нашого дослідження присвячено ідеям та постулатам середньовічного мовознавства, які впливали на лінгвістичну концепцію Данте. Оскільки все духовне життя середньовіччя було підпорядковане інтересам церкви, то в період середньовіччя філософія мови розгорталася у теологічному контексті. Мовознавча теорія Данте – не виняток. Італійський поет-філолог жив на межі двох епох – середньовіччя і Відродження – тому синкретизм суспільно-політичних, культурних і передусім лінгвістичних явищ яскраво відображається у творчості Данте. Такі представники патристики, як Аврелій Августин, Григорій Ниський, Боецій, Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський, хоча й не були лінгвістами у сучасному розумінні цього терміна, однак їхні трактати, у яких висвітлюється проблема сутності мови, знакова природа мови, суттєво вплинули на лінгвістичний світогляд Данте, про що говоримо в другому розділі. Зокрема, італійський митець дотримується ортодоксальної божественної теорії походження мови, а причиною появи великого різноманіття мов називає змішання мов після невдалого будівництва Вавилонської вежі, що цілком відповідає біблійській притчі. Імена отців церкви Данте неодноразово згадує у своїй поемі „Божественна комедія”, зокрема, у тій частині, де події відбуваються у Раю, що красномовно свідчить про ставлення Данте до богословів. Авторитетними для італійця є граматика латинської мови – „*Ars minor*” і „*Ars maior*” Елія Доната (IV ст.) та „*Institutiones grammaticae*” Прісціана (VI ст.). Популярність цих граматик зумовлена двома

причинами: 1) латинська граматики була в середньовічній Європі єдиною та універсальною, 2) Донат був наставником одного з „отців західної церкви” Ієроніма Блаженного. Середньовічні ерудити та вчені опанували основні лінгвістичні ідеї давніх греків і римлян через пізньоантичне й арабське посередництво, зазвичай у спрощеному і схоластичному вигляді, у тісному переплетінні з християнською символікою. Серед відомих арабських учених, яких згадує Данте – Авіценна та Аверроес.

Тому, наш огляд лінгвістики середньовіччя, яка формувала лінгвістичні ідеї Данте, підтвердив твердження Ф.С. Бацевича про те, що епоху середньовіччя в контексті лінгвофілософської та лінгвістичної думки називають „проваллям” необґрунтовано. Натомість сформовані ідеї впливали на розвиток гуманітарної думки Нового часу.

Загальномовознавчі ідеї Данте в другому розділі нами згруповано у шість напрямків:

1) мова у її зв'язках із суспільством; 2) мова та її співвіднесеність з мисленням; 3) погляди Данте на мову як особливу знакову систему; 4) розуміння граматичного мистецтва; 5) мова як історична категорія; 6) загальномовознавчі питання лінгвістики і поезики.

1. Данте наголошує, що до нього ніхто ще не займався вивченням народної мови, (це вкрай необхідна справа, бо нею всі користуються). Народною мовою Данте називає не лише живу розмовну італійську мову, а й усі інші сучасні за його часів мови – це свідчить про роздуми Данте над загальномовознавчою проблемою протиставлення народної мови „граматичній мові”, тобто латині. Данте припускається помилки, вважаючи, що народні мови – природні – старші за латину, яка автором зображується як штучна мова.

2. Данте – перший італійський діалектолог, який територіальну диференціацію мови пов'язав з фізичною географією та етнографією. Данте шукав одну довершену мову, яка б не була сумою діалектів, і навіть не компромісом цих говорів, а органічним мовним цілим, що має

бути властивим і зрозумілим кожному мешканцю Італії. В основі такої мови в майбутньому буде тосканський діалект, який використовував Данте.

3. Учений уперше заговорив про соціальні розбіжності мови, зокрема зумовлені професією та матеріальним рівнем забезпеченості людей.

4. Лише в одній Італії Данте нарахував чотирнадцять діалектів. Описуючи ці діалекти, автор робить висновок, що всі вони недосконалі. Справжні поети пишуть не діалектною мовою, а мовою, яку Данте називає: „*illustre, cardinale, aulicum, curiale*” (блискуча, визначальна, основна, благородна), позначаючи так літературну італійську мову. Ця слава мова – засіб спілкування усіх міст, але в чистому вигляді не представлена у жодному населеному пункті, і з нею слід порівнювати всі наявні діалекти. На переконання Данте, має бути створена єдина літературна італійська мова, спільна для всіх італійських областей. Вважаємо, що тут подано дуже важливу ідею єднання роздрібненого і ворогуючого між собою італійського народу. З цим новим поняттям, про яке Данте заговорив уперше, пов'язана свідомо боротьба за єдину літературну мову.

5. Історичний процес створення літературної мови в Італії відрізняється, наприклад, від Франції чи Іспанії. Франсійський діалект, який став панувати у Парижі з XIII ст., став базою сучасної французької мови. Париж рано став політичним центром країни. Натомість, в основі сучасної італійської мови лежить тосканський (флорентійський) діалект, однак в Італії різні провінції боролися між собою за право політичної та культурної столиці (Флоренція витіснялася то Римом, то Генуєю, то Неаполем), урешті решт центром став Рим. У цьому і була складність для письменників і вчених Італії доби середньовіччя просувати флорентійський діалект. Данте, як і пізніше Петрарці, Боккаччо, Бембо, Маккіавелі та ін., знадобилося значно більше зусиль, щоб відстояти флорентійське наріччя як основу італійської літературної мови. Протягом

століть, починаючи від XIII ст. і аж до національного об'єднання країни, італійським митцям доводилося демонструвати і виборювати переваги тосканського діалекту. Для Данте, окрім розробки лінгвістичної теорії літературної мови, важливим завданням також було політичне об'єднання країни завдяки спільній мові.

6. Погляди Данте на мову як особливу знакову систему актуальні для сучасного мовознавства, завдяки чому Данте визнають одним із попередників білатеральної теорії мовних знаків. За його теорією, мовна система складається не лише з чуттєвого знака (тобто форми знака), а й розумного (тобто змісту знака).

7. Єдиним джерелом походження мови у Данте є Біблія. Тому, виходячи з канонічного (біблійного) посилення, мова як засіб спілкування, була подарована Богом Адамові, як ми вже зазначили, – це данина епосі середньовіччя. Автор ширше висловлює думку – саме людина, користуючись божественним даром, розвинула мову і сама створила словниковий запас.

8. Данте, на відміну від усіх своїх попередників, визнає мовну еволюцію. Він стверджує, що змінність мови відбувається через часовий, територіальний і соціальний чинники, однак ще не усвідомлює принципи розвитку мови. Поет не сприймає природний розвиток суспільства і мови в цілому, а говорить про суб'єктивний фактор особистості. Безумовним лінгвістичним новаторством Данте є визнання благородності і доступності народної мови. Водночас він виступив за нормативний характер літературної народної мови, бо, змінюючись, мова, на його думку, псується.

9. Говорячи про близькі йому часи, Данте помічає спільне походження європейських мов, заснування мовних груп у Європі, зокрема спорідненість та розрізнення романських мов: французької, італійської та провансальської. Ці мови Данте прив'язує до спільного першоджерела. Отже, Данте дав першу елементарну класифікацію романських мов на

основі того, як формулюється в них стверджувальна відповідь: іспанці кажуть „ок”, французи „ойл”, італійці „сі”. Таким чином, Данте виступив передвісником порівняльно-історичного мовознавства. У нашому дисертаційному дослідженні ми створили схему генеалогічної класифікації європейських мов відповідно до поглядів Данте.

10. Ми сконструювали родовідне дерево спираючись на генеалогічну класифікацію мов у Данте. Схему ми зобразили за аналогією до родовідного дерева Шлейхера, що дало можливість порівняти лінгвістичні погляди двох учених. Як видно, і в Шлейхера, і в Данте, хоча і є відмінності в певних мовних групах, але загалом мовознавчі ідеї на класифікацію мов перегукуються.

11. Вагомим є вплив лінгвістичних поглядів Данте на формування європейської лінгвістичної традиції. Зокрема, ми проаналізували інтерпретацію загальномовознавчої концепції Данте в лінгвістичних працях учених наступних століть та її вплив на формування основних напрямків у мовознавстві аж до початку ХХІ ст. Його лінгвістичні погляди наявні працях дослідників епохи Відродження, у вчених порівняльно-історичного мовознавства, у лінгвістичній концепції Гумбольдта. Відгомін лінгвістичних ідей Данте ми знаходимо в багатьох філологічних традиціях європейського мовознавства, як, наприклад, у знаковій теорії Ф.Соссюра. Зокрема мова йде про те, що у формулюванні Данте про мовний знак (*rationale signum et sensuale*) по суті скорочено викладена вся знакова концепція Соссюра. Відлуння ідей Данте також знаходимо у концепції естетичного ідеалізму К.Фосслера, у поглядах на мову і народність О.О. Потебні, у теорії поетичної функції Р. Якобсона. Для неолінгвістики філологічні ідеї Данте є не просто очевидним, але й авторитетним джерелом формування теоретичних постулатів, зокрема в галузі діалектології, про що свідчать численні посилання на трактати Данте.

12. І хоча у пошуках літературної мови Данте відкинув усі діалекти і його прогноз не зовсім справдився, зокрема щодо тосканського наріччя, на наш погляд, італійський мовознавець виконав значно вагоміше завдання. Данте зорієнтував шлях, за яким має розвиватися літературна мова (не обов'язково тільки італійська) – наслідувати еталонні поетичні тексти, які мають загальнонаціональне значення. За прогнозованим шляхом пішов розвиток італійської літературної мови. Зокрема, еталоном наслідування стала мова Данте, Боккаччо, Петрарки, яка лягла в основу італійської літературної мови. Лінгвістичні ідеї Данте не обмежуються лише італійською мовою, – його концепція охоплює різнобічні аспекти мовознавства. Данте систематизував лінгвістичні ідеї середньовіччя та розвинув власну концепцію, яка в подальшому вплинула на загальне мовознавство Європи.

13. Вивчення лінгвістичної теорії Данте, яка впливала на формування філологічної і культурологічної традиції європейського мовознавства, є доцільним для сучасного дослідження проблеми історії національної культури. Лінгвістична концепція Данте допомагає усвідомити межі процесу становлення національних культур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка : (к вопросу о предмете социолингвистики) / В.А. Аврорин ; АН СССР, Ин-т языкознания. – Ленинград : Наука, 1975. – 276 с.
2. Алисова Т.Б. Средневековая логика и современная лингвистика // Западноевропейская средневековая словесность. М. : Изд-во МГУ, 1985. – С. 31-34.
3. Алпатов В.М. История лингвистических учений: учеб. Пособие / В.М Алпатов – М. : Языки русской культуры, 1998. – 368 с.
4. Амирова Т.А. История языкознания : [Учеб. пособие для студентов вузов, реализующих лингв. и филол. образоват. прогр.] / Т.А. Амирова, Б.А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский; Под ред. С.Ф. Гончаренко. – М. : Academia, 2003. – 670, [1] с.
5. Андреев М.Л., Евдокимова .Н., Стаф И.К., Топорова А.В., Хлодовский Р.И. История литературы Италии / РАН; Институт мировой литературы им. А.М.Горького / М.Л. Андреев (гл.ред.), Р.И. Хлодовский (отв.ред.). – М. : ИМЛИ РАН, 2000. – Т. 1 : Средние века. – 590 с.
6. Античные теории языка и стиля: (Антол. текстов) : [Пер. с древнегреч. и латин. / Общ. ред. О.М. Фрейденберг; Вступ. статьи И. Троицкого, С. Меликовой-Толстой]. – СПб. : Алетейя, 1996. – 362, [1] с.
7. Антонетти Пьер. Повседневная жизнь Флоренции во времена Данте. [Пер. с франц. и предисл. В. Д. Балакина]. – М. : Молодая гвардия, 2004. – 287 с.
8. Арно Антуан, Лансло Клод. Всеобщая рациональная грамматика: (Грамматика Пор-Рояля) / А. Арно, К. Лансло; Перевод с фр. Ю.С. Маслова и др.; ЛГУ. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 126, [2] с.

9. Баткин Л.М. Социально-политическая борьба во Флоренции в конце XIII-начале XIV веков и идеология Данте : автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук. – Харьков, 1958. – 20 с.
10. Баткин Л.М. Данте и его время. Поэт и политика. [Предисл. В.Рутенбурга] / Л.М. Баткин – М. : Наука, 1965. – 198 с.
11. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. Підручник / Ф.С. Бацевич – К. : Академія, 2008. – 240 с.
12. Березин Ф.М. История лингвистических учений: Учебник для филол. Спец. вузов. – 2-е изд., испр. и доп. / Ф.М. Березин – М. : Высш. шк., 1984. – 319с.
13. Біблія, або книги Святого письма Старого й Нового Заповіту : Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. проф. І. Огієнка. – Київ : Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1166 с.
14. Білокінь С. Данте й Україна : матеріали до бібліографічного покажчика // Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія. Пекло. Пісні I-XI. Переклад Максима Стріхи. – К. : „К.І.С.”, 1994. – С. 45-60.
15. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры / Экспериментальная студия книжного искусства „Чистое поле”. – СПб. : Мифрил, 1995. – 243 с.
16. Бицилли П.М. Избранные труды по филологии / РАН. Отделение литературы и языка; Комиссия по истории филологических наук / В.Н. Ярцева (отв.ред.). – М. : Наследие, 1996. – 709 с.
17. Боргош Ю. Фома Аквинский. [Пер. с польск. М.Гуренко]. – 2-е изд. – М. : Мысль, 1975. – 183 с.
18. Боецій Северин. Розрада від Філософії [Пер. з лат. і передмова „Випробування Філософією” (Погляд перекладача) Андрія Содомори; передм. В. Кондзьолки]. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 75 с.
19. Бонфанте Дж. Заметки о родстве европейских языков (К истории постановки вопроса в период с 1200 по 1800 г.) // Вестник истории мировой культуры. – № 4. – 1957. – С.102 – 119.

20. Боэций. Утешение философией, и другие трактаты: [Перевод] / Боэций; [Послесл. Г.Г. Майорова; Рос. акад. наук, Ин-т философии]. – М. : Наука, 1996. – 335, [1] с. – (Памятники философской мысли).
21. Будагов Р.А. Данте о литературном языке // Будагов Р.А. Писатели о языке и язык писателей. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 164-179 с.
22. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили / Р.А. Будагов – М. : Высш. шк., 1967. – 380 с.
23. Будагов Р.А. Заметки о Данте-филологе // Дантовские чтения. 1968. / Под общей редакцией Игоря Бэлзы. – М. : Наука, 1968. – С.122-129.
24. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? 2-е изд., доп. / Р.А. Будагов – М. : Добросвет, 2000, 2004. – 304 с.
25. Бурхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. с нем. С. Бриллианта. – Смоленск : Русич, 2003. – 448 с. – (Популярная историческая библиотека).
26. Валла Лоренцо. Элеганции [Красоты латинского языка] // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1985. – 121 с.
27. Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю: Пер. с фр. / Р.О. Шор (ред., предисл.), П.С. Кузнецов (примеч.). – М. : Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
28. Вебер М. Исследования по методологии наук. – М.: ИНИОН, 1980. – 156 с.
29. Вебер М. Избранные произведения : [Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А.Ф. Филиппова]. – М. : Прогресс, 1990. – 140 с.
30. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. – Л. : 1940, – 380 с.
31. Гаспаров М.Л. Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в

Византии и латинском средневековье / Отв. ред. М.Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1986. – С. 91-169.

32. Гердер И.Г. Трактат о происхождении языка=Abhandlung uber den Ursprung der Sprache / Г.Ю. Бергельсон (пер.с нем.), В.М. Жирмунский (вступ.ст.). – Изд. 2-е – М. : URSS. ЛКИ, 2007. — 133-157с. VII-LIX, – (История лингвофилософской мысли).

33. Голенищев-Кутузов И.Н. Данте и Предвозрождение // Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. – М. : Наука, 1967. – 46-85 с.

34. Голенищев-Кутузов И. Н. Творчество Данте и мировая культура / И.Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Наука, 1971. – 551 с.

35. Голенищев-Кутузов И.Н. Романские литературы. Статьи и исследования. / И.Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Наука, 1975. –532 с.

36. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — 2.вид., випр. і доп. — К. : Логос, 2004. – 284 с.

37. Горфункель А.Х. Данте и философия его времени // Вопросы философии. – 1966. – №3. – С. 87-97.

38. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. – 2-е изд., испр. и доп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 624 с.

39. Гумбольдт Вильгельм фон. Язык и философия культуры: Пер. с нем. яз. / Вильгельм фон Гумбольдт; Сост., общ. ред. и вступ. статьи А.В. Гулыш, Г.В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.

40. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич – М. : Искусство, 1984. – 350с.

41. Гуревич А.Я. Средневековый мир. Культура безмолствующего большинства. – М. : Искусство, 1990. – 395 с.

42. Данилова А.В. Данте и формирование хорватской национальной культуры (к выходу первого полного хорватского издания Данте) / Дантовские чтения 1982 / Под общей редакцией Игоря Бэлзы. – М. : Наука, 1982. – С. 217-233.

43. Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія: Поема / Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України / Є.А. Дроб'язко (пер.з іт.і комент.), О.Б. Алексєєнко (передм.). – Х. : Фоліо, 2001. – 607 с. – (Бібліотека світової літератури).
44. Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія ; Пекло ; Пісні I-XI / Київське наукове товариство ім. Петра Могили / Максим Стріха (пер.). – К. : К.І.С., 1995. – С. 58. – (Літературні пам'ятки; Ч.1).
45. Данте Алиґьери. Божественная комедия: Ад / Данте Алиґьери; Пер. с ит. [и примеч.] М. Лозинского. – М. : Худож. лит., 1981. – 325 с
46. Данте Алиґьери. Божественная комедия: Пер. с итал. М. Лозинского / Вступ. ст. К. Державина; Ил. Г. Доре; Оф. Е. Ганнушкина. – М.: Правда, 1982. – 640 с.
47. Данте Алиґьери. Божественная комедия; Новая жизнь; Стихотворения, написанные в изгнании; Пир: [Пер. с итал.] / Данте Алиґьери; [Вступ. ст. Б. Кржевского; Фрагм. ил. Г. Доре]. – М. : РИПОЛ классик, 1998. – 958,[1] с.
48. Данте Алиґьери. Малые произведения [Перевод]. / Изд. подготовил [и примечания составил] И.Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Наука, 1968. – 651 с. – (АН СССР. Литературные памятники).
49. Данте Алиґьери. Монархия /Пер. с ит. В.П.Зубова. Вступ. ст. А.Л. Доброхотова. – М. : КАНОН-пресс, кучково поле, 1999. – 192 с.
50. Данте Алиґьери. О народном красноречии. /Пер. Б.В.Шкловского // Памятники мировой эстетической мысли. В 5-и т./ Ред кол. М.Ф. Овсянников (гл. ред.) и др. – Т.1 : Античность. Средние века. Возрождение. – М. : Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – С. 476-484.
51. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / И.Х. Дворецкий. – 2-е изд. переработ. и доп. – М. : Русский язык, 1976. – 1096 с.
52. Девото Дж. Латынь после падения Римской империи // Современное итальянское языкознание. Сборник ст. /Пер. с ит., под ред. и с предисл. Т.Б. Алисовой. – М. : Прогресс, 1971. – С. 161-186.

53. Дживелегов А.К. Данте. Жизнь и творчество. – 2-е изд., перераб. / А.К. Дживелегов. – М. : Гослитиздат, 1946. – 412 с.
54. Добиаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского Средневековья : Науч. наследие / О.А. Добиаш-Рождественская; Отв. ред. В.И. Рутенбург; [АН СССР, Отд-ние истории и др.]. – М. : Наука, 1987. – 350,[1] с.
55. Добровольская Ю.А. Приктический курс итальянского языка / Ю.А. Добровольская. – М. : Цитадель, 2001. – 496 с.
56. Доброхотов А.Л. Данте Алигьери / А.Л. Доброхотов. – М. : Мысль, 1990. – 208 с. – („Мыслители прошлого”).
57. Домбровський О.А. Іван Франко – перекладач і популяризатор творчості Данте : дис. ... канд. філол. наук. – Львів: Львівський ун-т, 1954. – 392 с. – (Машинопис зберігається в Державній бібліотеці Росії імені Леніна. Бібліогр., арк. 367-391).
58. Домбровский О.А. Иван Франко – переводчик и популяризатор творчества Данте : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Львов: Изд-во ЛГУ, 1954. – 24 с.
59. Донских О.А. Происхождения языка как философская проблема / О.А. Донских. – Новосибирск : Наука, Сиб. отделение, 1984 – 127 с.
60. Драч І.Ф. Наближення: Поетичні переклади й статті / Упорядкування, вступна стаття і коментарі В.О. Брюггена. – Харків : Фоліо, 2008. – 380 с.
61. Дроб'язко Є. Перший український переклад Данте // Всесвіт. – 1958. – №2. – С. 119-122.
62. Дынников А.Н. Народная латынь / А.Н. Дынников, М.Г. Лопатина. – М. : Издательство Московского университета, 1975. – 314 с.
63. Евлахов А.М. Трактат Данте „De vulgari eloquentia” // Дантовские чтения. 1998. – М. : Наука. 2000. – С. 127 – 132.
64. Елина Н.Г. Проблема художественного своеобразия поэзии Данте. Из истории западноевропейской дантологии // Дантовские чтения. 1968. / Под общей редакцией Игоря Бэлзы. – М. : Наука, 1968. – С. 53-121.

65. Есперсен Отто. Философия грамматики / Пер. с англ. В.В. Пассека и С.П. Сафроновой; Под ред. и с предисл. Б.А.Ильиша. – 2-е изд., стер. – М. : УРСС, 2002. – 404 с. – (Лингвистическое Наследие XX века).
66. Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. Зб. наук. праць / Відпов. Редактор О. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1993. – 374 с.
67. Житецкий П.В. Гумбольдт в истории философского языкознания // Вопросы философии и психологии. – 1900. – Кн. 1. – С. 1-30.
68. Жлуктенко Н.Ю. І. В. Шаровольський як дослідник середньовічного епосу // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. Вип. 22, частина І. – К. : ВПЦ „Київ. ун-т”, 2007. – С. 104-108.
69. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и изложениях / В.А. Звегинцев. – Изд.3-е, доп. – М, 1964. Ч.1. – 466 с.
70. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и изложениях / В.А. Звегинцев. – М, 1965. Ч.2 – 496 с.
71. Здолавши півшляху життя земного...: „Божественна Комедія” Данте та її українське відлуння / Максим Віталійович Стріха (пер.та уклад.). – К. : Факт, 2001. – 133с. – (Літературний проект „Текст + контекст”).
72. Зеленько А.С. З історії лінгвістичних учень: Посібник для студентів, магістрантів й аспірантів філол. спеціальностей. – Луганськ : Альма Матер, 2002. – 226 с.
73. Зорівчак Р.У духовно-культурному полі Григорія Кочура – теоретика й історика українського перекладу // Кочур Григорій. Література та переклад: Дослідження. Рецензії. Літературні портрети. Інтерв'ю / Упоряд. А. Кочур, М. Кочур ; Передм. І. Дзюби, Р. Зорівчак. – К. : Смолоскип, 2008. – Т. 1. – С. 11-63.
74. Зубкова Л.Г. Лингвистические учения конца XVIII - начала XX в. : Развитие общ. теории яз. в систем. концепциях / Л.Г. Зубкова; Гос. ком. СССР по нар. образованию. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1989. – 212,[3] с.
75. Ігнатенко М.А. Генезис сучасного художнього мислення. Відп. ред. І.О. Дзевєрін. – К. : Наук. думка, 1986. – 288 с.

76. Історія світової культури : Навч. посібник / Керівник авт. колективу Л. Т. Левчук. – 3-є вид., стереотип. – К. : Либідь, 2000. – 368 с.
77. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник / Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін. ; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К. : Вища шк. : Т-во „Знання”, КОО, 2000. – 2-е вид., стер. – 326 с. – (Київському національному університету імені Тараса Шевченка – 165 років).
78. Иванов В.В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства / В.В. Иванов ; МГУ им. М.В. Ломоносова. – Москва : Изд. Московского университета, 1954. – 53 с.
79. История всемирной литературы. В 9-и т. Т.2 / Отв. ред. Х.Г. Короглы, А.Д. Михайлов. – М. : Наука, 1984. – 672 с.
80. История всемирной литературы. – В 9-и т. Т.3 / Отв. ред. Н.И. Балашов. – М. : Наука, 1985. – 816 с.
81. История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение : Учеб. для филол. спец. вузов / М.П. Алексеев, В.М. Жирмунский, С.С. Мокульский, А.А. Смирнов; Предисл. Н.А. Жирмунской и З.И. Плавскина. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1987. – 415 с.
82. История лингвистических учений. Древний мир / Отв. ред. А.В. Десницкая. – Л. : Наука, 1980. – 258 с.
83. История лингвистических учений. Средневековая Европа / [Ю.К. Кузьменко, А.Б. Черняк, Ю.А. Клейнер и др.]; Отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон; [Предисл. А. Десницкой]. – Л. : Наука, 1985. – 288 с.
84. История лингвистических учений. Позднее средневековье : [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т лингв. исслед.; Отв. ред. А.В. Десницкая. – СПб. : Наука, 1991. – 263 с.
85. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. В 5-ти т. Т.1. Античность. Средние века. Возрождение / Ред.колегия : М.Ф. Овсянников (главный редактор) и др. – М. : Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – 684 с.

86. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / Сост. В.А. Звегинцев. Часть 1. – М. : Просвещение, 1964. – 466 с.
87. Йоргу Й. Романское языкознание. История, развитие, течения, методы. / Пер. с рум. С.Г. Бережан и И.Ф. Мокрян / Предисл. Р.А. Будагов. – М. : Прогресс, 1971 – 180 с.
88. Калинович М.Я. Як виникла людська мова / М.Я. Калинович. – К. : Вид-во АН УРСР, 1946. – 24 с.
89. Касаткин АА. Культ латыни в эпоху Возрождения (Генезис и исход) // Культура эпохи Возрождения. – Л., 1986. – С. 34-41.
90. Касаткин А.А. Очерки истории литературного итальянского языка (XXVIII-XX вв.) / А.А. Касаткин. – Л., 1976. – 204с.
91. Кобилянський Б.В. Короткий огляд історії мовознавства / Б.В. Кобилянський. – К. : Рад. школа, 1964. – 153 с.
92. Ковалик І.І. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки : навч. Посібник / І.І. Ковалик, С.П. Самійленко. – К. : Вища шк., 1985. – 216 с.
93. Ковалів Ю.І. Прокляті роки Юрія Клена // Юрій Клен (Освальд Бургардт). Вибране. – К. : Дніпро, 1991. – С. 3-27.
94. Кодухов В.И. Общее языкознание. Учебник для студентов филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов / В.И. Кодухов. – М. : Высш. шк., 1974. – 303 с.
95. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений : Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Н.А. Кондрашов. – М. : Просвещение, 1979. – 224 с.
96. Конрад Н.И. Запад и Восток / Н.И. Конрад. – М. : Наука, 1972. – 496 с.
97. Корлэтяну Н.Г. Исследование народной латыни и её отношений с романскими языками / Н.Г. Корлэтяну. – М. : Наука, 1974. – 304 с.
98. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / М.П. Кочерган. – К. : ВЦ „Академія”, 2001. – 368 с. – (Альма-матер).
99. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник / М.П. Кочерган. – 2-е вид., випр. і доповн. – Київ : Академія, 2006. – 464с. (Альма-матер).

100. Кочур Г.П. Данте в украинской литературе // Дантовские чтения. – М. : Наука, 1971. – С.181-203. Передрук: Кочур Григорій. Література та переклад : Дослідження. Рецензії. Літературні портрети. Інтерв'ю / Упоряд. А. Кочур, М. Кочур; Передм. І. Дзюби, Р. Зорівчак. – К. : Смолоскип, 2008. – Т. 2. – С. 813-832.
101. Кудрявцева Т.С. Текст как единица обучения // Текст в речевой деятельности. Перевод и лингвистический анализ : [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т языкознания, Каф. иностр. яз. Калинин. СХИ; [Редкол.: А.А. Романов, А.М. Шахнарович] – М. : ИЯЗ, – М., 1988. – С. 62-71.
102. Левицкий Ю.А. История лингвистических учений : Учеб. пособие / Ю.А. Левицкий, Н.В. Боронникова. – М. : Высш. шк., 2005. – 301, [1] с.
103. Леонтьев А.А. Генезис семантической теории (Античность и Средневековье) // Вопросы языкознания. М. : Наука, – 1988. – №1. – С. 3-22.
104. Лоя Я.В. История лингвистических учений (материалы к курсу лекций). – М. : Высш. шк., 1968. – 308 с.
105. Лучканин С.М. Граматична теорія модистів (до питання про новаторство середньовічного мовознавства) // Мова та історія. Періодичний збірник наукових статей. Вип. 9. – К.,1995. – С. 4-5.
106. Лучканин С.М. Нариси з історії класичної філології: Навчальний посібник для магістрантів і студентів спеціальності „класична філологія” / С.М. Лучканин. – К. : Наук. світ, 2004. – 202 с.
107. Мандзоні А. Заручені = I promessi sposi : роман / Алессандро Мандзоні ; пер. з італ. П. Соколовського ; передмова О. Пахльовської ; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ. – Харків : Фоліо, 2009. – 672 с.
108. Мегела І.П. У світі вічних образів. Статті, лекції, відгуки / І. П. Мегела. – К. : Видавець Карпенко В.М., 2006. – 392 с.
109. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Р.О. Шор (ред.и примеч.), А.М. Сухотин (перераб.и доп.по 7-му французскому изд.), Д.Н. Кудрявский (пер.). – Изд. 4-е – М. : URSS, 2007. – 510 с. – (Лингвистическое наследие XX века).

110. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании / Б.В. Горнунг (ред.), А.В. Дилигенская (пер.), Б.В. Горнунг (предисл.), М.Н. Петерсон (ред.). – М. : Издательство иностранной литературы, 1954. – 99 с.
111. Миронова В.М. Середньовічна латина як віртуальна цілісність // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. – Вип. 18. – Кн. 1. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2005. – 302-306 с.
112. Мови європейського культурного ареалу: проблеми розвитку і взаємодії // Тези доповідей 1-ї Міжн. наук.-практ. конференції, присвяченої пам'яті проф. Ю.О. Жлуктенка. – К. : Довіра, 1995. – 270 с.
113. Мокульский С.С. Итальянская литература: Возрождение и Просвещение / С.С. Мокульский. – М. : Высш. шк., 1966. – 252 с.
114. Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили / Д.С. Наливайко. – К. : Мистецтво, 1981 – 288 с.
115. Наливайко Д.С. „Поетика” Аристотеля і новоєвропейські літератури // Всесвіт. – 1978. – №12. – С. 155-161.
116. Наливайко Д.С. Теорія літератури й компаративістика / Д.С. Наливайко. – К. : Видавничий дім „Кієво-Могилянська академія”, 2006. – 347 с.
117. Наливайко Д.С. Компаративістика й історія літератури / Д.С. Наливайко. – Харків: Акта, 2007. – 426 с.
118. Новикова М.О. Українська „Божественна комедія” // Сучасність. – 1995. – №5. – С. 62-64.
119. Оленич Р.М. Прісціан і антична грамати́ка. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1973. – 213 с.
120. Оленич Р.М. Роль александрийской грамматической теории в развитии римской лингвистической науки : автореф. дис. ... доктора филологических наук : 10.02.19 / Роман Михайлович Оленич. – К., 1975. – 61 с.
121. Ольховиков Б.А. Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания. Становление и эволюция канона грамматического

описания в Европе / Отв. ред. Ю.В. Рождественский. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”, 1985. – 280 с.

122. Пахльовська О.Є.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки XV-XX ст. / О.Є.-Я. Пахльовська. – К. : Наук. думка, 1990. – 216 с.

123. Перельмутер И. А. Грамматическое учение модистов // История лингвистических учений. Позднее Средневековье. – СПб. : Наука, 1991. – С. 7-66.

124. Пизани В. Итальянские диалекты в историческом аспекте // Вопросы языкознания / Российская академия наук. Отделение историко-филологических наук; Т.М. Николаева (гл.ред.). – М. : Наука, 1973. – №6. – 3-8 с.

125. Потебня О.О. Мова. Національність. Денаціональність = Language. Nationality. Denationalization : Статті і фрагменти / Потебня Олександр; Укр. Вільна АН у США; Упоряд. і вступ.ст. Шевельова Ю. – Нью-Йорк : Укр. Вільна АН у США, 1992. – 156 с.

126. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. К. : Синто, 1993. – 192 с.

127. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К. : ВЦ „Академія”, 2001. – 576 с.

128. Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье / Отв. ред. М.Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1986. – 256 с.

129. Рассел Бертран. История западной философии: у 3 кн. / В.В. Целищев (науч.ред.). – 2. изд., испр. – Новосибирск : Новосибирский университет, 1997. – 815 с.

130. Руссо Жан Жак. Об общественном договоре. Трактаты: Пер.с фр. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 1998. – 416 с. – (Civitas Terrena)

131. Семчинський С.В. Трактат Данте: про мову чи про красномовство? // Мовознавство. – 1986. – №5. – С. 58-63.

132. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : АТ „ОКО”, 1996. – 416 с.

133. Сергиевский М.В. Введение в романское языкознание Учебник / М.В. Сергиевський. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1952. – 278 с.
134. Смирнова Е.Д. Средневековый мир в терминах, именах и названиях. Словарь-справочник / Е.Д. Смирнова, Л.П. Сушкевич, В.А. Федосик – 2-е изд., испр. – Минск : Беларусь, 2001. – 383 с.
135. Собуцький М.А. Мовна ситуація західноєвропейського середньовіччя в аспекті мовно-культурної взаємодії : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02. 15 / Михайло Анатолійович Собуцький. – К., 1999. – 32 с.
136. Собуцький М.А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя / М.А. Собуцький – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 208 с.
137. Современное итальянское языкознание. Сборник ст. / Пер. с ит., под ред. и с предисл. Т.Б. Алисовой. – М. : Прогресс, 1971. – 352 с.
138. Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. / Г.В. Степанов. – М., 1976. – 224 с.
139. Степанова Л.Г. Из истории первых итальянских грамматик: неизданные заметки современника на полях трактата Пьетро Бембо „Беседы о народном языке ” (1525, кн. III) / Л.Г. Степанова ; Ин-т лингвист. исслед. РАН — СПб. : Наука, 2005. – 277 с.
140. Степанова Л.Г. Итальянская лингвистическая мысль XIV – XVI веков. (От Данте до позднего Возрождения) / РАН; Институт лингвистических исследований. – СПб. : Изд-во РХГИ, 2000. – 504 с.
141. Стріха М. Данте й українська література: досвід рецепції на тлі „запізнілого націєтворення” / М. Стріха. – К. : Критика, 2003. – 163 с. (Критичні студії).
142. Стріха М. Кочур і Данте // Григорій Кочур і український переклад : Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. – К. ; Ірпінь, 27-29 жовтня 2003 р. / Редкол. : О.І. Чередниченко (голова) та ін. – К. ; Ірпінь : ВТ „Перун”, 2004. – 280 с.

143. Сумерки лингвистики. Из истории отечественного языкознания. Антология. Составление и комментарии В.Н. Базілева и В.П. Нерознака / Под общ. ред. проф. В.П. Нерознака. – М. : Academia, 2001. – 576 с.
144. Томсен В. История языковедения до конца XIX века : краткий обзор основных моментов / В. Томсен ; пер. с нем. Р.И. Шор. – 2-е изд., стереотип. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 160 с.
145. Удовиченко Г.М. Загальне мовознавство : історія лінгвістичних учень. Навчальний посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / Г.М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1980. – 216 с.
146. Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья / В.И. Уколова. – М. : Наука, 1989. – 320 с.
147. Уколова В.И. „Последний римлянин” Боэций / отв. Ред. З.В. Удальцова. – М. : Наука, 1987. – 160 с.
148. Успенский Б.А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI—XIX вв.). М., 1994. – 225 с.
149. Філософія. Курс лекцій : Навч. посібник / І.В. Бичко, Ю.В. Осічнюк, В.Г. Табачковський та ін. – К. : Либідь, 1991. – 456 с.
150. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды / Ф.Ф. Фортунатов. – М., 1956. – 471 с.
151. Фосслер К. Эстетический идеализм: изб. работы по языкознанию: пер. с англ. / В.Д. Мазо (сост.), закл.ст.: О.А. Радченко (вступ.ст., закл.ст.), В.А. Звегинцева (вступ.ст., закл.ст.). – М. : ЛКИ, 2007. – 138 с. – (История лингвофилософской мысли).
152. Франко І.Я. Данте Алігі'єрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-и т. – Т.12. – К. : Наук. думка, 1978. – 832 с.
153. Франко І.Я. Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії / Вступ. ст. І.Басс „Золоті мости духовного єднання”. – К. : Рад. письменник, 1965. – 327 с.

154. Хоментовская А.И. Лоренцо Валла – великий итальянский гуманист / А.И. Хоментовская. – М. : Наука, 1964. – 97 с.
155. Хомский Н. Язык и мышление. / Н. Хомский. – М., 1972. – 122 с.
156. Хлодовский Р.И. Заметки о стиле Данте // Дантовские чтения. 1976. / Под общ. Ред. Игоря Бэлзы. – М. : Наука, 1976. – С. 44-70.
157. Чельшева И.И. Роль иноязычной культурной традиции на раннем этапе формирования литературного языка (на материале литературного языка Италии XIII века) // Литературный язык и культурная традиция / Российская Академия Наук. Институт языкознания. – М.: Стелла, 1994. – С. 142-168.
158. Шаповалова М.С. Історія зарубіжної літератури: Середні віки та Відродження: Навч. Посібник / М.С. Шаповалова, Г.Л. Рубанова, В.А. Моторний. – Львів : Вид-во „Вища школа” при Львів. ун-ті, 1982. – 440 с.
159. Шарафутинова Н.С. Теория и история лингвистической науки : учебное пособие / Н.С.Шарафутинова. – изд. 2-е перераб. и доп. – М. : АСТ „Восток-Запад”, 2008. – 381, [3] с.
160. Шишмарев В.Ф. История итальянской литературы и итальянского языка / В.Ф. Шишмарев. – Ленинград : Наука, 1972. – 359 с.
161. Эстулина С.Б. Данте и проблема защиты *volgare* в Италии XIV века // Вестник Ленинградского государственного университета. Серия истории, языка, литературы. – Ленинград : 1967. – Вып. 2. – С. 124-131.
162. Эстулина С.Б. „Спор о языке” в Италии в XIV веке и Дантова концепция языка и стиля // Вопросы романо-германского языкознания. Материалы Межвузовской конференции (Челябинск, 13-16 апреля 1965). – Челябинск, 1967. – С. 169-174.
163. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка / Отв. ред. Г.В. Степанов. – М. : Наука, 1984. – 137 с.
164. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика // Структурализм: „за” и „против”. Сборник статей / Пер. с англ., франц., нем., чешского, польского и болгарского языков. Под ред. Е.Я. Басина и М.Я. Полякова. – М. : Прогресс, 1975. – С. 193-230.

165. Якобсон Р.О. Работы по поэтике. / Р.О. Якобсон. – М. : Прогресс, 1987. – 464 с.
166. Якобсон Р.О. Язык и бессознательное / Пер. с англ., фр., К. Голубович, Д. Епифанова, Д. Кротовой, К. Чухрукидзе, В. Шеворошкина; составл., вст. слово К. Голубович, К. Чухрукидзе; ред. пер. – Ф. Успенский. – М. : Гнозис, 1996. – 248 с.
167. Alston W.P. Philosophy of Language // The encyclopedia of Philosophy / Editor Edwards P. – Vol.4. – London, 1967. – 495 p.
168. Anderson W. Danter the Maker. L.; Boston, 1980 – 454 p.
169. Ascoli G.I. Scritti Sulla Questione deall Lingua. – Torino, 1968. – 320 p.
170. Alessio G.C La grammatical speculative e Dante / Letture classensi, 13. – Ravenna, Italy : Longo, 1984. – P. 69-88.
171. Baldelli I. Sulla teoria linguistica di Dante // Cultura e scuola, 6 (№ 13-14, gennaio- giugno). – Rome, 1965. – P. 705-713.
172. Bosco U. Dante nella critica d’oggi. A cura di U.Bosco. – Firenze, 1965. – 160 p.
173. Camilli A. La canzone marchigiana del “De vulgari eloquentia” // Studi di filologia italiana, 7. – Firenze : Casa Editrice Le Lettere, 1944. – P. 81-96.
174. Carmina Burana : antologie de poezie latina medievala / trad. de Eugen Munteanu, Lucia-Gabriela Munteanu. – Iasi : Polirom, 1998. – 416 p.
175. Caso A. Dante in the Twentieth Century. Ed. by Adolph Caso. – Boston : Dante University of America Press, 1982. – 147 p.
176. Charity A.C. Events and Their Afterlife : the Dialectics of Christian Typology in the Bible and Dante. – Cambridge, 1981 – 254 p.
177. Claude Hagège. Combat pour le français : au nom de la diversité des langues et des cultures. – Paris : Éditions Odile Jacob, 2006. – 290 p.
178. Corti M. les notions de „langue universelle” et de „langue poetique” chez Dante Alighieri // Logos semanticos. Studia linguistica in honorem Eugenio Cosseriu (1921-1981), I: Theorie des Sprachwandels und der Sprachlichen Variation. Berlin; New York; Madrid, 1981. – P. 31-39.

179. Dante Alighieri. *Divina Comedie : Infernul, Purgatoriul, Paradisul* / Cosbuc George (translator), Ortiz Ramiro (editor). – Iasi: Polirom, 2000. – 736 p.
180. Dante Alighieri. *Le egloghe = Eclogae* / Brugnoli Giorgio (translator), Scarcia Riccardo (translator). – Milano, Napoli: Ricciardi, 1980. – 95 p.
181. Dante. *Opere minore. – Viața nouă. Rime. Ospățul. Despre arta cuvântului în limba vulgară. Monarhia. Scrisori. Ecloge. Întrebare despre apă și pământ /* Introducere, tabel cronologic și note introductive de Virgil Câdea. – București: Editura Univers, 1971. – 818 p.
182. Dante Alighieri. *The Inferno [Text]* / A. Dante ; a verse rendering for the modern reader J. Ciardi ; introd. A. T. MacAllister. - 17. print. - New York : A Mentor Book, 1961. – 288 p.
183. Dante Alighieri. *Tutte le opera : A cura di Luigi Blasucci.* – Firenze, 1965. – 290 p.
184. *Dante's Plurilingualism : authority, knowledge, subjectivity* / Edited by Sara Fortuna, Manuele Gragnolati and Jürgen Trabant. – Great Britain : Modern Humanities Research Association and Maney Publishing, 2010. – 306 p.
185. Dronke P. *Dante and Medieval Latin Traditions* – N.Y. : Cambridge University Press, 1986. – 168 p.
186. Eliot T.S. *Dante.* – London, 1965. – 141 p.
187. *Enciclopedia Dantesca.* – Roma, 1970 -1976. Vol. 1-5.
188. Façon Nina. *Problemele limbii literare în cultura italiană (Проблеми літературної мови в італійській культурі).* – București: Ed.ARPR, 1962. – 142 p.
189. Giorgio Petrocchi. *La dottrina linguistica di Dante. Dispense del corso di storia della lingua italiana, anno accademico 1957-58 /* Giorgio Petrocchi. – Messina : Editrice universitaria, 1958. – 64 p.
190. Groppi F. *Dante Traduttore: Vetustis dare novitatem* / F. Groppi. – Roma: Tipografia Poliglotta Vaticana, 1962. – 220 p.
191. Iorga J. *Istoria literaturilor romanice in dezvoltarea si legaturile lor.* – Bucuresti, 1968. – Vol. 1. – P. 224.
192. Le Goff J. *La naissance du Purgatoire.* – Paris : Gallimard, 1981. – 280 p.

193. Le opere di Dante: Testo critico della Societa dantesca italiana / A cura di M. Barbi, E. G. Parodi, F. Pellegrini, E. Pistelli, P. Rajna, E. Rostagno, G. Vandelli. 2-e ed. – Firenze, 1960. – 458 p.
194. Lombardi Elena. The Syntax of Desire: Language and Love in Augustine, the Modistae, Dante. – Toronto : University of Toronto Press Incorporated 1969. – 377 p.
195. Lo Piparo, F. Sign and Grammar in Dante : A non-modistic language theory. In The History of Linguistics in Italy, edited by P.Ramat, H. Niderehe and K.Koerner, 1-22. – Amsterdam : Benjamins, 1986. – 124 p.
196. Marchesi Simone. Dante and Augustine: Linguistics, Poetics, Hermeneutics. – Toronto : University of Toronto Press Incorporated, 2011 – 248 p.
197. Marco Arnaudo. Science and Literature in Italian Culture - From Dante to Calvino, a cura di Pierpaolo Antonello and Simon A. Gilson. – Oxford : European Humanities Centre of the University of Oxford, 2004. – 242 p.
198. Mazzeo J.A. Medieval cultural tradition in Dante's Comedy. – N.Y., 1960 – 240 p.
199. Mounin Georges. Istoria lingvisticii. Traducere și postfață de Constantin Dominte. – București: Editura PAIDEIA, 1999. – 368 p.
200. Nardi Bruno. Dante e la cultura medievale: nuovi saggi di filosofia dantesca. – Bari : Laterza, 1949. – 360 p.
201. Nardi Bruno. La novità del suono e 'l grande lume, in „Saggi di filosofia dantesca”. – Firenze : La Nuova Italia, 1967. – 256 p.
202. Pagani I. La teoria linguistica di Dante („De vulgari eloquentia”: Discussioni, scelte, proposte). – Napoli : Liguori, 1982. – 229 p.
203. Paivio A. Mental Representations: A dual coding approach. – New York. – 1986. – 322 p.
204. Pisani V. La lingua e la sua storia // Linguistica generale e indeuropea. – Milano, 1947. – 120 p.
205. Zingarelli N. De vulgari eloquentia. – Milano, 1927. – 45 p.
206. Robins R.H. Scurtă istorie a lingvisticii. Traducerea din limba engleză de Dana Ligia Ilin și Mihaela Leaț. – Iași: Editura Polirom, 2003. – 344 p. (Collegium. Litere).

207. Russo V. Gli studi danteschi di Francesco D'Ovidio e la traduzione filologica italiana // Dante e l'Italia Meridionale : atti del Congresso nazionale di studi danteschi. - Firenze : L.S. Olschki, 1966. – P. 339-461.
208. Schiaffini A. Lettura del „De vulgari eloquentia” di Dante. Corso di Storia della lingua italiana per l'anno accademico 1958 -59. A cura di F. Sabatini. – Roma 1959. – 145 p.
209. Tavoni M. Contributio all'interpretazione di „De vulgari eloquentia” I.1-9 // Rivista di letteratura italiana. – Roma, 1987, № 5 (3). – P. 385-453.
210. Лыкова Н.Н. История языкознания в текстах и лицах [Электронный ресурс] // Электронная лингвистическая библиотека : [сайт] / Н.Н. Лыкова. – Режим доступа :
http://www.superlinguist.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1471:2011-08-24-08-46-25&catid=2:2009-11-23-13-32-25&Itemid=5 (24.08.2011). –
Загл. с экрана.
211. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс] / система каталогів і картотек. – Режим доступу :
http://www.nbuv.gov.ua/db/library_db.html. – Назва з екрану.
212. Maria Corti Dante e l'Islam [Електронний ресурс] / Enciclopedia Multimediale delle Scienze Filosofiche. – Режим доступу :
<http://www.emsf.rai.it/interviste/interviste.asp?d=490#3>